

SOUHRŇNOST V DIFERENCUJÍCÍ SE SPOLEČNOSTI

Milan Tuček (ed.)

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Soudržnost v diferencující se společnosti

Milan Tuček (ed.)

SOÚ

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha 2008

Práci recenzovali:

doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.
doc. PhDr. Pavel Kuchař, CSc.
prof. Ing. František Zich, DrSc.

Editor:

Milan Tuček

Autorský kolektiv:

Ivo Bayer
Julia Häuberer
Markéta Sedláčková
Jiří Šafr
Ondřej Špaček
Milan Tuček
Jana Vobecká

Studie vznikla díky grantové podpoře MPSV v rámci projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, který byl veden pod registračním číslem 1J028/04-DP2 a za přispění grantové podpory MŠMT v rámci projektu „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diferenciacie v České republice“ (2D0614). Publikace byla vydána za finanční podpory Výzkumného záměru Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

Obsah

Úvod – Milan Tuček, Ivo Bayer.....	9
1. Konceptuální rámec pro studium soudržnosti české společnosti – Ivo Bayer, Jiří Šafr, Markéta Sedláčková.....	17
1.1. Dvě úrovně teoretické perspektivy soudržnosti	20
1.2. Teoretická východiska.....	21
1.3. Indikátory soudržnosti	23
1.4. Problematika měření	27
1.5. Závěr	29
2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let – Milan Tuček	31
2.1. Přehled demografického vývoje a základní údaje o vývoji v ekonomické oblasti.....	31
2.2. Socioekonomická, socioprofesionální a odvětvová struktura ČR v roce 2005	44
2.3. Příjmové nerovnosti podle odvětví a kategorie zaměstnání v roce 2005	47
2.4. Nerovnosti v sociální struktuře s důrazem na ekonomicky aktivní část populace.....	52
2.5. Nerovnosti ve vzdělanostní struktuře.....	59
2.6. Nerovnosti ve spotřebě	64
2.7. Regionální nerovnosti	76
2.8. Genderové nerovnosti.....	79
2.9. Vnímání sociálního rozvrstvení	83
2.10. Stručné shrnutí.....	88
3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv na míru soudržnosti – Milan Tuček.....	89
3.1. Celkový přehled zdrojů sociálního napětí.....	89
3.2. Míra xenofobie	97
3.3. Sociálně vyloučení.....	100
3.3.1. Míra xenofobie a sociální exkluze v evropských zemích	101

3.4. Vztah veřejnosti k elitě.....	104
3.4.1. Podrobněji o vztahu veřejnosti k ekonomickým elitám a podnikatelům vůbec	106
3.5. Míra anomie	110
3.6. Závěr	112
4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti – Milan Tuček.....	113
4.1. Celková hodnocení situace ve společnosti a hodnocení vývojových trendů	113
4.2. Spravedlnost vybraných aktů, které byly jádrem transformace ekonomiky po roce 89, a případných rozhodnutí, která jsou nyní předmětem politického diskurzu	117
4.3. Spravedlnost příjmových nerovností.....	119
4.4. Důvěra k lidem, k politickým a k nepoliticky zaměřeným institucím	125
4.5. Míra legitimity systému a fungující občanská společnost	133
4.6. Posilování soudržnosti společnosti	143
5. Sociální soudržnost v prostorové diferenciaci – Ondřej Špaček, Jana Vobecká	153
5.1. Vymezení prostorových kategorií.....	155
5.2. Prostorová diferenciaci soudržnosti	158
5.2.1. Prostorová diferenciaci mikroúrovně soudržnosti	159
5.2.1.1. Pocit komunity	159
5.2.1.2. Sousedská síť	162
5.2.1.3. Dimenze sousedství.....	166
5.2.2. Prostorová diferenciaci makroúrovně soudržnosti	168
5.2.2.1. Síť občanské participace	169
5.2.2.2. Důvěra	171
5.2.2.3. Tolerance	173
5.2.2.4. Dimenze makroúrovně soudržnosti	175
5.3. Prostorová diferenciaci dimenzí soudržnosti.....	177
5.4. Shrnutí	179

6. Přemostující sociální kapitál a soudržnost společnosti	
– Jiří Šafr, Julia Häuberer	181
6.1. Úvod	181
6.2. Měření přemostujícího sociálního kapitálu.....	183
6.3. Homogenita a heterogenita přátelských vazeb podle třídního postavení	184
6.4. Přemostující sociální kapitál jako sociokulturní odlišnosti v okruhu přátel	188
6.5. Model vzniku společenské soudržnosti.....	191
6.6. Závěr	198
7. Závěr – Milan Tuček, Ivo Bayer	203
Přílohy	
1. Tabulková příloha k 2. kapitole	207
2. Volební chování 1990–2006 a vývoj politických orientací české populace	221
3. Informace o vývoji občanského sektoru	229
Literatura.....	233
Summary	241
O autorech.....	244

Úvod

Milan Tuček, Ivo Bayer

Většina vyspělých zemí v posledních desetiletích prodělává zrychlující se sociální fragmentaci vyvolanou postupující individualizací rizik [Beck 2004]. Její projevy lze pozorovat v každodenním životě, ať už jde o pokles volební účasti, občanské angažovanosti, členství v dobrovolných sdruženích, vzrůstající cynismus ve věcech veřejných nebo úbytek mezilidské důvěry. Nedostatek sociální soudržnosti, indikovaný také jako slabé sociální vazby, nízká solidarita a slabá zakořeněnost v místních komunitách, pak vede k zvýšenému tlaku na výdaje z veřejných rozpočtů [Berger-Schmitt 2002a]. Idea sociální soudržnosti se rovněž dostala do popředí diskuse v souvislosti s destruktivním působením globálních trhů, které ji podle některých autorů systematicky rozkládají [Alaluf 1999]. Diskutuje se vznikající krize organizované sociální solidarity, způsobená neudržitelností financování systému sociálního zabezpečení a vedoucí k erozi sociálních práv, zejména slabších sociálních skupin. K této krizi přispívá rovněž konec expanze střední třídy a s ní spjatých občanských ctností, rostoucí nerovnosti, z ní plynoucí sociální roztržštěnost a v neposlední řadě úpadek morálních hodnot [Forrest, Kearns 2001]. Úbytek společenské soudržnosti je na lokální úrovni často spojován se sociálně problémovými městskými oblastmi, v nichž dochází ke koncentraci patologických jevů (kriminalita apod.).

Uvedené negativní projevy oslabování společenské soudržnosti v soudobých vyspělých multikulturních společnostech vedly v posledních patnácti letech k rostoucímu zájmu o tuto problematiku nejen v oblasti sociálních věd, ale i mezi analytiky a tvůrci veřejné politiky. Soudržnost představuje podmínku stability politického systému a bezpečnosti; ovlivňuje kvalitu politických institucí, a tím přispívá k ekonomickému růstu a usnadňuje realizaci reforem [Easterly et al. 2006]. Úsilí o podněcování mechanismů zvyšujících sociální soudržnost se tak od 90. let 20. století stává jedním z klíčových cílů politik zejména evropských zemí jak na lokální, tak národní, dokonce i na nadnárodní úrovni EU. Diskuse o faktorech podporujících soudržnost i otázky spojené s jejich definováním probíhají vedle mezinárodních institucí (OECD a Světová banka), zejména v Evropě především poté, co v roce 1996 vydala Evropská komise první zprávu o stavu sociální soudržnosti [European Commission 1996].

V soudobém výzkumu sociálních struktur se začal objevovat pojem soudržnost (koheze) po pádu bipolárního světového systému v souvislosti s úvahami o praktickém významu integračních tendencí především v evropském měřítku. Stojí za pozornost, že pojem koheze se stal klíčovým pro směřování řady politik, které jsou uskutečňovány v rámci Evropské unie. Hlavní oblastí, ve které je pojem soudržnosti skloňován v mnoha souvislostech, je tzv. regionální politika, přičemž synonymy tohoto pojmenování jsou rovněž strukturální politika neboli politika posilování soudržnosti. Obsahové určení této politiky bývá definováno především ekonomicky jako posilování konkurenceschopnosti nejméně vyspělých regionů a zemí a zvýšení jejich potenciálu pro urychlený rozvoj, který současně vytváří pracovní místa. Explicitním cílem je ovšem zmenšení rozdílů v úrovni rozvoje jednotlivých regionů zvýšenou podporou těch zaostávajících. Nástroji realizace těchto cílů jsou tzv. strukturální fondy a fond kohezní. Je zjevné, že takto chápání zvyšování soudržnosti má výrazné sociální koreláty především v evropském měřítku. Tak se pojem sociální soudržnosti dostal do systému cíleného výzkumu pro potřeby Evropské komise (např. již jako jedno z témat tzv. Pátého programu EK).¹

Podle Pavla Machonina „evropský“ přístup k problematice sociální soudržnosti našel svůj výraz i v teoretické literatuře, a to v kontextu problematiky sociální kvality. Inspirativní jsou studie W. Becka et al. [1998 a 2001]. Sociální koheze jako protiklad anomie je chápána jako jeden ze čtyř konstitutivních faktorů sociální kvality, k nimž patří ještě sociálně ekonomické zabezpečení, sociální inkluze a „empowerment“ jako protiklad subordinace. Jako indikátory sociální soudržnosti se tu nabízejí: ekonomická soudržnost, soudržnost sociálních statusů, politická soudržnost, „public safety“ (bezpečnost veřejnosti) a altruismus. Z evropských iniciativ téma sociální soudržnosti plynule přešlo do instrumentária výzkumných aktivit v jednotlivých zemích. Zde se objevuje v souvislosti s problémy integrace v makrostrukturální úrovni společností jednotlivých národních, popř. i multietnických států v souvislosti s pojmy vnitrostátní integrace, (dynamická) sociální rovnováha, třetí cesta, konsensus, tolerance, inkluze (jako protiklad exkluze), sociální důvěra, sociální politika, sociální stát a jeho modernější obměny, sociální vyjednávání a kompromisy, sociální solidarita a spravedlnost apod.

Výzkum sociální soudržnosti má v Česku už určitou, byť časově krátkou, tradici. Jeho počátky spadají do roku 2000, kdy Rada pro sociálně ekonomické

¹ K prakticko-politickému diskursu soudržnosti a její realizaci v Evropské unii prostřednictvím procesu socioekonomické konvergence (jmenovitě redukce regionálních nerovností) a vytváření společných institucí na evropské úrovni viz [Šafr, Sedláčková 2006: 19–23b].

strategie vlády ČR zadala početnému kolektivu českých sociologů a odborníků v oblasti veřejné a sociální politiky zpracování problematiky sociální soudržnosti. Zadáání samo se stalo zajímavou a důležitou výzvou ke vstupu do nedostatečně probádané oblasti, ve které v Česku nebyl tehdy vlastně zahájen ani základní výzkum. Od té doby se v české sociologické produkci začínají objevovat texty zabývající se danou problematikou [Machonin et al. 2000; Prudký 2003; Potůček et al. 2002], avšak v základním výzkumu otázek sociální soudržnosti byly učiněny pouze první kroky. Teprve vypsání tématu soudržnosti v rámci plánu státního výzkumu a jeho grantová podpora prostřednictvím MPSV umožnila provést rozsáhlý explorační sociologický výzkum na rozsáhlém vzorku české populace a přinést první empiricky podložené poznatky o názorech a postojích veřejnosti k danému společenskému tématu. Řešení problematiky soudržnosti (včetně přípravy empirického šetření) si pochopitelně vyžádalo provést rešerši literatury jak v oblasti sociologické teorie, tak teorie veřejné a sociální politiky, vyvolalo potřebu zamyslet se nad základními otázkami existence a dynamiky lidské společnosti i nad směřováním evropského společenství a na základě toho všeho se pokusit o teoretickou bázi vhodnou k řešení daného tématu. O výsledcích řešení a stavu společnosti a společenského vědomí je referováno v rozsáhlé publikaci *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu* [Machonin et al. 2004]. Některá data z exploračního výzkumu jsou využita i v rozbořech v předkládané publikaci, buď pro časové srovnání, nebo vstupují do hlubších (sekundárních) analýz. Je třeba konstatovat, že operacionalizace řady dílčích okruhů vztahujících se přímo či nepřímo k soudržnosti společnosti, tak jak byla provedena týmem doc. Machonina v roce 2003, byla převzata (nebo byla inspirací) pro následnou řadu výzkumů veřejného mínění, které probíhaly v rámci navazujícího projektu.

Navazující projekt „**Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti**“ se uskutečnil v rámci vládního programu podpory výzkumu a vývoje, kde bylo téma soudržnosti společnosti vypsáno jako jeden ze dvou cílových programů pro výzkum ve společenských vědách (druhé téma bylo směřováno na rozvoj vzdělanostní společnosti). Koordinátorem projektu a jeho hlavním řešitelem byl prof. Musil. V týmu se sešli badatelé CESESu, SOÚ AV ČR, v.v.i., ISS FSV UK a Fakulty sociálních studií Masarykovy university v Brně. Projekt byl financován Ministerstvem práce a sociálních věcí pod registračním číslem 1J028/04-DP2. Jeho řešení probíhalo v letech 2004–2008. V rámci daného projektu, jehož spoluřediteli jsou pracovníci oddělení Studia sociální struktury SOÚ AV ČR, v.v.i., byl:

- v roce 2006 proveden rozsáhlý reprezentativní výzkum české populace (viz dále: popis datových souborů), který měl za cíl zakotvit názory na soudržnost

společnosti v sociální struktuře, zjistit vazby a souvislosti mezi sociálním statusem, sociální mobilitou ... ovlivňující utváření postojů v dané oblasti;

- v letech 2004–2007 provedena série několika navazujících výzkumů veřejného mínění (viz dále popis datových souborů), jejichž cílem bylo jednak zmapovat pojetí soudržnosti, tak jak je chápe česká veřejnost, jednak zjistit, jak ve veřejném mínění souvisí soudržnost s mírou diferenciací společnosti v různých oblastech a s mírou její spravedlnosti.

Výsledky z výzkumů veřejného mínění (z výzkumů provedených do poloviny roku 2006) byly předloženy veřejnosti v rozsáhlém sborníku „Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti“, který editoval M. Tuček a který vyšel v edici Sociologické studie v SOÚ AV ČR koncem roku 2006.

Poznatky z rozsáhlého výzkumu z roku 2006 jsou hlavním předmětem předkládané publikace, která je ovšem koncipována ne jako zpráva z jednoho výzkumu, ale jako celkový pohled na problematiku soudržnosti v současné diferencující se české společnosti opřený o rozsáhlý datový materiál. To znamená, že v rozbořích a analýzách, které jsou provedeny v jednotlivých kapitolách, se využívá nejen dat z výše uvedených šetření, která byla provedena v rámci řešení daného projektu. Např. v kapitole věnované rozboru dynamiky vývoje společnosti v posledních deseti patnácti letech (s důrazem na společenské nerovnosti), která tvoří určitý rámec pro interpretaci poznatků ze šetření soudržnosti, je využito především sekundární analýzy dat z Českého statistického úřadu. Pro vyhodnocení postojů k různým dílčím otázkám soudržnosti je pak hojně využíváno dat z mezinárodních sociologických výzkumů (především z Evropského výzkumu hodnot z roku 1999) apod.

Jak již bylo řečeno, předkládaná publikace je koncipována jako empiricky podložený rozbor míry soudržnosti současné české společnosti a její reflexe v názorech a postojích lidí. Má povahu uceleného výkladu s tím, že dvou třem tématům je věnováno více pozornosti jednak z důvodů věcných, které vyplynuly během řešení projektu, jednak proto, že se jim dosud v české sociologii nevěnovalo příliš pozornosti (viz dále).

V první kapitole je vyložen konceptuální rámec našeho zkoumání sociální soudržnosti, který se následně promítl do všech empirických šetření, která byla v rámci řešení projektu výzkumným oddělením Studií sociální struktury uskutečněna. Tento rámec též vymezuje hlavní směřování interpretací či závěrů, které jsou výsledkem analýz rozsáhlého datového materiálu.

Druhá kapitola je věnována zachycení vývoje české společnosti od devadesátých let minulého století po současnost. Tím je myšlen rok 2006, aby bylo možno provázat „tvrdá“ data z celostátních statistik se stavem společnosti a společ-

českého vědomí, jak bylo zachyceno ve velkém stratifikačním šetření v roce 2006. Postupně jsou probírány obvyklé či základní dimenze sociální struktury (ve smyslu základních oblastí sociální diference či proměn sociálních nerovností). Důraz je kladen nejen na současný stav v té které oblasti, ale na zachycení dynamiky procesů, které v dané oblasti probíhaly v posledním desetiletí. Tam, kde to považujeme za podstatné, jsou datové údaje „protáženy“ do vzdálenější minulosti. V celé kapitole jsme byli vedeni snahou nezasytit čtenáře přemírou údajů, které jsou ve své úplnosti a daleko větší podrobnosti dostupné jednak ve statistických ročenkách a dalších publikacích „resortních“ statistik, jednak na stránkách ČSÚ, či příslušných ministerstev práce a sociálních věcí, školství... Zároveň jsme ale chtěli dostatečně datově (argumentačně) popsat dynamiku vývoje v posledních letech a míru současné diference české společnosti jako sociálního prostoru, který je více či méně homogenní, ve kterém vznikají určité tenze, ve kterém dochází k posilování určitých tendencí, které mohou směřovat k zeslabování či dokonce k ohrožení sociální soudržnosti společnosti, a to nejen na makroúrovni. (Samozřejmě směřování může vést též k posilování, což při rozbořech nepouštíme ze zřetele.) Máme za to, že bez podloženého rozboru stavu společnosti není možné porozumět výsledným zjištěním z oblasti reflexe společenských procesů veřejností (viz další kapitoly).

Třetí kapitola je věnována reflexi sociálních nerovností, či vnímané míře sociálního napětí. Zvláště podrobně je probírána míra sociální exkluze, xenofobie, a také vztah k elitám (což lze chápat též ve smyslu určité možná oboustranné exkluze). Kapitola vyústuje do zhodnocení míry anomie (pocitu anomie mezi českou veřejností) v současné společnosti.

Čtvrtá kapitola rozebírá názory lidí na míru spravedlnosti, důvěry, legitimacy systému a dalších atributů současné společnosti, které se ve všech přístupech zabývajících se mírou soudržnosti společnosti nějakým způsobem „skloňují“ ve všech pádech.

Pátá kapitola se zaměřila na diference vnímání soudržnosti spojené s lokalitou. Nejde nám jen o soudržnost na mezzourovni, tzn. v rámci lokálního společenství, ale o ověření, do jaké míry jsou atributy soudržnosti vztahované na celou společnost poměřovány či ovlivněny zkušeností z nejbližšího okolí. Vzhledem k tomu, že jde o téma, kterému byla zatím v české sociologické produkci věnována menší pozornost (tím nemyslíme v teoretických konceptech, ale nejspíše z důvodu nedostatku vhodných dat), rozhodli jsme udělit dané tématice větší prostor. Navíc jsme se rozhodli strukturovat osídlení (sídelní lokality) mírně odlišně, než jsou obvyklé velikostní skupiny obcí. Naše strukturace reflektuje výrazné změny, ke kterým došlo díky procesům suburbanizace okolí velkých měst, omezení zemědělské prvovýroby a vůbec restrukturalizaci národního hospodářství, které se promítlo v proměně

pracovních příležitostí jak v různých regionech, tak až do úrovně jednotlivých obcí a potažmo je vyjádřeno v dojíždce za prací (z místa trvalého bydliště).

Šestá kapitola je věnována přemostujícímu sociálnímu kapitálu, který je podle řady teorií jedním z rozhodujících faktorů překonávajících sociální exkluzi. Přemostujícím kapitálem rozumíme přesah přátelských či příbuzenských vztahů, každodenních pracovních či sousedských kontaktů jedince mimo jeho sociální (statusovou, vzdělanostní, kulturní, etnickou aj.) vrstvu (skupinu) do jiných vrstev či skupin. Opět jde o oblast, která u nás, podle našich znalostí, nebyla z hlediska míry soudržnosti společnosti bezprostředně empiricky zkoumána. Sporadické pokusy provedené v některých výzkumech sociálních nerovně či sociální struktury a stratifikace byly zaměřeny na zmapování (statusového) složení obvykle nejbližších přátel s cílem zjistit míru uzavřenosti či otevřenosti společnosti, případně zjistit informaci o tzv. užitečných kontaktech (sociálním kapitálu). Náš výzkumný projekt rozšířil diapazon možných (mezi) skupinových kontaktů a v analýzách se pokusil jej propojit s reflexí míry důvěry ve společnost.

V závěru je provedeno stručné vyhodnocení výsledků provedených analýz. Do jaké míry jde o přesvědčivé pozitivní vyústění či katarzi, musí posoudit náš čtenář.

Studie dále obsahuje relativně rozsáhlou tabulkovou přílohu k druhé kapitole, komentovaný přehled výsledků voleb a vývoj politických orientací od počátku devadesátých let a stručnou informaci o vývoji občanského sektoru. Tabulková příloha doplňuje a rozšiřuje faktické informace uvedené v druhé kapitole. Komentovaný vývoj volebního chování a politických orientací (včetně srovnání s Evropou) jsme zařadili z důvodů provázanosti sociální soudržnosti, sociální solidarity, sociální spravedlnosti... právě s politickou orientací. Nejde nám o politologický rozbor, ale o zmapování vývoje, a to od začátku devadesátých let. Delší časový horizont jsme zvolili záměrně, jednak proto, že se ve víru aktuálních politických střetů vesměs ztrácí určitý odstup, jednak proto, že stojí za to si připomenout určité peripetie vývoje. Z podobných důvodů pak v následující příloze podáváme informaci o vývoji počtu neziskových organizací (občanského sektoru).

Na studii se autorsky podíleli Milan Tuček (úvod, 2., 3., 4. a závěrečná kapitola), Ivo Bayer (úvod, 1. kapitola a závěr), Jiří Šafr (1. a 6. kapitola), Ondřej Špaček a Jana Vobecká (5. kapitola), Julia Häuberer (6. kapitola) a Markéta Sedláčková (1. kapitola). Konečnou redakci textu provedl Milan Tuček.

Studie vnikla díky grantové podpoře MPSV v rámci projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, který byl veden pod registračním číslem 1J028/04-DP2. Kapitola věnovaná přemostujícímu kapitálu pak díky gran-

tové podpoře MŠMT v rámci projektu „Sdílené hodnoty a normy chování jako zdroj posilování sociální koheze a překonávání negativních dopadů sociální diference v České republice“, který je veden pod registračním číslem 2D0614.

O datových souborech

S výjimkou (národních) oficiálních „tvrdých“ dat Českého statistického úřadu, která jsou převzata buď ze statistických ročenek a publikací věnovaných konkrétním šetřením, nebo z www stránek ČSÚ, jsou ostatní data (z výběrových šetření) čerpána přímo z (raw) datových souborů (vlastní výpočty). Většina šetření věnovaných soudržnosti byla provedena v rámci daného projektu. Jsou podle potřeby doplněna data z výzkumů, které se týkaly sociálních nerovností, sociální spravedlnosti a hodnotových orientací. Výzkumy neuvádíme v časové posloupnosti, ale z hlediska toho, jak hodně jsou ve studii využívány. Informace o výzkumech obsahuje způsob výběru, velikost vyšetřeného souboru, věkové vymezení a realizátora šetření, případně další doplňující informace:

a. **Sociální a kulturní soudržnost 2006** (rozsáhlý výzkum sociální struktury a stratifikace spojený z výzkumem reflexe soudržnosti realizovaný v rámci projektu Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti).

Výzkum na náhodně vybraném reprezentativním vzorku obyvatelstva 18+, N=3468, realizátor výzkumu STEM. Sběr dat podzim 2006 (v několika vlnách).

b. **Soudržnost 2006** (doplňkové šetření názorů na současný stav společnosti, šetření navazovalo časově na předchozí výzkum).

Výzkum na kvótně reprezentativním vzorku obyvatelstva 18+. Provedeno v rámci podzimního omnibusu STEMu, N=1541.

c. **Soudržnost 2003** (explorační výzkum provedený v rámci výzkumného projektu VaV – ZVZ MS6-2, hlavní řešitel projektu P. Machonin).

Výzkum na kvótně reprezentativním vzorku obyvatelstva 18–69 let, N=1778, realizátor STEM.

d. Výzkumy veřejného mínění v rámci omnibusu CVVM „Naše společnost“ v letech 2003–2006.

Výzkumy na kvótně reprezentativním vzorku obyvatelstva 16+, N=1000, 10 výzkumných omnibusů ročně, otázky na sociální spravedlnost byly zahrnuty do šesti výzkumů. CVVM je součástí Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

e. Výzkum evropských hodnot 1999.

Výzkum byl realizovaný ve 33 evropských státech (včetně Ruska a Turecka). Minimální velikost vyšetřeného vzorku populace byla 1000 osob (věk 18+). Náhodný reprezentativní výběr. Celkové N = 41125. V České republice bylo vyšetřeno 1908 osob, realizátorem šetření byla firma SC&C.

f. **Sociální spravedlnost 2006** (výzkum v rámci výzkumného záměru FSV UK, mezinárodní projekt, který navázal na mezinárodní výzkumy z devadesátých let).

Náhodný reprezentativní výzkum obyvatelstva ve věku 18+. N=1482. Realizátor SC&C.

g. **Výzkum elit 2004** (výzkum v rámci grantového projektu oddělení Studia sociální struktury České elity na prahu EU).

Výzkum mezi představiteli ekonomické elity. Záměrný výběr respektující velikost podniku, organizace z hlediska počtu zaměstnanců a ročního obrátu. Šetření vrcholový management, resp. vlastníci. N=473. Realizátor forma Universitas.

h. Media projekt 2006.

Výzkum četnosti tiskových titulů, který zahrnuje oblast životní úrovně domácností a životního stylu, N=30 000, náhodný reprezentativní výběr na adresách, věkový rozsah 12–79 let, celoroční sběr dat v domácnostech. Realizátorem výzkumu jsou firmy GfK a Median. Data byla poskytnuta k badatelským účelům Unii vydavatelů.

i. Výzkum **sociálních sítí** v rámci omnibusového šetření CVVM „Naše společnost“ 2007/04.

Výzkumy na kvótně reprezentativním vzorku obyvatelstva 16+, N=1000, provedené v dubnu 2007. CVVM je součástí Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

j. Šetření statistického úřadu především výsledky VŠPS (výběrové šetření pracovních sil), ISPV (informační systém o průměrném výdělku), šetření rodinných účtů, výsledky z evidence demografických událostí, tzv. každoroční pohyb obyvatelstva.

k. Některá další šetření, která jsou stručně charakterizována u příslušných datových údajů (např. modul ISSP).

1. Konceptuální rámec pro studium soudržnosti české společnosti²

Ivo Bayer, Jiří Šafr, Markéta Sedláčková

V úvodu vyjmenované problémy společností na konci 20. a počátku 21. století jsou sice neoddiskutovatelné, ale analyticky problematické. Je velmi jednoduché označit jakýkoliv fenomén sociální diferenciací za ztrátu soudržnosti společnosti, ale tím se stávají i jakékoliv „normální“ sociální problémy, které jsou průvodním jevem moderních společností, indikátory nesoudržnosti.³ Zkoumání soudržnosti trpí nejednoznačností jak konceptu, tak i problematičností kritérií. Intuitivně sice tušíme, co soudržnost znamená, ale pro její sociologické zkoumání to nestačí. Definice, založené na intuici, často zahrnují mnoho vzájemně nesouvisejících jevů, směřují se součásti, příčiny a efekty soudržnosti, neoddělují se základní prvky soudržnosti od vnějších podmínek jejího dosahování [Chan et al. 2005]. Přestože soudržnost je multidimenzionální jev, musí v teorii existovat kritéria pro stanovení toho, jakými mechanismy se soudržnost dosahuje, co jsou průvodní jevy a co je jejím jádrem.

Konceptualizace sociální soudržnosti je obtížná také proto, že je zkoumána v kontextu různých, často jen obtížně kompatibilních teorií. Nalezneme ji zhruba v rámci tří různých oblastí: *teorie moderny a modernizace*, *teorie občanské společnosti a občanství* a *teorie sociálního státu*. Každá z těchto teorií nabízí trochu jiný pohled na to, co je pro sociální soudržnost důležité a co je druhotné.

a. *Teorie moderny a modernizace*

Koncepce v rámci teorie moderny souvisí původně s klasickým rozlišováním předmoderní a moderní společnosti. V konkrétní podobě lze rozlišit normy a rutiny, které vycházejí z pevných tradičních forem komunikace ve společenství, jako rodinné, lokální, náboženské aj. kontakty, od takových norem, které vyrů-

² Tato úvodní stať je rozšířenou verzí některých částí Jiří Šafr, Ivo Bayer, Markéta Sedláčková [2008]. „Sociální soudržnost. Teorie, koncepty a analytická východiska.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 44 (2): 247–269.

³ Lze to např. ukázat na problému nerovnosti: Je jakákoliv nerovnost projevem desintegrace, nebo je pro společnost funkcionální? Za jakých podmínek se zvýšení nerovností stává překážkou soudržnosti?

stají na půdě širší společnosti. Tyto druhé nebo také „nové“ normy vznikají v difúzním prostoru spontánně rozvíjených forem spolupráce, které jsou schopné překonat statusové, zájmové i jiné bariéry. Claus Offe [1999] mluví o civilizačně společenských formách soudržnosti, které vytvářejí sociální vazby i přes vžitě tradice a normy, a nikoliv v nich. Charakterizuje je relativní nezávislost na konkrétním statusu a primordiálním zakotvení, nízká míra exkluzivity a nepotřebnost speciálních předpokladů pro spolupráci. Do této kategorie lze zařadit také pojetí odvozující sociální soudržnost ze široce pojatého sociálního konsensu v kontextu sociální diferenciaci, navíc v souvislosti s pozitivními procesy modernizace [Machonin et al. 2004].

V pozdně moderní, silně diferencované společnosti, pokud chceme zachovat demokratický režim, není však nostalgické volání po jednotící (durkheimovské mechanické) formě soudržnosti založené na podobnosti, ani hledání uniformního sociálního a politického konsensu příliš reálné. Soudobé multikulturní, etnický rozrůzněné společnosti musí hledat nové zdroje soudržnosti, které by zajistily vzájemnou koexistenci různých seskupení, často i s protichůdnými zájmy. Soudržnost určité skupiny, ať už etnika, sociální třídy, či zájmového klubu, nemusí nutně přispívat ke kohezi vyšší úrovně sociálního systému.⁴

b. Teorie občanské společnosti a občanství

Občanská společnost je veřejný prostor mezi státní a soukromou sférou, vyplněný množstvím autonomních organizací a iniciativ. Předmět zkoumání představují kolektivní normy, které nejsou chápány jako právní normy, ale jako normy občanské společnosti, které podstatným způsobem sociální soudržnost zajišťují. Tento přístup navazuje na komunitaristickou diskusi, zdůrazňující, že občanská společnost se vytváří především „zdola“, a požadavek demokratických práv je tedy nutně spojen s převzetím zodpovědnosti jednotlivými občany. Sociální soudržnost v tomto smyslu lze definovat v závislosti na smyslu občanů pro věci veřejné a na jejich ochotě se prakticky angažovat, a to i v politických otázkách [např. Putnam et al 1993; Putnam 2000]. Celý diskurz navazuje na teorii komplementárnosti občanské společnosti vůči systémům politické moci a ekonomického světa. O občanské společnosti pojednává jako o třetí sféře, která obě ostatní sféry nezbytně doplňuje. V centru pozornosti je sociální soudržnost a její komponenty nikoliv samostatně, ale právě ve vztahu k ostatním dvěma sférám [např. van Deth 1997, 2000].

⁴ Jak poukazují Kearns a Forrest [Kearns, Forrest 2000], můžeme být soudržnými městy uvnitř nesoudržného národa. Podobný argument týkající se procesu suburbanizace viz [Sýkora 2003].

Mezi vědci humanitních oborů panuje shoda, že stabilní demokratický systém tuto třetí sféru potřebuje. Říká se, že vytváření a obnovování sociálního kapitálu v moderní společnosti je úzce spjato s dobrovolnickým sektorem [Newton 1999: 9]. Již klasické teorie demokracie (např. de Tocqueville, J. Stuart Mill) tvrdí, že společnost pravděpodobně vytvoří vysokou úroveň sociální důvěry, pokud existuje velké množství různorodých dobrovolnických sdružení a organizací. Lidé se participovat učí pouze participací a participací v pravidelném a úzkém kontaktu s ostatními na dobrovolném základě se učí „niterným návykům“ [Bellah et al. 1985] – obzvláště důvěře, reciprocitě, spolupráci, vcítění do druhých a porozumění společnému zájmu a společnému prospěchu. Tyto obecné dovednosti a přijaté hodnoty jsou viděny jako základ pro specifické demokratické dovednosti dobrého občana [Newton 1999: 15]. Jak již Almond a Verba [1963] dříve ukázali na své empirické studii, existuje pozitivní vztah mezi zapojením se v dobrovolnických organizacích a důvěrou k ostatním lidem. Současná převládající teorie občanské společnosti, která je též známa jako neotocquevillská teorie sociálního kapitálu [Lewandowski 2006], podobně tvrdí, že důležitou rolí ve všech typech občanského aktivismu a komunitních vztahů hraje důvěra. Vytváří spolupráci mezi občany a vysokou míru zapojení a participace [Putnam 1995; Uslaner 2002].

Jak je v teorii obvyklé, jsou tyto souvislosti v jiných studiích zase vyvraceny. Někteří interpreti studií sociálního kapitálu v politologii argumentují, že se výše zmínění autoři viditelně odklonili od původního chápání sociálního kapitálu, což mu dává endogenní roli, a že „nás v podstatě vrátili ke kulturním explancím, které byly v módě v minulé či předminulé generaci“ [Jackman, Miller 1998: 48]. Kritizují jmenovitě Putnama a Ingleharta ztotožnění členství ve skupině s obecnou důvěrou. Podle Jackmana a Millera jde o optimistické vnímání komunitarismu, které opomíjí, že dobrovolnické skupiny jsou často výlučné a namísto budování sociální důvěry mohou působit rozpad a rozdělení společnosti [Jackman, Miller 1998: 59]. Panuje shoda, že stabilní demokratický systém (mimořádně i stabilita tržní ekonomiky) důvěru vyžaduje.

c. Teorie sociálního státu

Souvislost mezi sociální soudržností a sociálním státem je nejmarkantnější v praktickém používání, ale je bohatě zastoupena i v sociologickém diskurzu. V současné době je stále více pojímána na pozadí krize státu sociálního zabezpečení. Tato krize má tím, že vede k odbourávání státu sociálního zabezpečení, jednoznačně desintegrující účinky na sociální soudržnost, vede k desolidarizaci společnosti. Čím sociálně polarizovanější společnost, tím menší je společný horizont zkušeností individuů, čímž se umenšuje základ pro kooperaci orienta-

nou na společenství. Manfred Schmidt [1998] zjistil, že zájem občanů o budoucnost roste, čím rozsáhlejší je stát sociálního zabezpečení. Na druhé straně není sociální soudržnost prostou funkcí bohatství společnosti [Delhey 2002]. Všeobecně však platí, že čím delší je časový horizont uvažování občanů, tím spíše jsou ochotni investovat do činností přispívajících k růstu soudržnosti.

1.1. Dvě úrovně teoretické perspektivy soudržnosti

Problematika soudržnosti společnosti tvoří jednak klíčovou kategorii obecné sociologie, jednak se stala legitimním předmětem empirického zkoumání libovolného konkrétního sociálního systému a srovnávacích studií jednotlivých společností. Aby nedošlo ke směřování, je podle našeho názoru nutno rozlišit používání pojmu soudržnost ve dvou rovinách, dvou stupních obecnosti. Toto rozlišení nemá nic společného s běžně používanou logikou mikro-makroúrovně, ani není poplatné jednotlivým přístupům k problému soudržnost. Nejpříbuznější je klasickému rozlišování mezi obecnou teorií a teorií středního dosahu, jak je rozlišil Robert Merton [1968]. V prvním případě se používání pojmu soudržnost váže k problematice vytváření a udržování sociálního řádu. Soudržnost je zde vlastně synonymum pro existenci řádu na obecné úrovni (ve společnostech a jejich částech). Odpovídá na otázku, jak a zda je vůbec možná společnost. V druhém případě lze problematiku soudržnosti chápat jako určitou speciální součást sociologie či sociální psychologie, zabývající se pouze jejími určitými oblastmi. Odpovídá kupříkladu na otázku, jakými mechanismy se vytváří „dobrá“ společnost. V centru zájmu je kupříkladu stabilita politického systému nebo soudržnost jako zdroj ekonomické výkonnosti. Jde jak o charakteristiky společností na makrosociální úrovni (např. komparace indikátorů kvality života mezi zeměmi), tak i o fungování malých skupin nejen uvnitř, ale i vůči jejich okolí (např. efektivita spolupráce členů). Ve druhém případě se zkoumají jevy, jako např. solidarita, efektivita, kooperace, důvěra, identita či přináležitost.

Teorie sociálního řádu vytvářejí jak určující kontext, tak i pojmovou výbavu jednotlivých teorií středního dosahu a empiricky orientovaných studií. Dle daného teoretického přístupu se volí jak výchozí konceptualizace soudržnosti, tak i předmět jejího výzkumu. Bez nadsázky lze uvést, že neexistuje ani žádná teorie soudržnosti, ani kategorizace jejich indikátorů, která by se neopírala o některé obecné paradigma sociální integrace.

V konkrétních případech jednotlivých teorií a přístupů je pochopitelně diferenciací obecného přístupu a konkrétní konceptualizace obtížnější než na obecné úrovni. Kombinací různých teorií a odlišných úrovní obecnosti lze dosáhnout

nezměrného množství často protichůdných teorií vztahujících se k soudržnosti. Problematické je i to, že pro většinu teorií soudržnosti jsou teorie integrace – lépe řečeno, určitá teorie integrace – často zamlčeným předpokladem.

1.2. Teoretická východiska

Jestliže chceme vymezit analytický rámec pro zkoumání soudržnosti uplatnitelný v současném českém prostředí, musíme nejdříve určit teoretická východiska našeho konceptu, a teprve následně představíme indikátory pro měření.

Uvedení teoretických východisek pokládáme za nezbytné, neboť nízkou teoretickou zakotvenost považujeme za podstatný nedostatek většiny představených koncepcí soudržnosti. Absence teoretických východisek způsobuje do určité míry eklecticismus jak v kritériích, tak i v indikátorech měření.

V současných pojetích soudržné společnosti převládá koncepce, kterou bychom mohli souhrnně vyjádřit jako koncepci „dobré společnosti“. Tento přístup však v sobě nese riziko, že do diskuse jsou často vnášena arbitrárně volená a navzájem zaměnitelná kritéria. To ale není vše. V konečném důsledku, jestliže se snažíme formulovat všeobecně závazná pravidla „dobra“, vede tento koncept nutně „k nesnesitelnému paternalismu“ [Habermas 1996: 42]. Tomuto se chceme v našem konceptu vyhnout tím, že naše pojetí dobré společnosti, a tím i kritérií soudržnosti, zdůvodňujeme teoreticky, tj. opíráme o Habermasův koncept diskurzivní etiky, Lockwoodův koncept sociální integrace, resp. Parsonsovo pojetí plného občanství.

Tyto obecné sociologické koncepty nejsou součástí naší teorie soudržnosti, ale jejími východisky. Rozumíme tomu tak, že tvoří obecné kritérium toho, zda má nějaký indikátor být součástí obecného konceptu, nebo nikoliv, zda i jakým způsobem je určitá dimenze významná, či nikoliv.

Habermasova diskurzivní etika není založena na transcendentních morálních principech, ale na zahrnutí a principiální vzájemné uplatnitelnosti všech nároků a koneckonců na normách, které nediskriminují nikoho, koho se týkají. V moderních podmínkách, kde divergují individuální ideály natolik, že není možné morálku založit na určitých hodnotách, spočívá tato na diskurzivně určených pravidlech, která zaručují, že se lidé navzájem respektují jako rovné a svobodné osoby. Ideálně se jsou členové společnosti schopni diskurzivně dohodnout na takových normách, které mohou být odsouhlaseny všemi [Habermas 1992]. Tato pravidla by měla zaručovat, že nikdo nebude vyloučen při určování cílů. Habermas svůj model kromě logických argumentů vyvozuje i z historického vývoje etiky. Rozlišuje dva spojené, v dějinách vygenerované aspekty: solidaritu

a spravedlnost. Solidarita se vztahuje na vzájemnost členů společnosti, spravedlnost na rovnost individuí. Oba se spojují právě v diskurzivní etice, oba jsou dva aspekty jedné a téže věci [Habermas 1996].

Jak upozorňuje Höffe, sociální (distributivní) spravedlnost je sice pro soudržnost podstatná, ale soudržnost se jí nevyčerpává. Pro soužití ve společnosti znamená spravedlnost sice mnoho, ale principiálně se omezuje na to, co si lidé „navzájem dluží“ [Höffe 2007: 118].⁵ Lze to také formulovat takto: spravedlnost je pro soudržnost sice podmínkou nutnou, nikoliv však postačující.

V diskurzivní a univerzální etice tak, jak jí Habermas chápe, ztrácí solidarita svůj na vnitřní vztahy na určitém etniku (a proti jiným etnikům) zaměřený partikularismus a zaručuje spravedlnost ve stejném zacházení se všemi, jichž se morální normy společnosti týkají.

Pro proces vytváření norem diskurzivní etiky platí: V diskurzu 1. nesmí být vyloučen nikdo, kdo chce přispět, 2. všichni musí mít stejnou šanci a 3. komunikace musí být osvobozena od vnitřních a vnějších tlaků tak, aby postoje mohly být motivované pouze argumenty. Z toho vyplývá, že kvůli otevřenosti a inkluzi každého, jehož se to týká, a komunikativní rovnosti všech zúčastněných vznikají pouze normy, které stejnou měrou zohledňují představy a zájmy každého, a jsou přijaty ty normy, které jsou pro všechny společně, bez nátlaku a v rozumném diskurzu přijatelné [Habermas 1991].

Takové pojetí etiky zachovává jak práva individua na obhajobu svých nezastupitelných zájmů, tak i univerzální spojitost individuí. Tím, že vyžaduje dohodu všech, překonává jednak hranice konkrétních primordiálních společenství, jednak egocentrickou perspektivu jedinců [Habermas 1991: 19]. Důležité je, že soudržnost se nedá měřit jen jako stupeň solidarity a sociálního zabezpečení, ale i jako stupeň toho, jak jsou zachovány zájmy jednoho každého člena společnosti.

Východisko koncepce „dobré“ společnosti v diskurzivní etice spatřujeme v tom, že jednak překonává důraz na určité, předem dané normy, jednak teoreticky zdůvodňuje obě její hlavní charakteristiky: univerzální solidaritu a spravedlnost. Z této premisy vychází i naše pojetí soudržnosti. Dobrá společnost – tak, jak ji chápeme, – proto není založena na společných hodnotách většinové společnosti, ale na normách, které jsou generovány pomocí společně dohodnutých a všemi respektovaných pravidel. Tím jsou překonány jednak nedostatky založení teorie soudržnosti pouze na vzájemné empatii,⁶ závisující na nahodilých citových vazbách, jednak partikularismus (např. etnický) a mocenské nároky

⁵ Není náhodou, že Aristoteles hodnotil soudržnost společnosti výše než spravedlnost [Aristoteles 1996 VIII–IX].

⁶ Tak to činí např. kontaktní teorie.

v určování cílů a hodnot. Habermasův koncept přesouvá normativnost z obsahových určení, jako jsou hodnoty a cíle, k procedurálním pravidlům při jejich utváření. Spojuje se tím otázka soudržnosti jak s problémem legitimacy diferenciací ve společnosti (např. majetkových nerovností), tak i s otázkou sociálního začlenění.

Druhým východiskem je *Lockwoodova koncepce integrace*. Referenční rámec pro analýzu soudržnosti proto spatřujeme v naplnění instituce politických, občanských a sociálních práv, které legitimizují demokratické, tržní a sociální (ve smyslu welfare) vztahy ve společnosti [Lockwood 1996]. Jinými slovy jde o *Parsonsov koncept „plného občanství“ (full citizenship)*, který klade důraz na občanskou inkluzi bez jakékoliv (i skryté) diskriminace [Parsons 1967]. Lockwood považuje obecně pro integraci a dezintegraci za rozhodující strukturu a dynamiku tříd a statusů ve společnosti. Rozhodující pro sociální řád je mediace konfliktů, které vycházejí z napětí mezi statusovou stratifikací a třídním konfliktem [Lockwood 2000: 377n]. Ke krizi dochází tehdy, když se systém třídních vztahů stává nekompatibilní se statusovým systémem [tamtéž: 375]. Pro konstrukci dimenzí soudržnosti je významné rozlišování mezi systémovou a sociální integrací. Problém sociální integrace se zaměřuje na uspořádané nebo konfliktní vztahy mezi aktéry, problém systémové integrace se zaměřuje na uspořádané nebo konfliktní vztahy mezi částmi sociálního systému [Lockwood 2000: 400]. V empirických konceptualizacích soudržnosti se až příliš často na roli systémové integrace zapomíná.

Souhrnně lze integritu soudobé multikulturní společnosti vymežit jako míru *občanské integrace*, kterou je třeba sledovat jako úroveň zabezpečení rovných příležitostí, rozsah sociálního vyloučení, resp. začlenění obyvatel do klíčových aktivit společnosti (např. přístup na trh práce bydlení, zdravotní péče [podrobněji Mareš, Sirovátka 2005]). Vedle objektivních parametrů je neopomenutelná subjektivní stránka inkluze, slovy J. Alexandera „(m)íra, v níž je jedincům umožněno cítit se jako plnoprávní členové mezního společenství, definuje míru jejich „začlenění““ [Alexander 2006a: 18].⁷

1.3. Indikátory soudržnosti

Na makrosociální úrovni nelze uchopit zkoumání soudržnosti jinak než jako vícedimenzionální fenomén, který je třeba sledovat v prostorových souvislostech,

⁷ V Alexanderově pojetí „začleňování“ jde nejen o automatický předpoklad formální občanské rovnosti, ale i o to, aby stigmatizované kategorie osob nebyly v reálném životě „odsouzeny k neviditelnosti života v soukromí“ [Alexander 2006b].

Soudržnost v diferencující se společnosti

jako jsou rozdíly mezi lokalitami a regiony. Na základě teoretických východisek lze v analýze rozlišit dvě nejobecnější dimenze, na kterých panuje víceméně shoda mezi všemi badateli [Berger-Schmitt 2002a, b; Easterly et al. 2006], a proto je považujeme za základní stavební kameny naší koncepce, shrnuté v tabulce 1.3.1.

Tabulka 1.3.1. Konceptuální schéma a indikátory sociální soudržnosti na makrosociální úrovni

Sociální kapitál		Nerovnosti – občanská práva	
<i>horizontální dimenze (soudržnost uvnitř občanské společnosti)</i>		<i>vertikální dimenze (soudržnost stát–občané)</i>	
Strukturní	Kulturní	Subjektivní	Objektivní
občanská participace a aktivita občanské společnosti	ochota kooperovat a pomáhat spoluobčanům, zejména z odlišných sociálních skupin	legitimita majetkových a příjmových rozdílů	přístup k sociálnímu zabezpečení
dobrovolnictví a dárcovství	generalizovaná důvěra v druhé	pocit plnoprávného občanství	sociální inkluze/exkluze
přítomnost/absence silných meziskupinových koalic nebo štěpení	lokální přináležitost a identita	sociální spravedlnost (pocit existence spravedlivého řádu)	rovné příležitosti (gender, věk, etnicita)
politická participace formální a neformální (např. účast v komunální politice; petice, protesty)	důvěra v politické a další velké sociální instituce	vnímaná kvalita veřejných institucí	regionální disproporce (centrum/periferie)
	důvěra ve veřejně působící osobnosti		
<i>Přemostující sociální kapitál</i>			
sociální (statusová, etnická) různorodost v sociální síti	důvěra a tolerance k odlišným skupinám		

Zdroj: autor s použitím [Berger-Schmitt 2002a,b; Chan et al. 2005; Jenson 1998].

První dimenzi, odpovídající normativně relačním přístupům k integraci a zahrnující vertikální vztahy ve společnosti, představuje *dimenze nerovností*. Chápaná širěji než pouze jako sociální stratifikace pokrývá všechny aspekty distribuce bo-

hatství ve společnosti: rovné příležitosti různých skupin obyvatelstva, míru nerovností a sociálních štěpení, regionální diference (dostupnost veřejné dopravy, kulturní a vzdělávací zařízení), rozsah sociálního vyloučení a rozsah diskriminace na základě genderu, věku, sociální třídy, zdravotního stavu (invalidity), národnosti, etnicity a rasy.⁸ Nejde pouze o jejich objektivní rozsah, ale i o jejich subjektivně vnímanou kvalitu (legitimita nerovností, plnoprávné občanství).

Druhou dimenzí soudržnosti, akcentovanou v současných výzkumech, která navazuje na relační přístupy k integraci, je koncept *kolektivního sociálního kapitálu*, vztahující se k horizontálním vztahům ve společnosti. Zahrnuje složku *strukturní*: vazby a sociální kontakty, jakož i síť občanské angažovanosti (participace, dobrovolnictví) a *kulturní*: hodnoty a normy reciprocity, důvěru v ostatní lidi a společenské instituce, pocit solidarity, smysl pro sounáležitost s komunitou (bližší popis jednotlivých konceptů sociálního kapitálu a jejich měření podávají Šafr a Sedláčková [2006a]).

Při konceptualizaci sociálního kapitálu je třeba vedle míry občanské participace sledovat zejména *vzájemnou* meziskupinovou toleranci a respekt k odlišnostem podporující vznik sociální důvěry. Pro vznik sociálního kapitálu není rozhodující pouhá existence diverzity v místní komunitě, ale maximální propojenost sociálně „vzdálených“ skupin.⁹ V analytické rovině by proto měl být předmětem studia i koncept přemostujícího sociálního kapitálu a jeho efektů (této problematice věnujeme zvláštní kapitolu). Přemostující kapitál vzniká ve zkušenostech s „cizím“, v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených jedinců. „Spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a utváří širší identity a reciprocity, přispívá tedy k celospolečenské kohezi.“ [Putnam 2000: 22–23] Přesah přes kulturní okruh vlastní skupiny vytváří generalizovanou důvěru, omezuje předsudky a v konečném efektu podporuje soudržnost pozdně moderní multikulturní společnosti, ve které jsou klasické zdroje soudržnosti, zejména ideály národní identity, do značné míry vyčerpané a mohou být dokonce i kontradiktorní.¹⁰ Překročení úzké skupinové

⁸ Zkoumat je třeba zejména systematicky akumulované nerovnosti. K této problematice obrací pozornost koncept *sociálních kategorií (social divisions)* [Payne 2000], který míru sociální soudržnosti odvozuje z podílu na moci a velikosti životních šancí různých kategorií lidí (sociální třída, gender, etnikum, věk, zdravotní stav), včetně jejich vzájemných kombinací – křížení nerovností.

⁹ Jak jsme již uvedli, „strukturální soudržnost vzrůstá s každou další nezávislou cestou v síti“ [Moody, White 2003: 122]. Soudržnost je tak posilována růzností nepřímých cest. Cestu lze chápat nejen jako vzájemný vztah, daný například frekvencí kontaktů jedinců, ale také jako informační tok či varietu co největšího počtu vazeb mezi členy výrazně sociálně vzdálených skupin.

¹⁰ Kupříkladu volání po národní identitě ze strany určitých např. nacionalistických kruhů je jen známkou solidarity uzavřené skupiny vylučující ostatní.

identity se stává nezbytným předpokladem solidarity jako vzájemnosti členů společnosti (Habermas). Koncept přemosťujícího sociálního kapitálu tak představuje slibný analytický nástroj, uplatnitelný i v českém prostředí, jak ukazují výsledky analýzy vlivu heterogenity přátelských vazeb na meziskupinovou toleranci [viz Šafr, Häuberer 2007].

Námi navržené konceptuální schéma tak, jak ho souhrnně zobrazuje tabulka 1.3.1, respektuje multidimenzionalitu fenoménu soudržnost, podobně jako pojetí Jiřího Musila [Musil 2005].¹¹ Tabulka obsahuje výše diskutované dvě obecné dimenze a jejich indikátory, které považujeme v soudobé české společnosti za podstatné empiricky sledovat nejen z hlediska celku, ale i v prostorovém kontextu, zejména jejich varianci mezi různými lokalitami a typy sídel (regiony, okresy, typy lokalit, např. z hlediska míry periferizace).

Horizontální dimenze sociálního kapitálu zhruba odpovídá Habermasově solidaritě a Lockwoodově sociální kohezi, zatímco vertikální dimenze nerovností – občanských práv – Habermasově spravedlnosti a Lockwoodově sociální integraci.

Za prvé si všimněme, že jak vertikální, tak horizontální dimenze mají dvě stránky: subjektivní a objektivní. V případě sociálního kapitálu je to strukturální a kulturní dimenze, v dimenzi nerovností-občanských práv je přímo takto nazýváme. Toto rozlišení je velmi důležité, protože nás upozorňuje na to, že pro zkoumání soudržnosti nestačí se zaměřit pouze na jednu z nich. Lze si jistě představit společnosti s vysokou vnímanou kohezí, které však ve skutečnosti příliš soudržné nejsou. Mohli bychom to nazvat „spokojenost s nízkou úrovní soudržnosti“. Už proto je pro posouzení skutečné soudržnosti sledování objektivních indikátorů nezbytné.

Druhé upozornění se týká toho, že prakticky všechny indikátory mají relativní charakter. Nejsme nikdy schopni určit jejich optimální míru. V každé společnosti existují např. určité regionální disproporce, nikde není stoprocentní důvěra v politické a další velké sociální instituce atd. Dokonce si nejsme jisti, zda by úplné naplnění všech indikátorů nebylo charakteristické pro totalitní společnosti. Jestliže předpokládáme, že rovnost integruje a nerovnost desintegruje, jedná se o heuristický, a ne analytický přístup [Friedrichs, Jagodzinski 1999: 17]. Přitom se sociologie snaží už od Durkheima heuristický princip překonat; ve „Společenské dělbě práce“ jde o otázku, za jakých podmínek jsou rozdíly a protiklady pro integraci užitečné a vedou ke kooperaci:

¹¹ J. Musil rozlišuje pět dimenzí soudržnosti: sociálněstrukturální (mobilita, sociální struktura, inkluze/exkluze), institucionální (instituce a normy), kulturně-symbolickou (kulturní symboly a hodnoty), dimenzi identit (přináležitost ke komunitě a tolerance) a dimenzi aktivit (participace).

1. Vnitřní integrace skupiny neznamená ani větší kohezi, ani menší kohezi. Konfliktní skupinové cíle neznamenají v moderní společnosti rozpad.
2. Potenciální konflikty mezi skupinami jsou překonávány tím, že nikdo není členem pouze jedné skupiny. Na makroúrovni dochází k vyrovnávání zájmů a případných konfliktů [Blau 1978].
3. Konflikty nemusí společnost desintegrovat, pokud jsou kanalizovány pravidly. To nás učí teorie konfliktu [např. Dahrendorf 1969].

Za třetí, jednotlivé indikátory se sice navzájem podmiňují (je koneckonců cílem této studie tuto podmíněnost ukázat), ale nejsou navzájem zaměnitelné. Uvedené indikátory lze podle našeho názoru považovat za relevantní v českých podmínkách. Většinu je možno sledovat prostřednictvím sociologických výzkumů, některé také pomocí agregovaných statistických dat. Indikátory, jako např. volební účast nebo příkrou majetkovou diferenciaci či absenci obecných konfliktů (rasové, národnostní nebo náboženské), schéma nezahrnuje, protože je považujeme v České republice jako stabilizované demokracii za relativně neproblematické. Přesto se jimi v rámci třetí kapitoly zabýváme, vzhledem k tomu, že jsou předmětem zjišťování řady jak národních, tak mezinárodních výzkumů. Cílem tohoto vícedimenzionálního konceptu je mimo jiné i vytvoření rámce pro mezinárodní komparaci postavení ČR, protože většina indikátorů je běžně v zahraničí sledována a srovnání je tak možné. Zároveň bychom rádi zakončili ve výzkumné praxi takový koncept, který by vedle měření na makroúrovni byl užitečný i pro porovnání míry soudržnosti mezi různými lokálními komunitami a regiony v ČR a rovněž umožnil dlouhodobý monitoring indikátorů soudržnosti v čase.

1.4. Problematika měření

Při měření soudržnosti je třeba opatrnosti. Tzv. objektivní tvrzení o činnostech, které vedou k integraci, jsou metodologicky problematická. Jsou na první pohled popsáním skutečnosti, přitom jsou empiricky neověřitelné a je za nimi metafyzický předpoklad, že určité činnosti k soudržnosti vedou a jiné nikoliv [Friedrichs, Jagodzinski 1999]. Neplatí to jen o členství v dobrovolných organizacích, ale na nich lze nejlépe dokumentovat metafyzičnost a problematickou empirickou ověřitelnost míry soudržnosti. Proč by měla soudržnost sociálního systému záviset na tom, jak mnoho se lidé sdružují do občanských institucí? Nebo na tom, kolik lidí vyznává prosociální hodnoty, kolik občanů vyznává hodnotový konsensus? Jestliže přijmeme Durkheimovskou hypotézu organické solidarity jako diferenciacie, musíme re-

lativizovat vypovídající hodnotu běžně používaných kritérií soudržnosti. Ještě více pochybností by měl vyznačovat Luhmannových autopoetických systémů. Ale i liberální představa „dobré“ společnosti vychází z toho, že k optimální soudržnosti stačí minimální konsensus o pravidlech hry a zbytek obstará konkurence [Olson 1991]. Takto bychom mohli pokračovat ad infinitum. Proto může existovat určité podezření, že koncept sociální soudržnosti není ani hodnotově neutrální, ani otevřený vůči různým sociologickým teoriím, nýbrž strukturálně závislý na Parsonsově teorii občanské společnosti (societální pospolitosti).¹²

K překonání příliš silné orientace na makrokoncepty je nezastupitelná lokální úroveň, protože soudržná společnost vyrůstá vždy z konkrétních modů chování a postojů, a nikoliv z abstraktních celospolečenských koncepcí. Nejde tedy ani o absenci nerovností, ani o jejich mechanické snižování za každou cenu, ale spíše o jejich legitimitu a o zachování principů distributivní spravedlnosti. Rozhodujícím prostředím, v němž soudržnost jak vzniká, tak je i vnímána, jsou konkrétní mezilidské vztahy (povýtce v konkrétních lokálních komunitách). Tyto vztahy nemusí, ba ani nemohou být harmonické co do jednoty cílů, rozhodující je *vzájemný* respekt k jinakosti zájmů i postojů.¹³

Proto v naší koncepci sociální soudržnosti klíčovou dimenzi tvoří právě sociální kapitál, který se více než k makroúrovni analyticky vztahuje k individuální a skupinové úrovni, tj. sociální síti jedinců. Výzkumy sociálního kapitálu a soudržnosti se ve svých konkrétních podobách natolik překrývají, že mnohdy je nejde od sebe oddělit. Obecně nejbližší k soudržnosti má Putnamovo pojetí kolektivního sociálního kapitálu, není s ním však totožný. Jak upozorňuje Robert Putnam [2004], představuje sociální kapitál, chápaný jako sociální síť, normy reciprocity a důvěra,¹⁴ poněkud užší koncept, který tvoří jednu ze základních, nikoliv však jedinou složku sociální soudržnosti na makroúrovni.

¹² V Parsonsově případě má pojem „sdílených hodnot“ analytický charakter. Parsons pouze na obecné úrovni konstatuje, že jsou to hodnoty (Durkheimovo kolektivní vědomí), co drží společnost pohromadě [Parsons 1986]. Při přechodu k teorii soudržnosti získává tato teorie nutně normativní charakter, protože se pokouší určit, které hodnoty ke kohezi přispívají a které nikoliv.

¹³ Ve světle sílící kritiky i určité nefunkčnosti původního optimistického pojetí multikulturalismu jako podpory a absolutizace rozdílnosti, ve svém důsledku však vedoucí k uzavírání do etnických enkláv, se přikláníme ke konceptu *multikulturní integrace* kladoucí důraz na propojování a vzájemný respekt [Barša 2003].

¹⁴ Putnamova koncepce [Putnam 2000] je však kritizována, vedle zjednodušené metodologie měření za příliš optimistické nadšení z pozitivních účinků sociálního kapitálu pro soudržnost celé společnosti [Portes 1998]. Participativní síť totiž zahrnují zejména ty občany, kteří patří k určité, nejčastěji střední, společenské vrstvě. Naopak v chudších vrstvách fungují především uzavřené formy solidárních vazeb, které lidi z těchto vrstev jenom úžeji navzájem svazují, a v důsledku toho i vyřazují ze širší společnosti.

Spojení sociálního kapitálu a soudržnosti je evidentní i v tom, že v základě obou je klíčový problém důvěry. V koncepci sociálního tvoří téměř proxy pro jeho měření, ale i pro soudržnost tvoří klíčovou kategorii. Podle Misztalové tvoří důvěra základ sociálního řádu [Misztal 1996]. Soudržnost je pak založená ne na společném pohledu na svět, společných hodnotách, ale možnosti *dialogu a vyjednávání*, což je možné jen za určitých podmínek: právně definovaném postavení partnerů, vzájemné důvěře, respektu k názoru druhého; nikoliv na stanovení daného řádu, ale na permanentním vyjednávání. V posunu od definování řádu jako statického k dynamickému, založenému na dialogu, se Misztalová přibližuje Habermasovu pojetí diskurzivní etiky.

Nezastupitelnou roli v konceptu sociálního kapitálu tvoří koncept tzv. přemostujícího sociálního kapitálu, „který spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a vytváří širší identity, přispívá tedy k sociální kohezi“ [Putnam 2000: 22–23].¹⁵ V konkrétní podobě zkoumá otázku postojů k menšinovým skupinám tzv. kontaktní hypotéza, která za svůj vznik vděčí Gordonu Allportovi a jeho známé studii „The Nature of Prejudice“ [(1954) 2004]. Podle této teorie může za určitých podmínek vést kontaktní zkušenost s příslušníkem negativně vnímaných menšin ke zmírnění předsudků a ke zlepšení postojů vůči těmto skupinám [Hrčka 1996]. O konkrétních podmínkách a jednotlivých dimenzích existují sice v literatuře různé názory, nicméně v hrubých obrysech tato teze platí.¹⁶

1.5. Závěr

Sociální soudržnost je multidimenzionálním jevem, který zahrnuje komplexní systém souvislostí, příčin a následků, a nelze ji empiricky zkoumat jako jednoduchý konstrukt. Podstatné jsou vedle popisu jednotlivých indikátorů i vzájemné interdependence, zvláště v tom případě, zkoumáme-li soudržnost na celospolečenské úrovni. Prolínají se zde jednak makrosociální problémy společnosti, jednak mikrorovina sociálních vztahů v konkrétních sociálních jednotkách. I proto se zde pokoušíme zkoumat soudržnost pokud možno komplexně – jednak rozbořením celospolečenských ukazatelů, jednak analýzou (alespoň některých) souvislostí.

¹⁵ Blíže ke konceptu přemostujícího sociálního kapitálu a k jeho kritice [Šafr, Sedláčková 2006a: 27n].

¹⁶ Ukazuje se, že pozitivně na zlepšení postojů působí mimo jiné spíše tzv. kvalitativní aspekt: podobný status, společný cíl a kooperace, stejně jako rozpor mezi původním předsudkem o menšině a konkrétní sociální zkušeností s jejími reprezentanty [Hrčka 1996: 132].

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Milan Tuček

Kapitola mapuje situaci v České republice především s důrazem na vývoj v posledních deseti letech. Opírá se především o oficiální údaje zjišťované a publikované Českým statistickým úřadem, které doplňuje a kombinuje s údaji z výběrových šetření realizovaných převážně Sociologickým ústavem AV ČR, v.v.i., v rámci výzkumů sociální struktury a stratifikace, resp. výzkumů veřejného mínění věnovaných sociální soudržnosti či spravedlnosti (viz úvodní přehled dostupných zdrojů dat). Ne všechny uvedené údaje jsou komentované, předpokládá se, že čtenář si větší část informací z předložených tabulek, časových řad a grafů sám vyhodnotí. Náš výklad (interpretace) předkládaných faktů zdůrazňuje určité aspekty, které se váží (určují, působí), podle našeho názoru, na míru (ne) soudržnosti české společnosti, která je hlavním předmětem našeho zkoumání. Naším cílem bylo podat pokud možno ucelený pohled na celkový vývoj sociální struktury (sociálních nerovností) opřený o dostupná data. V časových řadách nebo v údajích za současnost uvádíme jako poslední rok 2006, případně i 2005, retrospektivu do minulosti zvažujeme v závislosti na oblasti, která je analyzována. Omezení rokem 2006 (2005) vyplývá jednak z toho, že náš velký stratifikační výzkum (Soudržnost 2006), kterým často doplňujeme celostátní statistiky, byl uskutečněn na podzim 2005 a na jaře 2006, jednak tím, že v době psaní textu nebyly novější údaje (rok 2007) k dispozici. K tomu je možno doplnit, že ani rok 2007, ani probíhající rok 2008 (do vypuknutí světové finanční krize) nebyl nijak přelomový, že v oblastech, které jsou předmětem našeho badatelského zájmu, nedošlo k žádným výraznějším změnám vývojových trendů.

2.1. Přehled demografického vývoje a základní údaje o vývoji v ekonomické oblasti

K pochopení procesů, které probíhají v sociální struktuře české společnosti, jsou nepochybně nutné alespoň základní informace o obyvatelstvu (demografické údaje) a základní informace o vývoji ekonomiky. Kromě zachycení současného

Soudržnost v diferencující se společnosti

stavu by měly poskytnout informace o dynamice proměn v uvedených oblastech a naznačit očekávané vývojové trendy. Je otázka, do jak vzdálené minulosti je třeba nahlížet a jak vzdálenou budoucností se v našich úvahách (prognózách) zabývat. Myslíme si, že to záleží od sledované tematiky – některé oblasti života společnosti jsou více ovlivňovány i vzdálenější minulostí, jejich proměna je více závislá od minulých stavů a struktur, u některých oblastí je jejich zakotvenost v minulosti nižší. Podobně to platí i pro odhady budoucího vývoje: někdy je tento natolik determinován současným stavem a současnými vývojovými trendy, že má smysl činit odhady na desetiletí dopředu, někdy nelze změny odhadnout ani na pět let dopředu, nakolik jsou nebo mohou být determinovány čistě vnějškovými faktory.

a. Obyvatelstvo a změny v demografickém chování

Tabulka 2.1.1. Základní údaje o obyvatelstvu: počet, věková struktura, porodnost, úmrtnost, sňatečnost, rozvodovost

Ukazatel	Měř. jed.	1970	1980	1990	1995	2000	2002	2004	2006
Obyvatelstvo (střední stav)	tis. osob	9 805	10 326	10 362	10 331	10 272	10 201	10 207	10 267
Z toho ženy	tis. osob	5 056	5 315	5 326	5 311	5 273	5 236	5 235	5 254
V tom ve věku									
0–14	tis. osob	2 085	2 411	2 223	1 921	1 685	1 605	1 539	1 490
15–64	tis. osob	5 937	6 174	6 305	7 044	7 165	7 180	7 240	7 308
65+	tis. osob	1 782	1 740	1 830	1 366	1 422	1 416	1 428	1 469
Naděje na dožití									
Muži	roky	66,1	66,8	67,5	70,0	71,7	72,1	72,6	73,4
Ženy	roky	73,0	73,9	76,1	76,9	78,4	78,5	79,0	79,7
Živě narození na 1000 obyvatel	‰	15,1	14,9	12,6	9,3	8,8	9,1	9,6	10,3
Zemřelí na 1000 obyvatel	‰	12,6	13,1	12,5	11,4	10,6	10,6	10,5	10,2
Přirozený přírůstek na 1000 obyvatel	‰	2,5	1,8	0,1	-2,1	-1,8	-1,5	-0,9	0,1
Sňatky na 1000 obyvatel	‰	9,2	7,6	8,8	5,3	5,4	5,2	5,0	5,1
Rozvody na 1000 obyvatel	‰	2,19	2,64	3,09	3,01	2,89	3,11	3,24	3,06
Rozvody na 100 sňatků	%	23,7	34,7	35,2	56,7	53,7	60,2	64,3	59,4

Zdroj: Český statistický úřad.

Demografické údaje svědčí o proměně demografického chování mladé generace v devadesátých letech minulého století: pokles porodnosti provázený výrazným poklesem sňatečnosti (anebo obráceně), nárůst rozvodovosti. Změny v počtu narozených dětí spolu s rostoucí nadějí dožití se již promítly a především promítnou do celkového stárnutí obyvatelstva. Výhledy do roku 2020, resp. 2040 (viz grafy), jsou varovné – pokud se nezvýší úhrnná plodnost, nebo se nezmění věková struktura obyvatelstva díky migraci, bude za třicet let žít v ČR 21–23 % lidí starších 65 let (nyní je to 14 %), v produktivním věku bude 63–67 % (nyní 71 %) a dětí do 15 let 12–14 % (nyní 16 %). Co to bude znamenat především pro stávající důchodový systém, ale též pro pracovní trh, a také pro zdravotní stav obyvatelstva (a náklady na zdravotní péči), stávající infrastrukturu v oblasti služeb, bydlení, dopravy, jak se to projeví ve spotřebě, v oblasti životního způsobu, atd., je předmětem řady úvah a scénářů budoucího vývoje. Jistě se dá vyčíslit, kolik finančních prostředků bude nutné mít na výplatu důchodů (pokud by všichni, jichž se to týká, odešli v odpovídajícím věku do důchodu), ale tak jednoduché to není. Nejde jen o to, že část lidí si o důchod požádá později, ale velice obtížně se odhadují další dopady stárnutí populace na „každodennost“ života společnosti. Je pravda, že stárnutí národních populací se týká vlastně všech vyspělých zemí, ale všechny jsou zhruba ve stejném stádiu jako česká společnost, takže tu chybí zkušenost.

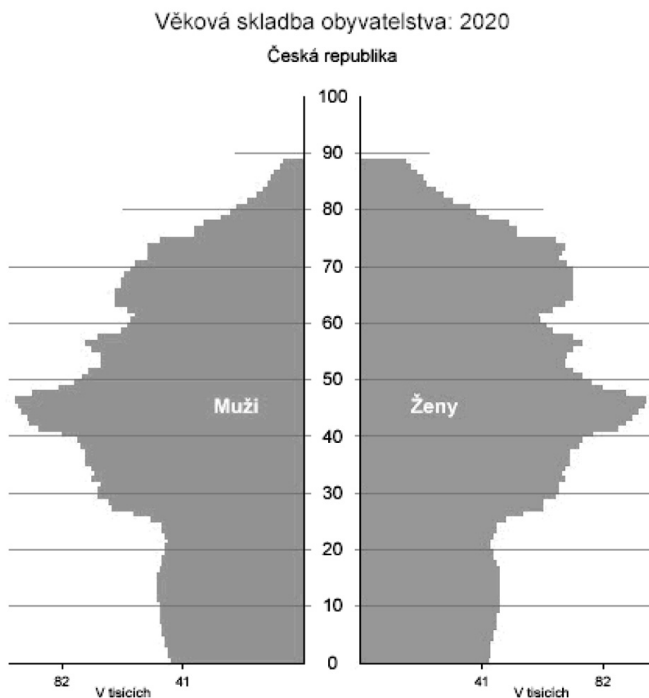
Ke sňatečnosti a trvalosti partnerských vztahů, k rozpadu tradiční nukleární rodiny: Pokles sňatečnosti má nepochybně korelát v poklesu porodnosti, i když se nyní zhruba třetina dětí rodí mimo manželství (v 80. letech to bylo 7–8 % dětí). Nedá se říci, že by se rozvodovost výrazně zvyšovala, alarmující údaje o počtech rozvodů na 100 sňatků jsou do jisté míry způsobeny nízkou sňatečností. Data o tom, kolik dětí vyrůstá v neúplných rodinách, v náhradních rodinách, v nesezdaných soužitích, jsou „zatížena“ řadou faktorů (trvalé bydliště partnerů, deklarace společného hospodaření, podmínky pro pobírání sociálních dávek), takže je obtížné kvantifikovat, kolik existuje faktických „úplných rodin“, které nejsou manželským svazkem. Ale je nepochybné, že tato forma rodinného (partnerského) soužití se stala běžnou a že se její podíl mezi domácnostmi zvyšuje.

Důležitými momenty v demografickém chování je výrazné zvýšení věku matky v době narození prvního dítěte (27 let, v osmdesátých letech to bylo 23 let), pokles úhrnné plodnosti na současných 1,2 dítěte (nejnižší v Evropě), výrazný pokles porodnosti dětí vyššího pořadí, ..., zvýšení průměrného věku při uzavírání prvního sňatku (jak u žen, tak u mužů) zhruba o pět let, snížení počtu druhých a dalších sňatků, zvýšení počtu osob žijících celoživotně mimo manželství. Kromě bezprostředního dopadu na demografický vývoj mají výše uve-

Soudržnost v diferencující se společnosti

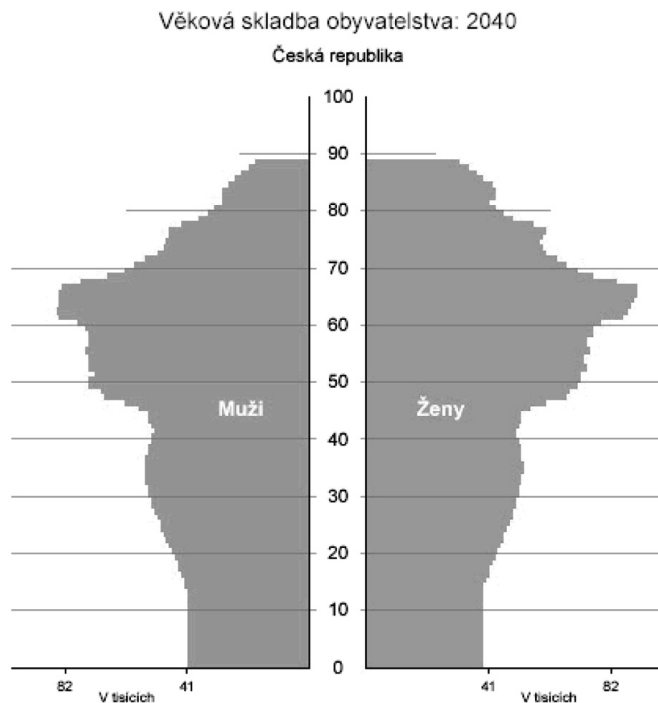
dené změny v rodinném chování řadu dalších (sociálních) důsledků, které se projeví v kratším či delším časovém horizontu: nízká četnost nejmladších věkových kohort (kapacita škol,...), již zmíněná mezigenerační solidarita v systému sociálního a důchodového zabezpečení (kdo bude přispívat na důchody silných ročníků osob narozených počátkem sedmdesátých let), faktická možnost péče o stárnoucí generaci v rámci užší či širší rodiny atd.

Obrázek 2.1.

Zdroj: Český statistický úřad.

Obrázek 2.2.

Zdroj: Český statistický úřad.

b. Demografická a sociální struktura domácností

Údaje o demografickém chování samy o sobě málo vypovídají o stávající struktuře rodin a domácností. Pochopitelně výrazné snížení sňatečnosti, rozvodovosti, porodnosti, plodnosti, ... nutně ovlivní velikost a složení domácností, ale až v delším časovém horizontu. Současná demografická struktura rodin (domácností) odráží demografické chování přinejmenším tří generací. Většina dospělé populace prošla tradičním životním cyklem – sňatek během života uzavřelo kolem 95 % osob starších 35 let, určitou část svého života prožil zatím v úplné rodině téměř každý, většina populace měla nebo má sourozence a řadu blízkých ze širšího příbuzenstva. Tato situace se bude postupně měnit díky poklesu sňatečnosti, snížením počtu dětí atd.

V tabulce 2.1.2a je zachycena struktura domácností v dělení na rodinné a nerodinné domácnosti a v tabulce 2.1.2b pak dělení rodinných domácností podle

počtu závislých dětí a vydělení jednočlenných domácností podle věku. Nad údaji je potřeba si uvědomit, že typická rodina (pár se dvěma dětmi) je v souhrnu domácností zastoupena v současnosti jen 13 % (i když tuto typickou rodinou zažila více než polovina obyvatel narozených po druhé světové válce). Je třeba si dále uvědomit, jak vysoký je u nás podíl jednočlenných domácností starobních důchodců, párů po odchodu dětí v důchodovém či předdůchodovém věku a kolik je neúplných rodin. Většina těchto domácností (a také domácnosti s dlouhodobě nezaměstnanou osobou, často hlavou domácnosti) jsou v nerovném postavení vůči lidem s pracovními příjmy, žijícím v páru nebo v úplné rodině. Ať již jde o příjmy či životní úroveň, zajištění základních potřeb, nebo potřebu poskytování určité péče, možnost postarat se sami o sebe v případě nemoci.

Sociální skupiny domácností v daném příjmovém mikrocentru byly určeny na základě sebezařazení dotázaných do předepsaných kategorií. V tomto ohledu jde o značně zjednodušený pohled na sociální strukturu: (tradiční) vydělení dělníků z kategorie zaměstnanců je ponecháno na posouzení dotazované osoby a pravděpodobně sleduje kritérium převážně fyzické oproti převážně duševní práci. Upozorňujeme na to proto, že početnost dělnických domácností je vyšší, než by odpovídalo socioprofesi struktury ekonomicky aktivních, zjišťované např. v šetřeních zaměstnanosti (viz subkapitola 2.2). Myslíme, že mezi dělnické domácnosti se zařadila přinejmenším větší část domácností osob, které manuálně pracují ve službách. I když sociální homogamie párů (viz str. 70 a další) není až tak vysoká, přesto sociální status hlavy domácnosti v mnohém určuje životní úroveň, životní styl a životní (např. vzdělanostní, profesní, ...) strategie domácnosti (rodiny) a je hlavním faktorem při (auto) reprodukci sociálních nerovností.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.1.2. Struktura domácností (podle výsledků příjmového mikrocensu 2002, N=7973 hospodařících domácností, projekce na populaci)

a. Typ domácnosti		
Složení domácnosti	%	V tisících
Úplná čistá rodina	49,7	2012
Úplná smíšená rodina	13,2	534
Čistá neúplná rodina s dětmi	5,6	225
Smíšená neúplná rodina s dětmi	6,7	270
Nerodinná domácnost	0,8	31
Jednotlivec – muž	9,2	327
Jednotlivec – žena	14,9	605
Celkem		4053
b. Typ domácnosti-klasifikace EU		
	%	V tisících
Jednotlivec, do 65 let	12,9	521
Jednotlivec, 65+	11,3	457
Pár, oba do 65 let	16,3	662
Pár, alespoň jeden 65+	8,4	341
Pár, 1 závislé dítě (do 18 let)	9,3	378
Pár, 2 závislé děti	12,9	523
Pár, 3 a více závislých dětí	2,4	99
Pár, více dětí, alespoň jedno závislé a jedno nezávislé	3,3	132
Neúplná rodina	5,5	224
Ostatní	17,6	713
c. Sociální skupina (podle hlavy domácnosti)		
	%	V tisících
Dělník	24,5	994
Samostatně činný	12,5	507
Zaměstnanec	25,0	1014
Samostatně činný – zemědělství	0,3	11
Zemědělec	0,2	8
Důchodce + EA	3,9	157
Důchodce bez EA	27,5	1113
Nezaměstnaný	4,5	184
Ostatní	1,5	61

Zdroj: Český statistický úřad.

c. Ekonomický vývoj za posledních 10 let, včetně vývoje pracovního trhu

V následujících třech tabulkách jde o zachycení dynamiky vývoje České republiky v posledním desetiletí pomocí základních ekonomických indikátorů. Z hlediska sociálních nerovností či míry soudržnosti společnosti, které jsou předmětem našeho rozboru, jde o vymezení širších souvislostí a celospolečenského kontextu, který nepochybně ovlivňuje procesy, které probíhají na mikroúrovni jednotlivců a jejich domácností i mezzórovni (obce, regiony).

V tabulce 2.1.3 jsou obvyklé souhrnné údaje dokládající vývoj české ekonomiky za posledních deset let. Jednotlivé indikátory dokládají, že z hlediska všech základních ekonomických ukazatelů došlo v průběhu posledních deseti let k výraznému soustavnému vzestupu bez větších meziročních výkyvů. Podstatné je, že tento ekonomický vzestup byl spojen s nárůstem produktivity práce. Je pravda, že Česká republika v rámci EU patří spolu se Slovenskem a Slovinskem k zemím s nejvyšším meziročním nárůstem HDP (v posledních dvou letech), avšak zároveň platí, že úroveň výkonnosti národní ekonomiky je stále výrazně nižší než v zemích z původní patnáctky (s výjimkou Portugalska a Řecka).

Tabulka též zahrnuje údaje, které ilustrují, jak se makroekonomický vývoj promítl do vývoje na mikroúrovni každodenního života – jde o inflaci, posilování koruny, nárůst spotřeby domácností.

Tabulka 2.1.3. Přehledové údaje o vývoji ekonomických ukazatelů za posledních 10 let

Ukazatel	Měřicí jedn.	1995	1998	2000	2002	2004	2005
Produkce	mld. Kč, b. c.	3 500,4	4 763,6	5 379,0	6 033,2	7 043,0	7 543,0
(předchozí rok=100)	%, s. c.	109,0	102,6	105,5	103,1	106,6	105,7
Mezispotřeba	mld. Kč, b. c.	2 174,2	2 950,7	3 395,5	3 793,1	4 547,0	4 872,3
(předchozí rok=100)	%, s. c.	111,4	104,6	106,5	103,4	108,1	105,2
HDP ¹⁾	mld. Kč, b. c.	1 466,5	1 996,5	2 189,2	2 464,4	2 781,1	2 978,2
(předchozí rok=100)	%, s. c.	105,9	99,2	103,6	101,9	104,2	106,1
Hrubý národní důchod	mld. Kč, b. c.	1 463,5	1 959,3	2 139,7	2 352,1	2 621,9	2 843,7
(předchozí rok=100)	%, s. c.	–	102,3	101,9	102,8	103,0	–
Hrubý disponibilní příjem	mld. Kč, b. c.	1 477,1	1 976,8	2 152,6	2 365,1	2 621,2	2 839,1
(předchozí rok=100)	%, s. c.	–	102,5	101,5	102,7	102,9	–
Hrubý domácí produkt na 1 obyvatele v paritě kupní síly	PPS ²⁾	10 668	11 979	13 033	14 595	16 013	17 355

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Ukazatel	Měřicí jedn.	1995	1998	2000	2002	2004	2005
Výdaje na konečnou spotřebu domácností	mld. Kč, b. c.	736,0	1 037,2	1 134,7	1 248,1	1 391,1	1 449,0
(předchozí rok=100)	%, s. c.	–	99,2	101,3	102,2	102,5	104,2
Hrubé národní úspory	mld. Kč, b. c.	424,8	525,5	542,4	553,3	588,2	707,6
Míra hrubých národních úspor ³⁾	%	28,8	26,6	25,2 2	3,4	22,4	24,9
Tvorba hrubého fixního kapitálu	mld. Kč, b. c.	461,8	562,4	612,5	677,8	729,3	758,7
(předchozí rok=100)	%, s. c.	119,8	99,1	105,1	105,1	104,7	103,6
Míra investic ⁴⁾	%	31,5	28,2	28,0	27,5	26,2	25,5
Fixní aktiva (stav k 31.12.)	mld. Kč, b. c.	6 339,3	8 834,0	9 838,6	10 618,7	11 503,8	–
Pracovníci ⁵⁾	tis. oob	5 115,3	5 070,7	4 922,3	4 950,1	4 903,0	–
Souhrnná produktivita práce (předchozí rok=100) ⁵⁾	%	–	100,9	104,1	101,6	104,1	105,4
Jednotkové pracovní náklady (předchozí rok=100) ⁶⁾	%	–	106,6	101,7	103,7	102,1	99,8
Průměrný devizový kurz	Kč/EUR	34,3	36,2	35,6	30,8	31,9	29,8
Míra inflace	růst %	9,1	10,7	3,9	1,8	2,8	1,9
Cenové indexy ve spotřebitelské sféře 1990=100	%	252,5	329,7	349,9	372,9	383,8	391,1
Index životních nákladů za domácnosti 1990=100							
Zaměstnanců	%	247,5	321,3	340,1	360,8	370,5	376,8
Důchodců	%	251,6	343,5	368,2	400,1	414,6	424,6

Zdroj: Český statistický úřad.

Poznámka: ¹⁾ údaje 1993–2004 jsou získány z ročních národních účtů; údaje roku 2005 jsou dány součtem čtvrtletních odhadů HDP;

²⁾ PPS (*Purchasing Power Standard*) – standard kupní síly; průměrná kupní síla 1 PPS odpovídá průměru kupní síly 1 eura v zemích EU 25;

³⁾ hrubé národní úspory k hrubému disponibilnímu důchodu;

⁴⁾ tvorba hrubého fixního kapitálu k HDP;

⁵⁾ byly využity údaje o počtech obsazených pracovních míst přepočtených na plnou pracovní dobu podle metodiky ESA 95, tzn. zahrnuti jsou osoby, které pracují na hlavní i vedlejší pracovní poměr, zahraniční pracovníci (zaměstnanci i podnikatelé) a odhad pracovníků za statisticky nezjištěnou ekonomiku;

⁶⁾ poměr indexu náhrad zaměstnancům a smíšeného důchodu domácnosti na 1 pracovníka a indexu souhrnné produktivity práce.

V tabulce 2.1.4 jsou zachyceny základní údaje o vývoji zaměstnanosti v posledních 10 letech. Jde o průmět ekonomických procesů restrukturalizace národního hospodářství, jeho začleňování do evropské či světové ekonomiky, přílivu zahraničních investic, do struktury zaměstnanosti (podle základních výrobních odvětví) apod. Zvláštní pozornost je věnována vývoji nezaměstnanosti. K tomu je potřeba doplnit, že pro celé dlouhé poválečné období až do politického zvratu v roce 1989 existovala v České republice plná zaměstnanost. Podle zákona musel pracovat každý občan v produktivním věku, pokud se nepřipravoval na zaměstnání (školní docházka), s výjimkou vdaných žen v domácnosti (každý měl právo na práci zaručeno ústavou). Přitom platilo, že zaměstnanost českých žen, v tom i těch vdaných, zaměstnaných na plný pracovní úvazek, patřila k nejvyšším na světě. Systém plánovaného hospodářství po celou dobu své existence trpěl nedostatkem pracovních sil, který souvisel s nízkou produktivitou práce, s umělým navyšování požadavků na pracovní sílu v plánech a výhledech podniků a organizací, s nevyužíváním výrobních kapacit i pracovní doby apod.

Po roce 1989 tato „přezaměstnanost“ či uměle navýšená zaměstnanost díky přechodu na tržní hospodářství poměrně rychle skončila. Na začátku devadesátých let se tato zásadní změna hospodářského (a politického) systému projevila pouze nízkou nezaměstnaností (ve srovnání s ostatními transformujícími se ekonomikami). Lidé, kteří z důvodů restrukturalizace národního hospodářství, uzavírání nekonkurenceschopných výrobních podniků či rušení celých odvětví a se snižováním „iracionálních“ nákladů a s rozvojem tržních principů na úrovni výrobních jednotek ztráceli svoje pracovní místa, nacházeli pracovní uplatnění v do té doby poddimenzovaných službách nebo rozvíjeli vlastní soukromé podnikání. Je známo, že během prvních dvou let transformace bylo vydáno kolem jednoho milionu oprávnění k podnikání (v republice je zhruba pět milionů ekonomicky aktivních osob). Hojně byla též využívána možnost předčasného odchodu do důchodu. Také se výrazně snížila zaměstnanost starobních důchodců (viz tab. P1 v příloze), na jejichž místa mohli pak nastoupit lidé v produktivním věku. I když odchod do důchodu znamenal výrazné snížení příjmů (v průměru zhruba na 60 % mediánu čisté mzdy), každoroční valorizace důchodů odpovídala růstu životních nákladů, takže se nedá říci, že by se důchodcům v průběhu transformace výrazně snížila životní úroveň.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.1.4. Přehledové údaje o vývoji zaměstnanosti za posledních 10 let

	Jednotka	1995	1998	2000	2002	2004	2006
Průměrný počet pracujících v národním hospodářství	tis. osob	4 524,6	4 250,0	4 058,6	4 049,5	4 011,6	4 096,8
z toho:							
Zemědělství, lesnictví	tis. osob	265,3	215,4	180,7	169,3	139,1	150,8
Průmysl	tis. osob	1 540,8	1 460,4	1 374,5	1 352,7	1 325,8	1 313,6
Stavebnictví	tis. osob	379,1	333,7	283,3	257,9	262,4	256,1
Míra nezaměstnanosti	%	2,93	7,48	8,78	9,81	9,47	7,67
Nezaměstnaní	osoby	153 041	386 918	457 369	514 435	541 675	448 545
Volná místa	místa	88 047	37 641	52 060	40 651	51 203	93 425
Průměrná mzda	Kč	8 010	11 371	12 918	14 999	17 030	18 976
z toho:							
Zemědělství	Kč	6 777	9 202	10 307	11 493	14 374	12 772
Průmysl	Kč	7 934	11 587	13 170	15 025	18 482	17 014
Stavebnictví	Kč	8 835	11 535	12 509	14 188	17 637	16 039
Index reálných mezd v národním hospodářství ⁵⁾	%	–	97,8	102,2	105,3	104,0	103,8

Zdroj: Český statistický úřad.

K prudkému nárůstu nezaměstnanosti došlo až v letech 1997–98 v souvislosti s vyčerpáním prostoru v terciárním sektoru, s pokračování restrukturalizace, s obtížemi velkých podniků uplatnit se ve světové (evropské) konkurenci, což se týkalo především těch, kde byla zvolena „česká cesta“ privatizace bez kapitálového vstupu zahraničních investorů (např. plzeňské škodovky), a s tehdy relativně nízkým přílivem zahraničního kapitálu. Po tomto skokovém nárůstu nezaměstnanosti se situace na přelomu tisíciletí ustálila zhruba na 10 % nezaměstnaných. Díky přílivu zahraničního kapitálu (investice především do automobilového průmyslu) a celkovém vzestupu ekonomiky se nezaměstnanost v posledních dvou třech letech postupně snižuje a je nižší, než je průměr v původních zemích EU. Podrobněji strukturu nezaměstnaných v roce 2005 (krátkodobá, dlouhodobá nezaměstnanost, věkové a vzdělanostní složení, složení z hlediska poslední profese) zachycují tabulky P3 a P4 v příloze.

Je třeba též zmínit, že míra nezaměstnanosti je regionálně značně odlišná: na jedné straně v Praze se dlouhodobě pohybuje na úrovni 2–3 % (nabídka volných pracovních míst je přitom vyšší než poptávka), na druhé straně jsou okresy, kde nezaměstnanost dosahuje 15–20 % (jde o severočeské pánevní okresy,

tzv. vnitřní periferie, některé severomoravské okresy...). Tyto okresy postihly útlumy těžby, propad textilní, sklářské, elektrotechnické aj. výroby. Vzdělanostní a profesní složení obyvatelstva, dopravní obslužnost, vzdálenost od center a řada dalších, často místně specifických faktorů brání jejich ekonomickému rozvoji.

Regionálně odlišná míra nezaměstnanosti poukazuje na v této souvislosti často zmiňovanou neochotu Čechů stěhovat se za prací (často ve srovnání s jinými zeměmi, především s USA). Z řady výzkumů jak mezi nezaměstnanými, tak v celku populace („kdybyste ztratil zaměstnání“) opravdu vychází, že kvůli zaměstnání je ochotno změnit místo bydliště jen minimum lidí. Myslíme si, že v odpovědích nejde ani tak o ochotu, ale lidé zvažují své reálné možnosti: ceny bydlení v Praze a ve velkých městech jsou nesrovnatelně vyšší a jejich současný byt, dům je fakticky neprodejný (jen hluboko pod cenou).

Graf 2.1. Míra nezaměstnanosti (%) ve sledovaném období

Zdroj: Český statistický úřad.

K tomu je potřeba doplnit, že podle našich výzkumů (např. rozsáhlý stratifikační výzkum z roku 1999) má zkušenost s vlastní nezaměstnaností nebo s nezaměstnaností člena vlastní domácnosti (nejbližší rodiny) třetina dospělé populace. Ve většině případů šlo o krátkodobou nezaměstnanost (do půl roku). Obavy z nezaměstnanosti jsou podle zmíněných šetření celkově vysoké, přede-

vším mezi lidmi s nižším vzděláním a nižší kvalifikací (a též bydlicími v určitých regionech).

Pro politiku zaměstnanosti je podstatný vysoký podíl dlouhodobě nezaměstnaných – v roce 2005 jich byla jedna třetina déle než dva roky bez zaměstnání, další pětina je nezaměstnaná více jak rok, jak mezi muži, tak mezi ženami. To znamená, že se během času vytvořila skupina lidí, kteří jsou „nezaměstnatelní“, ať již z důvodů, že sami nechtějí (a zvykli si žít ze sociálních dávek), nebo že jsou vylučováni z pracovního trhu (kvalifikace, rasa, neexistence pracovních návyků...). Mezi těmito nezaměstnanými převládají podle očekávání lidé s nižším vzděláním a kvalifikací: polokvalifikované a nekvalifikované manuální profese, mezi ženami navíc i nízko kvalifikované úřednické profese. Relativně vysoké procento nezaměstnaných je mezi mladými lidmi-absolventy nižších stupňů škol, mezi ženami s malými dětmi a též lidmi v předdůchodovém věku. Míra nezaměstnanosti žen je dlouhodobě zhruba o 10 % vyšší než míra nezaměstnanosti mužů.

Situací nezaměstnaných či přesněji diskriminačním jevům na pracovním trhu se budeme věnovat ve zvláštní subkapitole.

Údaje o vývoji pracovního trhu by byly neúplné, kdybychom nezmínili vývoj vzdělanosti na pracovním trhu vstupující mladé generace. Následující tabulka odráží mimo jiné i posuny v demografickém (věkovém) složení populace, ale především je příspěvkem k diskusi o tempech přechodu ke vzdělanostní společnosti. Tabulka dokládá vývoj počtu žáků a studentů za posledních deset let. Co se týče předškolních zařízení a žáků základních škol, jde již o ročníky, ve kterých se narodil nejnižší počet dětí v historii ČR. Ostatní údaje o školství ilustrují, do jaké míry školský systém – a také rodiče i samotné děti – reagují na potřeby vzdělanostní společnosti, čili jak se do budoucna vytváří její vzdělanostní kapitál (potenciál). Jde jednak o výrazný propad počtu studentů v dělnických profesích (propad učňovského školství), jednak o prudký nárůst studentů vysokých škol. I když – opět ve srovnání z řadou vyspělých zemí je četnost osob s vysokoškolským vzděláním pracujících v národním hospodářství výrazně nižší –, dá se říci, že v počtu studentů se již dosahuje průměrných evropských hodnot: na vysokou školu nyní vstupuje zhruba polovina mladých lidí příslušného ročníku.

Tabulka 2.1.5. Přehledové údaje o vývoji školství za posledních 10 let

Ukazatel	Jednotka	1995	1998	2000	2002	2004	2005
Počty dětí, žáků a studentů							
Předškolní zařízení	osoby	333 433	302 856	279 838	278 859	280 487	282 183
Základní škola	tis. osob	1 005	1 082	1 057	994	918	917
Gymnázia	osoby	133 093	126 137	137 777	142 069	143 238	144 605
Střední odborné školy	osoby	229 909	191 512	211 399	213 390	225 250	227 418
Učňovské školy	osoby	201 150	171 575	190 186	196 015	193 389	205 582
Vyšší odborné školy	osoby	–	29 566	26 605	27 584	29 759	28 792
Vysoké školy	osoby	148 433	187 148	215 207	248 756	298 196	321 164
v tom: Občané ČR	osoby	145 148	182 745	207 721	236 678	279 800	298 525
Ostatní	osoby	3 285	4 403	7 486	12 078	18 396	22 639
v tom: Řádné studium	osoby	129 440	160 648	177 137	199 610	231 420	245 457
Kombinované studium	osoby	18 993	26 500	38 070	49 146	66 776	75 707

Zdroj: Český statistický úřad.

Vzhledem k setrvačnosti vzdělanostní struktury se současná vzdělanostní struktura mladé generace projeví až v delším časovém horizontu. Je otázka, zda vývoj pracovního trhu (už nyní existuje výrazný nedostatek některých kvalifikovaných dělnických profesí, a naopak převis v oblasti absolventů obchodních akademií) nevyvolá určité změny ve vzdělávacích strategiích v části (rodičovské) generace, zda současný zájem, např. o víceletá gymnázia a hlavně vysoké školy všech možných směrů, nepoklesne. Na jedné straně je tu nepochybně vize budoucí vzdělanostní společnosti, na straně druhé pak realita vyspělých (evropských) zemí s jejich rostoucí mírou nezaměstnanosti absolventů škol, dynamicky se měnícím trhem práce [viz blíže Keller, Tvrđý 2008].

2.2. Socioekonomická, socioprofesioní a odvětvová struktura ČR v roce 2005

Socioekonomická, socioprofesioní a odvětvová struktura ekonomicky aktivní populace v roce 2005, která je zachycena v následujících dvou tabulkách, je výsledkem jednak dlouhodobého vývoje České republiky před rokem 1989 – druhé industrializace v padesátých a šedesátých letech, stagnace industriální společnosti na dosaženém stupni rozvoje v období normalizace a mírné modernizace v posledních letech reálného socialismu, jednak transformačních změn

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.2.1. Zaměstnaní v jediném (hlavním) zaměstnání v národním hospodářství podle klasifikace zaměstnání (KZAM) a postavení v zaměstnání v roce 2005

	Hlavní zaměstnání	Ženy			
		tis. osob	%	Celkem	%
Celkem	4 764,0	100,0	2 058,5	100,0	24,1
Socioekonomický status					
Zaměstnanci	3 979,5	83,5	1 838,0	89,3	22,8
Zaměstnavatelé	177,1	3,7	41,0	2,0	0,1
Pracující na vlastní účet	551,1	11,6	147,5	7,2	1,1
Členové produkčních družstev	21,3	0,4	6,3	0,3	–
Pomáhající rodinní příslušníci	35,0	0,7	25,7	1,2	0,1
Nezjištěno	0,1	0,0	–	–	–
KZAM (ISCO88)					
Zákonodárci, ved. a řídicí prac.	294,2	6,2	87,2	4,2	0,7
Vědečtí a odborní duševní prac.	515,7	10,8	258,3	12,5	3,6
Techničtí, zdrav. a pedagog. prac.	1 039,4	21,8	552,6	26,8	7,2
Nížší administrativní prac. (úřed.)	357,8	7,5	275,3	13,4	2,9
Prov. pracov. ve službách a obch.	575,4	12,1	371,2	18,0	4,8
Kvalif. dělníci v zem. a les.	76,0	1,6	28,3	1,4	0,4
Řemeslníci a kvalif. Výrobci	888,3	18,6	110,2	5,4	1,4
Obsluha strojů a zařízení	655,3	13,8	167,8	8,2	2,2
Pomocní a nekvalifikovaní prac.	344,9	7,2	204,9	10,0	0,8
Příslušníci armády	14,8	0,3	1,6	0,1	–
Nezjištěno	2,3	0,0	1,0	0,0	–

Zdroj: Český statistický úřad, Výběrové šetření pracovních sil.

spojených se znovuobnovením soukromého podnikání a tržním hospodářstvím – viz přehledová tabulka P2.1 v příloze zachycující období 1948–2003. Česká republika patří v rámci (původních 15 zemí) EU k zemím s nejvyšším podílem osob zaměstnaných v průmyslových odvětvích (a tím i s nejvyšším podílem osob pracujících v dělnických profesích – viz tabulka P2.8 v tabulkové příloze ke druhé kapitole), zároveň také k zemím s nízkým podílem osob pracujících v zemědělské prvovýrobě. Rozsáhlá revitalizace soukromého podnikání na za-

Soudržnost v diferencující se společnosti

čátku devadesátých let, která v mnohém má zatím především individuální či rodinný charakter, vedla k tomu, že v současné době patří ČR k zemím, kde je nejvyšší podíl tzv. sebezaměstnávajících se osob v Evropě-viz příloha tab. P2.3. Vývoj počtu podnikatelů a jeho postupná stabilizace v rámci socioekonomického statusu je uvedena v tabulce P2.2 přílohy.

V tabulkách úmyslně uvádíme i absolutní hodnoty (četnosti). Jde sice o projekce z Výběrových šetření pracovních sil (šetření se provádí na zhruba 25 tisících domácností), takže údaje jsou zatíženy výběrovou chybou řádově několika tisícovek lidí, ale je možné, že teprve absolutní číselný údaj poskytuje potřebnou informaci, jaké je vlastně zastoupení jednotlivých (sledovaných) kategorií v naší populaci.

Tabulka 2.2.2. Zaměstnaní v jediném (hlavním) zaměstnání v národním hospodářství podle odvětvové klasifikace OKEČ 2005

	Zaměst. v NH		Ženy	
	tis. osob	%	tis.osob	%
Celkem	4 861,7	100,0	2 096,1	100,0
Zeměděl. myslivost a lesnictví	172,8	3,6	52,7	2,5
Rybolov a chov ryb	3,5	0,1		
Průmysl celkem	1 503,8	31,0	529,8	25,2
Těžba nerostných surovin	58,0	1,2	7,0	0,3
Zpracovatelský průmysl	1 369,7	28,2	507,5	24,2
Výroba elektřiny, plynu a vody	76,1	1,6	15,3	0,7
Stavebnictví	437,8	9,0	34,6	1,7
Obchod, opr. mot. vozidel a spotřebního zboží	613,7	12,6	331,3	15,8
Ubytování a stravování 185,9	3,8	102,5	4,9	
Doprava, skladování a spoje	363,1	7,5	99,5	4,7
Finanční zprostředkování	94,4	1,9	60,4	2,9
Nemovitosti a pronájem, podnikatelské činnosti	329,4	6,8	139,0	6,6
Veřejná správa a obrana, povinné soc. zabezpečení	329,5	6,8	159,9	7,6
Vzdělávání	286,0	5,9	211,4	10,1
Zdravotní a sociální péče, veterinární činnosti	339,2	7,0	271,1	12,9
Ostatní veřejné, soc. a os. služby	197,8	4,1	99,7	4,8

Zdroj: Český statistický úřad, Výběrové šetření pracovních sil.

V obou tabulkách jsou uvedeny údaje jednak za celek ekonomicky aktivní populace, jednak zvláště za ekonomicky aktivní ženy. Jak už bylo zmíněno, zaměstnanost žen je (a od padesátých let minulého století vždy byla) velmi vysoká, přičemž většina z nich (90 %) pracuje na plný pracovní úvazek. V tomto ohledu patří České republice jedno z předních míst na světě. Podle očekávání je struktura zaměstnanosti žen odlišná od celku ekonomicky aktivních (pochopitelně by byla ještě odlišnější, kdybychom provedli srovnání nikoliv s celkem pracujících, ale s muži). Ženy jsou výrazně méně zastoupeny ve skupině podnikatelů či samostatně činných (ve srovnání s muži zhruba o třetinu méně žen podniká), výrazně vyšší podíl žen je ve skupinách středně vzdělaných odborníků (do této skupiny patří např. zdravotní sestry, učitelky základních škol), mezi rutinními nemanuálními pracovníky (úřednice, pokladní...), i ve skupině nekvalifikovaných profesí (uklízečky, prodavačky...). Muži pak výrazně převažují v obou skupinách dělnických profesí a především ve skupině zahrnují řídicí pracovníky a manažery (ve vrcholovém managementu je kolem 10 % žen). Podle některých socioložek [Čermáková 1997] došlo u nás k určitému gendrovému kontraktu, kdy si muži a ženy vlastně nekonkurují na trhu práce (jsou tradičně mužské a ženské profese, mužská a ženská odvětví...), podle jiných je současný stav výsledkem výrazné diskriminace žen (především v oblasti řízení, ale i v řadě dalších profesí – např. [Křížková 2007]). S měnící se vzdělanostní strukturou (na vysokých školách v současnosti již studuje více žen než mužů), s proměnou struktury pracovních míst,... se jistě některé zažitě stereotypy uplatnění mužů a žen na trhu práce mění a hlavně budou měnit a otázka rovného přístupu či určité (nepsané) diskriminace nejspíš nabude na významu.

2.3. Příjmové nerovnosti podle odvětví a kategorie zaměstnání v roce 2005

Koncem osmdesátých let byly příjmové diference mezi profesními skupinami a také většinou odvětví (s výjimkou hornictví a těžkého průmyslu) minimální. Nivelizace mezd byla způsobena jednak redistribucí příjmů ve prospěch dělnických profesí (s výjimkou odměňování žen-dělnic v lehkém průmyslu) a plánovitým (netržním) hospodářstvím, které se promítalo do tzv. tabulkových platů a systému odměn (prémii) navázaných na plnění ročních plánů. V průběhu transformace sice došlo postupně k výraznější příjmové diferenci vázané na kvalifikaci, vzdělání a výkon zhodnocený tržní ekonomikou, avšak opravdu výrazně stouply jen platy vrcholového managementu (viz podrobné srovnání v čase tabulka P5 v příloze).

Soudržnost v diferencující se společnosti

Současné rozdíly v měsíčních hrubých pracovních příjmech mezi odvětvími (s výjimkou peněžnictví a pojišťovnictví) nejsou nijak výrazné. Do jisté míry odrážejí vzdělanostní a profesní složení pracovníků jednotlivých odvětví, podíl v zastoupení mužů a žen a určité relace mezi odvětvími, které mají dlouhodobější trvání. Výrazně vyšší příjem v oblasti peněžnictví a pojišťovnictví je dán tím, že většina bank a pojišťoven patří velkým zahraničním ústavů a od toho se odvíjí nastavení platů středního a vyššího managementu (převážně mužů – viz rozdíl platů mužů a žen v tomto odvětví).

Tabulka 2.3.1. Mediány hrubých měsíčních příjmů podle skupin odvětví (OKEČ), celkem, odděleně muži a ženy za rok 2005

Kód	Kategorie odvětví	Abs. údaje			Relace (%) Ž/M
		celkem	muži	ženy	GPG (%)
A-B	Zemědělství, lesní hosp., rybolov	14 667	15 465	12 781	17,4
C-E	Průmysl celkem	18 105	20 139	14 393	28,5
F	Stavebnictví	18 660	18 824	17 543	6,8
G	Obchod, opravy motorových vozidel	16 898	19 890	13 565	31,8
H	Pohostinství a ubytování	12 204	14 505	11 217	22,7
I	Doprava, skladování, pošty a telekom.	19 635	20 420	18 104	11,3
J	Peněžnictví a pojišťovnictví	28 714	40 229	25 420	36,8
K	Nemovitosti, služby pro podnik., výzkum	19 692	22 037	16 581	24,8
L	Veřejná správa, obrana, soc. pojištění	22 534	25 862	20 162	22,0
M	Školství	19 819	22 579	18 884	16,4
N	Zdravotnictví, veterinární a soc. činnost	17 452	19 660	17 105	13,0
O	Ostatní veřejné, soc. a osobní služby	16 344	16 721	15 570	6,9
A-O	Celkem	18 589	20 265	16 443	18,9

Zdroj: Český statistický úřad.

Mzdové rozdíly mezi devíti hlavními profesními skupinami odrážejí již zmíněnou výjimečnou situaci středního a vrcholového managementu. Ta je navíc diferencovaná v závislosti na tom, zda jde o tuzemskou či zahraniční firmu, dále pak v závislosti na velikosti firmy a nepochybně i na odvětví, ve kterém firma působí. Kromě řídicí funkce, která převážně vyžaduje vysokoškolské vzdělání (nebo je zastávána pracovníky s vysokoškolskou kvalifikací), má na výši mzdy

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

již značný vliv dosažené vyšší vzdělání: vysokoškolské, které převažuje ve druhé třídě tzv. vyšších odborníků, a vysokoškolské nebo maturita, která jsou charakteristická pro třídu třetí, tzv. techniků.

Tabulka 2.3.2. Průměrná hrubá měsíční mzda* podle hlavních tříd KZAM celkem, odděleně muži a ženy

	2004			2005		
	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy
Celkem	20 545	23 044	17 256	21 674	24 271	18 221
Zákonodárci, vedoucí a řídicí prac.	42 018	48 236	28 733	43 583	49 853	30 365
Vědečtí a odborní duševní prac.	27 198	31 733	23 376	28 979	33 920	24 758
Techničtí, zdrav. a pedagog. prac.	22 153	25 488	19 189	23 641	27 300	20 353
Nižší administrativní prac. (úředníci)	16 442	18 965	15 733	17 498	20 332	16 648
Provozní prac. ve službách a obchodě	12 956	15 370	11 547	13 718	16 154	12 229
Kvalif. dělníci v zem. a les.	13 090	13 995	12 141	13 547	14 426	12 666
Řemeslníci a kvalif. výrobci	16 965	18 026	12 504	17 824	18 836	13 216
Obsluha strojů a zařízení	16 943	18 210	13 769	17 624	18 930	14 329
Pomocní a nekvalifikovaní prac.	11 831	13 479	10 486	12 261	14 018	10 814

Zdroj: Ministerstvo práce a sociálních věcí, Informační systém o průměrném výdělku.

*výše minimální mzdy byla v roce 2005 7185 Kč

Zajímavým doplněním objektivně zjišťovaných hrubých příjmů jsou údaje o čistých příjmech, jak byly zjištěny ve výběrovém šetření na třicetitisícovém vzorku populace. Jde o informační systém o průměrném výdělku, který zahrnuje všechny zaměstnavatelské subjekty a jejich pracovníky v nepodnikatelské sféře, všechny podnikatelské subjekty nad 250 zaměstnanců, dále pak náhodně vybrané menší výrobní jednotky podnikatelského sektoru. Fakticky jde o předávání databází podniků a organizací o vyplacených mzdách. Je pravda, že třetina ekonomicky aktivních lidí, kteří se zúčastnili výběrového šetření, odmítla tento údaj sdělit (především z těch profesních skupin, o kterých je možné předpokládat, že mají vyšší příjmy), navíc návratnost šetření prováděného na adresách byla kolem 60 %.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 2.3.3. Příjmy v roce 2006 (podle vlastní výpovědi lidí) – příjmové kategorie (v %) a průměrný měsíční čistý příjem v Kč

KZAM	do 8 tis	8-12 tisíc	12-17,5 tisíc	17,5-25 tisíc	25+ tisíc	průměrný příjem
Řídící pracovníci	1,7	3,1	20,3	32,6	42,3	27 450
Odborníci VŠ	2,1	11,8	31,7	29,5	19,8	19 510
Technici	1,3	22,3	48,1	22,2	8,0	16 390
Úředníci	4,8	42,7	40,2	10,2	2,1	13 280
Služby obchod	15,5	51,3	22,1	8,9	2,1	11 890
Zemědělci	9,9	41,5	33,0	11,3	4,2	13 590
Kvalifikovaní dělníci	4,5	31,1	44,4	15,7	4,3	14 680
Obsluha strojů	6,6	35,3	42,1	13,0	3,0	13 730
Pomocní dělníci	33,2	43,1	17,3	2,6	0,4	9 930
Celkem	7,6	32,6	36,9	15,9	7,0	14 930
Status						
Podnikatel se zaměstnanci	3,3	8,1	12,9	27,3	48,3	32 850
Samostatně činný	3,1	11,2	29,5	33,2	23,0	20 160
Manažer	1,1	7,1	27,3	36,6	27,9	22 450
Řadový zaměstnanec	8,8	37,3	38,7	12,7	2,8	13 420
Důchodce	53,4	42,9	2,7	0,7	0,2	8 230
Nezaměstnaný	90,9	6,2	2,2	0,7	0,0	5 290
Studenti	63,6	11,2	14,3	7,3	3,8	8 160
Celkem	31,1	32,1	22,5	9,9	4,4	11 850

Zdroj: Media projekt 2006.

Srovnáme-li průměrné měsíční příjmy z obou zdrojů dat a uvědomíme-li si, že hrubý příjem je zhruba o třetinu vyšší než příjem čistý, tak zjištěné hodnoty až překvapivě souhlasí (pro profesní skupiny s vyšším příjmem). Neplatí to však pro dělnické a obslužné profese, kde uváděný čistý příjem je jen o desetinu nižší než příjem hrubý (tvrdá data). To může mít řadu vysvětlení – uvádění nižších příjmů než ve skutečnosti u prvně zmíněných skupin, navýšení příjmů ve výpovědích lidí s dělnickými profesemi (např. z důvodů prestiže) nebo příjem z vedlejších zaměstnání, z výpomocí... Za pozornost stojí i procentní zastoupení lidí v jednotlivých příjmových kategoriích, které dokládá asymetričnost příjmové „křivky“ vzhledem k průměru (ve všech profesních kategoriích).

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Pokud jde o mzdové rozdíly mezi muži a ženami, platí, že celkově mají ženy zaměstnané na plný pracovní úvazek v průměru o pětinu nižší platy než muži. Podrobnější analýzy dokládají, že tento rozdíl při srovnatelném vzdělání a kvalifikaci bývá způsoben vyšším podílem mužů v řídicích funkcích na všech úrovních, odvětvovou mzdovou diferenciací (jsou odvětví s výraznou převahou žen, kde se časem ustálily nižší příjmy než v odvětvích, kde převažují muži), stáží v podniku, strategií zaměstnavatelů, kteří se snaží udržet muže v určitých profesích (učitelé na základních školách), přesčasovou prací a prací o víkendů či ve zvláštním režimu (viz tabulky 2.3.4a, 2.3.4b) a některými dalšími důvody (viz tabulka 2.8.1. v části věnované genderovým rozdílům).

Tabulka 2.3.4a. Průměrný počet odpracovaných hodin – plná pracovní doba 2. čtvrtletí 2006

	Průměrný týden			Referenční týden		
		Muži	Ženy			
Zaměstnanci	41,2	41,9	40,4	40,3	40,1	40,4
Podnikatelé	50,6	51,9	46,6	48,9	50,5	44,1

Zdroj: Český statistický úřad, Výběrové šetření pracovních sil.

Poznámka: Zkrácená pracovní doba: 22,9 hodin, resp. 21,2 hodin (muži: 21,6, ženy 23,3 hodin).

Počty osob pracujících na zkrácený úvazek: celkem 244,9 tisíc, muži 62,5 tisíc, ženy 182,4 tisíc.

Tabulka 2.3.4b. Organizace práce (v %) – 2. čtvrtletí 2006

	Na směny	*večer	*v noci	*v sobotu	*v neděli
Muži	24,2	47,6	24,0	52,2	35,6
Ženy	26,5	36,2	16,9	39,5	27,2
Zaměstnanci		39,2	21,8	41,5	29,1
Podnikatelé		59,8	17,5	73,3	46,7

Zdroj: Český statistický úřad, Výběrové šetření pracovních sil.

*alespoň někdy

Je otázka, zda vyjmenované faktory mzdové diference mezi muži a ženami lze považovat za diskriminační. Speciální výzkum platových podmínek mužů a žen, který provedlo MPSV v roce 2002, došel k závěru, že jen 2–3 % rozdílu

ve mzdách (tj. desetina) by mohla být označena jako bezdůvodná. Souhrnnému pohledu na genderové nerovnosti je věnována subkapitola 1.8.

Za povšimnutí stojí i údaje za podnikatele. Jejich pracovní nasazení (včetně víkendu...) je řádově vyšší než zaměstnanců, takže jejich často vyšší příjem se po přepočtu na hodinovou mzdu často neliší (podobně to platí i pro určitou část řídicích pracovníků). Poznamenejme, že srovnatelná data s výkaznictvím příjmů zaměstnanců neexistují, o výši osobních příjmů podnikajících osob můžeme usuzovat na základě údajů, např. z příjmových mikrocensů či našich šetření sociální struktury a mobility.

2.4. Nerovnosti v sociální struktuře s důrazem na ekonomicky aktivní část populace

Po pádu státně socialistického totalitárního systému, svržení větší části nomenklatury (buď přímými revolučními akty, nebo později cestou dílčích postihů, zejména na základě lustračního zákona a demokratických voleb), nastolení parlamentní demokracie a vzniku nové mocenské elity se v duchu mezinárodně prosazované koncepce ekonomické reformy, obměňované národními politikami nových mocenských elit, jakož i v důsledku specifických národních politických opatření, začala utvářet nová sociální struktura. Po rychlé až šokové liberalizaci a otevření trhu i vůči zahraničí byla zahájena mimořádně rychlá privatizace majetků: restituce, jiné formy vracení majetku bývalým vlastníkům, malá privatizace, velká privatizace standardními metodami, včetně částečných přímých prodejů zahraničnímu kapitálu a metodou kupónové privatizace ve prospěch drobných akcionářů, zvláště pak privatizačních fondů, apod. Zachována byla rovněž velká část státního sektoru ve formě státní účasti ve velkých podnicích, zvláště bankách, plného státního vlastnictví vybraných podniků, např. železnic, a rozhodující části majetku v tzv. rozpočtové sféře.

Přetrvávání zděděných sociálních vztahů státního socialismu na jedné straně a obecně používané i specificky české privatizační postupy vedly postupně ke koexistenci následujících typů vztahů, jež přetrvává dodnes:

Přežívající rovnostářství, tj. nevelké příjmové rozdíly mezi kvalifikovanými dělníky a středními vrstvami velké části středoškolsky i vysokoškolsky vzdělaných úředníků a odborníků, zvláště těch, kdo jsou činní v odvětvích a oborech závislých na státním rozpočtu. Nutným důsledkem je statusová inkonzistence podstatné části střední vrstvy. Nízké materiální i mocenské postavení je v roz-

poru s kvalifikací, charakterem práce a životním stylem (ilustrace míry statusové inkonzistence / konzistence v roce 1999 z hlediska příjmů, vzdělání a podílu na řízení a rozhodování viz tabulka P2.11. v příloze).

Zvýšená statusová konzistence, zejména u jisté části vysokoškolsky a zčásti středoškolsky vzdělané populace odborníků těch odvětví a oborů lidské činnosti, jejichž význam v procesu transformace vzrůstal v souvislosti s ekonomickou konjunkturou a vládními preferencemi. Jde zvláště o politiky a vyšší státní úředníky a jejich servis, manažery, právníky a jejich spolupracovníky, pracovníky finančních a pojišťovacích služeb, hromadných sdělovacích prostředků, zábavního průmyslu, informatiky a některých technologicky vyspělých odvětví průmyslu, těšících se konjunktury, např. výroby motorových vozidel, energetiky, také však výroby kovů a těžby nerostných surovin v tom rozsahu, ve kterém se udržela. V tomto případě jde o posílení meritokratického stratifikačního principu u jiné části středních vrstev, jež se samo o sobě nesetkává s větším odporem veřejného mínění. Totéž se týká i části středních samostatných podnikatelů a malých řemeslníků, živnostníků a poskytovatelů moderních služeb (např. v informatice). Jisté obdoby najdeme i u velké části kvalifikovaného dělnictva.

V mnohem větší míře než kdykoli dříve v období 1939–1989 se znovu prosadila *polarizace sociální struktury*: V řadě případů došlo při zvyšování příjmů, majetku a také moci u výše uvedených odvětví a oborů ke vzniku extrémních disproporcí vůči nižším příjmům a reálné bezmoci velké části středních a nižších vrstev, zjevně přesahujícím princip zásluhovosti. Týká se to zejména manažerů, bankéřů, politiků, části právníků, jakož i některých populárních umělců a sportovců apod., především však těch podnikatelů, kteří se extrémně obohatili, popř. dosáhli nekontrolovaného mocenského postavení nelegálními a/nebo nemorálními postupy v procesu privatizace. V těchto případech se dá mluvit o vzniku *nové vyšší třídy*, která částečně co do svých zdrojů navázala na tradice a zkušenosti nomenklatury i úzké vrstvy zbohatlíků za státního socialismu a kterou lze považovat za prvek nově vznikající kapitalistické sociální struktury. U této elitní sociální skupiny zbohatlíků existují vzhledem k vysokým příjmům a rychle akumulovaným majetkům, v řadě případů však i vzhledem k nedostačující úrovni vzdělání a kulturnosti, vážné pochybnosti o konzistentnosti sociálního statusu její velké části. Obdobně je tomu u té části středních vrstev, kde chybějící kvalifikaci nahradilo pouze majetkově a finančně podložené soukromé vlastnictví.

Dalším prvkem nově vznikajícího třídního uspořádání je vznik *extrémně chudobné části populace*, do které patří nejen bezdomovci a jiné sociálně nepřizpůsobivé skupiny, ale zhruba od roku 1998 méně kvalifikovaní pracovníci nepreferovaných, popř. krizí zasažených odvětví a oborů, k nimž se postupně v dalších letech přidávaly narůstající počty pracovníků, jimž neprosperující podniky zadržovaly mzdy, především však nezaměstnaných na přechodnou dobu, v mnoha případech však i na dobu delší. Přičteme-li k tomu členy rodin nižších a středních vrstev s vyživovanými dětmi a část důchodců, a to zejména na venkově, především v období poklesu reálných příjmů koncem 90-tých let, nelze než konstatovat, že příjmy, majetek a bezmocnost této početně narůstající skupiny se ocitají v tak významné distanci až kontrapozici od poměrů panujících ve skupině sub b), že se tu začíná utvářet třídní vztah, skutečně příznačný pro soudobé kapitalistické společnosti. Pro oba póly tohoto vztahu je příznačná víceméně vyhraněná statusová konzistence na nejvyšší, popř. nejnižší úrovni.

Takto formulovaná představa o typech vertikální sociální diference existujících v soudobé české společnosti se ve velké míře opírá o znalosti čerpané ze tří velkých stratifikačních šetření, které byly uskutečněny v letech 1993, 1999 a 2006. Z hlediska vývoje posledních několika let jsou však spíše hypotézami, k jejichž ověření nebo vyvrácení a zejména jisté konkretizaci a kvantifikaci je třeba vzít v úvahu novější údaje umožňující srovnání stavu na počátku, v průběhu a v současném stupni vývoje vertikální sociální diference.

Tabulka 2.4.1. Třídní diference v období 1988–2006 (%)

	1988(93)	1993	1999	2006
Samostatně činní (podnikatelé) se zaměstnanci	–	1,9	3,4	4,4
Vyšší odborníci vč. nevelké skupiny podnikatelů s větším počtem podřízených	8,1	9,8	8,5	9,5
Samostatně činní bez zaměstnanců (živnostníci)	–	6,9	8,9	12,8
Střední odborníci vč. mistrů	21,0	19,3	19,2	17,2
Rutinní nemanuální (řadoví úředníci)	11,7	11,7	11,2	19,7
Kvalifikovaní dělníci vč. odvětví služeb	22,0	18,8	17,1	14,3
Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci vč. služeb a zemědělci	37,2	33,6	30,7	22,0

Zdroj: Výběrová šetření sociální stratifikace a mobility 1993–1999, výzkum Sociální a kulturní soudržnost 2006, SOÚ AV ČR.

Z výběrových statistických šetření pracovních sil je známo, že mezi roky 1993 a 1999 z hlediska vlastnického postavení přibylo zaměstnavatelů, tj. samostatně činných se zaměstnanci z 2,9 % na úroveň 4,2 % a samostatně činných bez zaměstnanců z 6,5 % na úroveň 9,6 %. Mezi roky 1999 a 2007 se početnost zaměstnavatelů nezvýšila, početnost samostatně činných se zvýšila o dalších 2,8 %. Tato tendence zhruba odpovídá i našim zjištěním z výběrových šetření sociální struktury a mobility, která jsou, co do počtu dotázaných, svým rozsahem řádově menší.

Základní trend transformačního vývoje je zjevný: Vytvoření skupiny podnikatelů se zaměstnanci a bez nich se událo na úkor procentního zastoupení dělnictva a zemědělců a částečně i středních odborníků. Podíl řadového úřednictva zůstal zhruba na stejné úrovni. Mírně vzrostlo procento vyšších odborníků, mezi kterými však koexistují klasičtí 'čistí' odborníci a odborníci – podnikatelé a manažeři.

Zda na základě uvedených přesunů došlo ke zvýšení statusové úrovně, popř. k určitým posunům odpovídajícím představě o vzniku kapitalistické společnosti a polarizaci třídních vztahů, je ještě nutno ověřit přesnější identifikací kategorií tzv. třídní struktury dalšími proměnnými, které charakterizují vertikální členění společnosti. Analýzou nejvyššího stupně dosaženého vzdělání, míry, ve které obor vzdělání odpovídá oboru činnosti, stupně počítačové gramotnosti, jakož i kulturnosti životního stylu, bylo zjištěno, že ve všech těchto 'kulturních' charakteristikách se pořadí jednotlivých kategorií liší od toho, které odpovídá třídně vlastnickému principu, podle něhož byly zařazeny námi. Vzdělanostně, kvalifikačně a kulturně jsou vyšší a hned za nimi i střední odborníci na tom výrazně lépe než samostatně činní se zaměstnanci a za nimi samostatně činní bez zaměstnanců. V tomto směru tedy významné kulturní statusové charakteristiky oslabují třídní charakter použitého schématu.

V indikátorech příjmu, bohatství a mocenského postavení odpovídá zjištěné pořadí zhruba tomu, podle něhož jsou seřazeny i naše kategorie, tedy třídně vlastnickému principu. Kategorie vyšších odborných zaměstnanců je v průměru na stejné nebo jen nepatrně nižší úrovni než kategorie zaměstnavatelů. Je však značně vnitřně heterogenní: zahrnuje skupiny s vyšší i nižší materiální úrovní.

Míra statusové mobility

Za nejpodstatnější zjištění považujeme, že vznikající skupina samostatně činných (bez zaměstnanců), ale i skupina podnikatelů se zaměstnanci (zaměstnavatelů) se v průběhu devadesátých let rekrutovala ze všech socioprofesionálních kategorií

téměř ve shodné míře (okolo 15 % odchodů). Výjimku tvoří pouze skupina rutinních nemanuálních zaměstnanců (nižší úřednictvo), ze které, jistě i z důvodů odborných předpokladů a také proto, že je převážně tvořena ženami, odešlo do sféry soukromého podnikání pouze kolem sedmi procent. Mezi zemědělci, díky vzniku rodinných hospodářství (farem), je nižší podíl těch, kteří se stali zaměstnavateli.

Mezi osobami ekonomicky aktivními na počátku devadesátých let i v současnosti převládají ze dvou třetin lidé se stabilním statutem. To znamená, že míra tzv. hrubé mobility, tj. součet těch, kdo v průběhu zhruba 15 let prošli změnou své statusové úrovně, ať už směrem nahoru či dolů, dosáhla dosti vysoké úrovně. Z toho dvě třetiny prošlo vzestupnou a jedna třetina sestupnou mobilitní drahou. Tzv. strukturální mobilita způsobená vznikem nových pracovních příležitostí – především vznikem privátního sektoru a rozvojem sektoru služeb na jedné straně a úbytkem dělnických míst v průmyslu na straně druhé – dosáhla zhruba 20 %. Míra čisté mobility, nezávislá na strukturálních změnách, tedy fluktuace mezi místy v té statusové struktuře, jaká existovala před rokem 89 (tj. bez podnikatelů), dosáhla zhruba 11 %. Vcelku vzato jde o dosti rozsáhlý pohyb, který je srovnatelný s extenzitou mobilitních změn v české společnosti v dekádě počínající rokem 1948. Z tohoto hlediska se česká společnost posledních patnácti let jeví jako relativně otevřená, dávající lidem příležitost k seberealizaci na vyšší úrovni, současně však nutící i nikoli zanedbatelné počty lidí k pracovním sestupům (jejichž objem je nutno posuzovat i v souvislosti s nárůstem nezaměstnanosti a s předčasnými odchody do starobního důchodu), způsobovaným mj. poklesem strukturální kapacity zejména velkých průmyslových podniků.

Kdybychom navíc vzali v úvahu všechny rozsáhlé pohyby odchodů z ekonomické aktivity i rovněž početné nástupy nových pracovníků, celkový dojem otevřenosti by se ještě zvýšil.

Jako nejpřehlednější a dostatečně vypovídající o objektivní mobilitě během deseti let transformace se jeví klasifikace mobilitních drah do tří základních statusových úrovní: horní, střední a dolní.

Tím, že jsme do horní skupiny zařadili i samostatně činné bez zaměstnanců, část vyšších odborníků, kteří se osamostatnili (právníci, lékaři,...), jsou tak v kategorii „stabilní nahoře“, takže procento vzestupných drah neodpovídá celkovému nárůstu podnikatelů mezi ekonomicky aktivními. Další důvod, proč tomu tak není, spočívá v tom, že soubor zahrnuje jen ty, kteří byli jak v roce 1989, tak v roce 1999, resp. v roce 2006 ekonomicky aktivní. To znamená, že nezahrnuje celou generaci lidí, kteří vstoupili na pracovní trh po roce 1989.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.4.2. Stabilita a mobilita mezi roky 1988–1999 a 1999–2006 dle statusových úrovní (v %)

	1988–1999	1999–2006	1989–2006
	N=1920	N=1648	N=1448
Stabilní nahoře ve skupině vyšších odborníků (1999 včetně podnikatelů)	7,4	2	10,1
Vzestup do skupiny vyšších odborníků a podnikatelů	8,7	7,0	16,9
Stabilita ve středu, tj. mezi středními odborníky a úředníky	27,6	27,8	25,9
Vzestup do středu	9,0	2,3	4,2
Sestup do středu nebo dolů	6,4	5,5	4,2
Stabilita dole, na nižší úrovni (dělníci a manuální profesní skupiny)	40,9	36,6	35,7

Zdroj: Výběrová šetření sociální stratifikace a mobility 1999 a Sociální a kulturní soudržnost 2006, SOÚ AV ČR.

Z podrobnějších analýz vyplynulo, že největší mobilitní vzestupy a také, ovšem v menší míře, i sestupy probíhaly v prvních pěti šesti letech po sametové revoluci a byly spojeny především s rozvojem soukromého podnikání. Pokles mobility v dalším období dobře ilustrují údaje za roky 1999–2006, které, ve srovnání s předchozím obdobím, dokládají především stabilizaci „těch nahoře“ (s výhradou, že ne všichni podnikatelé svými příjmy, životní úrovní, vzděláním naplňují představu vyšší střední třídy). Data z posledního období naznačují, že mobilitní prostor se uzavírá, že v tomto ohledu se společnost stává uzavřenou. Tento závěr se ovšem týká jen generace, která vstupovala do ekonomické aktivity před rokem 1989. Nastupující generace ve své většině zatím nalézá uplatnění na trhu práce, a to vesměs podle svého vzdělání a kvalifikace (viz údaje o zaměstnanosti absolventů škol). To znamená, že ji nyní téměř z jedné třetiny tvoří vysokoškolsky vzdělaní odborníci a z další třetiny lidé s úplným středoškolským vzděláním.

Souvislost mezi objektivní statusovou mobilitou a jejím subjektivním hodnocením

Vztah mezi objektivní změnou sociálního postavení a jejím vnímáním či hodnocením je klíčovým momentem při vymezení významu subjektivního sociálního postavení (sebezařazení) pro sociální stratifikaci společnosti. Těsnost tohoto

vztahu vyjadřuje, do jaké míry se objektivní společenské nerovnosti promítají do společenského vědomí, a potažmo do jaké míry se navzájem ovlivňují. V období společenské transformace, kdy na jedné straně dochází k odlišné diferenciaci společnosti na základě zcela nových či nově uplatněných zdrojů sociálních nerovností a na straně druhé se mění pohled lidí na společnost, společenské vztahy a základní principy jejího uspořádání, je vztah mezi objektivním a subjektivním postavením nepochybně daleko složitější a méně jednoznačný než v obdobích, kdy je společnost stabilní.

Tabulka 2.4.3. Souvislost mezi objektivní statusovou mobilitou a jejím subjektivním hodnocením

Objektivní Mobilita	Subjektivní mobilita 1989–1999 – celkové postavení						
	STN	VZN	STS	VZS	SSD	STD	
STN	13,6	27,7	36,4	6,7	10,2	5,4	7,3
VZN	5,7	32,4	32,4	13,6	7,4	8,5	8,7
STS	6,8	8,7	47,8	6,8	14,4	15,5	27,7
VZS	8,3	5,5	42,6	16,0	12,7	14,9	9,0
SSD	6,8	12,1	41,8	6,8	24,2	8,3	6,5
STD	2,8	3,0	37,5	7,6	21,1	28,0	40,8
	5,7	9,8	40,6	8,5	16,7	18,7	100

Zdroj: Výběrové šetření sociální stratifikace a mobility 1999, SOÚ AV ČR.

Legenda: STN – stabilní nahoře, VZN – vzestup nahoru, STS – stabilní ve středě, VZS – vzestup do středě, SSD – sestup dolů, STD – stabilní dole.

V souvislosti s různými indikacemi objektivního i subjektivního sociálního postavení se obecná otázka vztahu mezi objektivním a subjektivním postavením různým způsobem konkretizuje. V následujícím porovnání jde o rozdíly ve vnímání změny prestiže, výše příjmu a celkového postavení v souvislosti s objektivním vzestupem, sestupem či stabilitou.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.4.4. Vnímání statusové změny* (průměry)

	Prestiž profese	Pracovní příjmy	Celk. postavení
Stabilní nahoře	0,49	1,14	1,05
Vzestup nahoru	1,11	1,95	1,56
Stabilní ve středu	-0,24	0,16	0,03
Vzestup do středu	-0,05	0,39	0,20
Sestup dolů	-0,49	-0,15	-0,31
Stabilní dole	-0,78	-0,71	-0,54
Celkem	-0,29	0,03	0,00

Zdroj: Výběrové šetření sociální stratifikace a mobility 1999, SOÚ AV ČR, podsoubor ekonomicky aktivních jak v roce 1989, tak v roce 1999.

*) Rozdíl mezi současným (1999) a retrospektivním (1989) sebezařazením na desetibodové škále prestiže, resp. úrovně příjmů, resp. celkového postavení.

Důležité jsou v první řadě údaje za celek: prestiž povolání se celkově snížila o třetinu bodu, příjmy i celkové postavení zůstalo shodné. Pokles prestiže povolání je způsoben především poklesem prestiže těch, kteří zůstali stabilní na nízké a také střední úrovni neboli poklesem prestiže dělnických profesí a profesí odborníků se středním vzděláním (průmysl). (Přehled postupné proměny prestiže vybraných povolání viz tabulka P2.13 v příloze). Obojí souvisí s celkovou změnou pohledu na společnost, s odklonem veřejnosti od ideologie zdůrazňující roli dělnické třídy a význam průmyslové práce. Avšak pokles prestiže u osob stabilních na střední úrovni není vázán ani na pokles příjmů, ani na pokles celkového postavení ve společnosti. To ve svém důsledku znamená, že v celku společnosti je výrazný propad dělnických profesí ve vnímání příjmů a celkového postavení kompenzován skupinami, které si buď udržely vysoké postavení, nebo prodělaly vzestup.

Dalším důležitým zjištěním je, že změna sociálního postavení nebo stabilita sociálního statusu se nejvíce promítla do příjmových relací. Míra diference v hodnocení celkového sociálního postavení je pak určitou střední hodnotou mezi vnímáním změny v prestiži a na škále příjmů.

2.5. Nerovnosti ve vzdělanostní struktuře

Na stávající rozsah a povahu diferenciaci vzdělání a s ním spjaté kulturní úroveň způsobu života zapůsobilo v posledních desetiletích několik významných

Soudržnost v diferencující se společnosti

faktorů. Jedním z nich byla dodnes pokračující poválečná vzdělanostní expanze typická pro industriální společnosti, která nepochybně vedla ke značnému zvýšení průměrné vzdělanosti obyvatelstva České republiky a k podstatnému snížení počtu osob s nejnižším vzděláním (viz následující tabulka 1.5.1 zachycující vývoj vzdělanostní struktury za roky 1950–2001).

Tabulka 2.5.1. Vzdělanostní struktura obyvatelstva (15 a více let)

	Základní	Vyučení	Střední všeobec.	Střední odborné	Vysokoškolské
1950	82,9	9,7	2,1	3,0	0,9
1961	80,4	7,6	2,8	6,1	2,2
1970	58,4	22,6	3,7	11,2	3,7
1980	44,5	32,4	3,5	13,5	5,0
1991	33,1	35,3	4,2	18,7	7,1
2001*	23,4	37,9		27,1	8,9 (1,2)
Muži					
1950	79,7	10,3	2,8	4,3	1,6
1970	39,2	39,9	3,2	11,5	5,1
1991	24,6	43,1	3,3	18,1	9,4
2001	16,9	45,3		24,3	10,8 (1,2)
Ženy					
1950	85,9	9,2	1,3	1,7	0,3
1970	65,6	18,8	3,4	8,9	1,8
1991	40,8	28,2	5,0	19,3	5,1
2001	26,6	30,1		29,8	7,1 (1,3)

Zdroj: Sčítání lidu (v jednotlivých ročnících).

*Za rok 2001 nebylo v konečných výsledcích rozlišeno střední odborné a střední všeobecné s maturitou, v závorce u vysokoškolského studia uvedeno procento absolventů vyšších odborných škol a bakalářského stupně.

Vzdělanostní expanze však byla omezena působením státně socialistického rovnostářství, které bránilo rozvoji zejména vyšších stupňů vzdělání v takové kvantitě i kvalitě, jež by odpovídaly potřebám počínající postindustriální epochy, a tudíž i rozšířenou reprodukci sociální skupiny osob s vysokoškolským (bakalářským i magisterským) vzděláním v míře, které již v téže době postupně

dosahovaly vyspělejší země. V těchto omezených podmínkách došlo i k paradoxu: státní socialismus neuspěl ani v deklarované snaze rozšířit sociální základnu reprodukce vysokoškoláků a počínaje přinejmenším sedmdesátými léty dokonce posílil mezigenerační autoreprodukci (dědičné uzavírání) této skupiny obyvatelstva. Přes značný rozmach středoškolského i vysokoškolského vzdělávání v devadesátých letech až do současnosti se nepodařilo dosáhnout dostatečného kvantitativního růstu počtu vysokoškolsky vzdělaných osob a tendence sociálního uzavírání přístupu k vysokoškolskému studiu zejména dětem rodičů se základním vzděláním a vyučením po roce 1989 ještě zesílila (viz tabulka P2.12 v příloze). Dalším faktorem vlivu na vzdělanostní diferenciaci se stala statusová inkonzistence vzniklá již za socialismu a svým způsobem posílená rovněž počínaje devadesátými lety, tj. hojný výskyt nízkých platů části maturantů a vysokoškoláků a nově též nízkého vzdělání samostatně činných a podnikatelů. Všechny tyto faktory ponechaly jako svůj následek závažné dysfunkční sociální nerovnosti, tj. sociální distance, ohrožující sociální soudržnost a potenciálně tendující k sociálnímu štěpení. Jde o nerovnosti a) mezi skupinou lidí s nejvyšším základním vzděláním (někdy i nedokončeným) a lidmi s nižším středním odborným vzděláním bez maturity (hlavně vyučením bez maturity), dále pak b) mezi celou touto početnou skupinou osob bez vyššího středního vzdělání a maturanty, jakož i c) mezi osobami se všemi dosud zmíněnými stupni vzdělání a lidmi s vysokoškolským vzděláním.

Vzhledem ke vzájemné spjatosti dosaženého vzdělání s kulturností způsobu života (včetně stupně a kvality informovanosti) platí obdobné distance v hrubých rysech i pro základní typy způsobu života. Vzorec jejich uspořádání se dá verbálně vyjádřit takto: a) způsob života relativně méně početných skupin obvykle méně vzdělaného (základně nebo i bez dokončeného základního vzdělání), zpravidla již sociálně vyloučeného nebo k exkluzi směřujícího obyvatelstva (bezdomovci, část romské populace, část invalidních, popř. chronicky nemocných a osamělých, popř. opuštěných lidí), b) způsob života příznačný pro lidi s elementárními kulturními návyky zaučeného dělnictva a ještě nižšími, typickými pro pomocné dělnictvo a nekvalifikované pracovní síly v zemědělství (vesměs se základním vzděláním), popř. dalších menších skupin, prosazující se obvykle i v jejich rodinách, popř. společně hospodařících domácnostech, c) způsob (kultura) života typický pro kvalifikované dělnictvo a rolnictvo a průmyslový nižší personál, popř. řemeslníky a živnostníky bez maturity a jejich rodiny (v zásadě lidí s nižším středním odborným vzděláním s vnitřní diferenciací na manuální a nemanuální profese), d) způsob života maturantů – řadového úřednictva a nižších středních odborných zaměstnanců a kvalifikovaných středních vrstev vůbec a jejich domácností (s pravděpodobnou vnitřní diferenciací

vázanou na úroveň příjmů), e) způsob života typický pro absolventy vysokých škol s vnitřní diferenciací podle délky příjmové úrovně závislé na vlastnickém a řídicím postavení a na odvětvové příslušnosti a možná i podle délky studia, f) způsob života charakteristický pro lidi bohaté, mocné a slavné, často, nikoli však vždy, také vysoce vzdělané (celebrity) a osoby jim blízké, diferencovaný především podle oboru činnosti. Jakkoli nejde o jednoznačnou a jednosměrnou mechanickou závislost životního způsobu na daném stupni vzdělání, je spjatost úrovně vzdělání a kulturnosti způsobu života do té míry významná, že má smysl pod charakteristikami vzdělanosti současně rozumět také odpovídající charakteristice způsobu života. (Platí to tím spíše, že ke kulturnosti způsobu života patří i složitost a kvalifikovanost práce a že žádoucích změn ve způsobu života pracovním i mimopracovním lze v rozhodující míře dosáhnout proměnami vzdělanostní struktury.) Kultura života jednotlivců se navíc promítá i do způsobu života domácností a rodin, v nichž právě životní partneři s vyšším vzděláním obvykle ovlivňují způsob života ostatních členů těchto malých skupin. Právě rozdíly ve způsobu života potvrzují, že rozdíly mezi nejvyššími dosaženými kategoriemi (stupni) ukončeného vzdělání nejsou pouhými kvantitativními odlišnostmi na souvislé škále, nýbrž i sociálními rozdíly kvalitativní povahy.

Údaje o vzdělanostní struktuře ekonomicky aktivní části populace, nezaměstnaných a důchodců přináší následující tabulka. Vzhledem k tomu, že sčítání lidu proběhlo téměř před deseti lety a že oblast vzdělávání prochází v posledních deseti-patnácti letech radikální proměnou (připomínáme útlum učňovského školství, mohutnou expanzi vysokoškolského vzdělání), jsou údaje doplněny o stav z roku 2005 (data z Výběrového šetření pracovních sil). Pro názornost jsou údaje jak v %, tak v tisících obyvatel.

Současná podoba české vzdělanostní struktury je tedy charakterizována koexistencí příliš početné a patrně úzce kvalifikované masy osob s vyučením bez maturity, relativně početné skupiny maturantů nedostatečně připravených pro europeizaci a modernizaci a málo početné skupiny osob terciárně vzdělaných, v níž stále dominují relativně dobře připravení a postavení absolventi úplného vysokoškolského studia. Přejít na dvojstupňové vysoké školství se uskutečnil postupně v průběhu devadesátých let, podobné časování mělo i ustavení vyšších odborných škol. Vzhledem ke kritériím, které byly zavedeny ve statní správě, se bakalářský stupeň stal nezbytností pro vyšší úřednictvo. To se promítlo do nabídky vysokých škol v tzv. kombinovaném studiu a vedlo k posílení významu regionálních universit. Přesto většina denních (řádnych) studentů nekončí své studium bakalářským stupněm. Tím se struktura našich vysokoškolsky vzdělaných osob významně liší od struktury vysokoškoláků značné části vyspělých zemí. Je možné, že v tomto ohledu je naše tradice úplného vysokoškolského

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

vzdělání a vnímání bakalářského stupně jako neukončeného vzdělání jak veřejností, tak zaměstnavateli, něčím zcela nefunkčním, co zvyšuje neúměrně reálným potřebám pracovního trhu celospolečenské náklady na vzdělání. Je zřejmé, že v řadě vyspělých zemí poskytuje již bakalářský stupeň dostatečně kvalifikované a vzdělané odborníky jak pro oblast výrobní, tak pro oblast nevýrobní.

Tabulka 2.5.2. Bilance obyvatelstva a jeho struktura podle vzdělání 2001 a 2005 (v tisících)*

	2001				2005			
	Celkem	Ekonom. aktivní	Nezaměstnaní	Důchodci	celkem	Ekonom. aktivní	Nezaměstnaní	Důchodci
Celkem	10 260,4	4 750,2	421,0	2 196,8	10 229,3	4 764,0	410,2	2 212,3
Základní	1 945,0	409,2	109,0	862,4	1 733,5	271,5	98,9	716,4
Vyučení	3 122,7	2 010,1	185,9	736,6	3 283,1	2 026,8	198,7	861,4
Vyučení s maturitou	107,1	84,2	7,8	5,9	2 779,6	1 770,6	95,9	493,0
Odborné s maturitou	2 130,0	1 467,3	81,6	370,6	2 779,6	1 770,6	95,9	493,0
Všeobecné s maturitou	407,7	187,8	16,1	62,2	2 779,6	1 770,6	95,9	493,0
Vysoká škola	750,0	586,1	14,7	110,6	907,1	694,6	16,6	130,9
Bez vzdělání	1 797,9	5,4	5,8	48,5	11,5	0,3		10,0

Zdroj: Český statistický úřad, Výběrové šetření pracovních sil.

*Vzhledem k téměř shodným četnostem celku (včetně celku ek. aktivních, nezaměstnaných i důchodců) je možné porovnávat absolutní hodnoty a není třeba tabulku přepočítat na procenta.

Je třeba též konstatovat, že vysokým zastoupením osob vyučených v dělnických profesích se výrazně lišíme od vyspělých západních zemí. Tento stav je dědictvím industriálního charakteru národního hospodářství po celé období trvání reálného socialismu a pozice Československa v rámci bloku socialistických států. Většina oborů je vázána na průmyslovou výrobu, takže s restrukturalizací ztrácí tato kvalifikace uplatnění na trhu práce (viz změny v odvětvové struktuře, útlum řady průmyslových odvětví, útlum učňovského školství,...) a řada vyučených lidí buď pracuje na místech (montážní provozy), kde vlastně svoji kvalifikaci nevyužívá, nebo prochází rekvalifikací. Za celek ekonomicky aktivní populace jsme ve výběrovém šetření v roce 2006 zjistili, že jen polovina osob pracuje buď přímo v oboru, který vystudovala nebo se v něm vyučila, nebo

v oboru blízkém (viz tabulka 2.5.3). Mezi vysokoškolsky vzdělanými jsou to čtyři z pěti, mezi vyučenými jen každý druhý.

Tabulka 2.5.3. „Pracujete v současné době v oboru, který jste vystudoval(a)? Řekněte nám, zda Vaše současné zaměstnání:“ (v %)

Odpovídá oboru nejvyššího stupně vzdělání	35,6
Odpovídá příbuznému oboru nejvyššího stupně vzdělání	15,7
Odpovídá oboru, který jsem vystudoval(a) na nižších stupních	10,7
Odpovídá oboru doplňkového mimoškolního vzdělání (kursy apod.)	3,7
Neodpovídá žádnému z uvedených oborů a vyžaduje vzdělání v jiném oboru	10,5
Mé zaměstnání nevyžaduje žádnou speciální kvalifikaci	23,8

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, N=2758.

Vzdělanostní struktura má silně setrvačnou tendenci ke stagnaci až petrifikaci, která je způsobena jednak konzervativní rodinnou tradicí (podmíněnou ovšem i rozdílným sociálním postavením a materiálními podmínkami), jednak konzervativní strukturou a chováním vzdělávacího systému (také podmíněnou materiálními možnostmi státu). Navenek se to projevuje již zmíněnou výraznou tendencí k uzavírání skupin vysokoškolsky vzdělaných rodin a jejich potomků, která začala působit již od konce šedesátých let. Tento jev je ovšem v příkrém rozporu s principem rovnosti šancí bez ohledu na sociální původ a zavírá cestu k uplatnění mnoha schopných lidí v modernizačním procesu.

Vzhledem ke klíčovému významu vzdělání pro pracovní kvalifikaci, profesionální zařazení a stabilitu/mobilitu životních drah, jakož i pro status rodin a domácností, pro jeho klíčovou roli při utváření životního způsobu je oblast vzdělanostních nerovností jedním z prazákladů i řady dalších sociálních štěpení, která se v české společnosti vyskytují.

2.6. Nerovnosti ve spotřebě

Do nerovností ve spotřebě se promítají jednak příjmové nerovnosti mezi jednotlivci (diference pracovních příjmů podle vzdělání, profese, odvětví, pohlaví, věku, místa pracoviště, velikosti organizace atd., velikost důchodů, sociálních dávek atd.), jednak demografické a sociální charakteristiky složení domácností, protože (hospodařící) domácnost je tou jednotkou, na kterou je vázána většina

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.6.1. Údaje o příjmech a výdajích domácností (výzkum rodinných účtů)

Ukazatel	1995	1998	2000	2003	2005
Počet domácností v souboru	2 572	2 560	3 182	2 955	2 965
Průměrný počet členů	2,49	2,50	2,49	2,46	2,34
Průměrný počet nezaopatřených dětí	0,72	0,71	0,71	0,72	0,61
Peněžní příjmy celkem (Kč)	65 215	89 712	97 807	114 760	127 294
Pracovní příjmy (v %)	74,9	76,4	75,3	75,1	74,1
Sociální příjmy (v %)	20,0	19,7	20,6	20,6	21,3
Peněžní vydání celkem (Kč)	62 488	87 046	94 010	108 023	117 784
Daň z příjmů (v %)	7,0	6,9	6,8	7,0	7,3
Zdravotní a sociální pojištění (v %)	9,4	8,6	8,5	8,4	8,5
Čistá peněžní vydání celkem (Kč)	52 207	73 472	79 625	91 365	99 165
A. Spotřební vydání (Kč)	49 430	67 907	73 015	84 568	91 085
Potraviny a nealkoholické nápoje (v %)	26,8	25,3	23,2	21,2	20,6
Alkoholické nápoje, tabák	4,1	3,8	3,3	3,0	2,9
Odivání a obuv	9,2	7,7	6,7	6,2	5,6
Bydlení, voda, energie, paliva (celkem)	14,5	17,1	18,5	19,7	20,1
Nájemné a ostatní služby související s bytem	4,3	5,5	6,1	6,5	6,8
Ústřední topení, teplá voda	3,0	3,9	3,7	3,6	3,4
Elektrina a plyn	4,1	5,5	6,6	7,3	7,4
Bytové vybavení, zařízení domácnosti; opravy	8,3	7,9	7,2	6,7	6,7
Zdraví	1,4	1,5	1,6	1,9	2,0
Doprava	10,8	10,1	10,6	10,7	11,1
Z toho nákup a provoz osob. doprav. prostředků	8,9	8,3	8,7	8,9	9,4
Pošty a telekomunikace	1,1	2,0	3,5	4,3	4,6
Rekreace a kultura	11,5	11,3	10,8	10,8	10,6
Z toho dovolená s komplexními službami	3,0	3,1	2,6	2,5	2,3
Vzdělávání	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5
Stravování a ubytování	4,6	4,6	5,2	5,2	5,1
Ostatní zboží a služby	7,0	8,1	8,8	9,7	10,2
Z toho osobní péče	3,0	3,1	2,9	3,0	3,0
B. Ostatní vydání (Kč)	2 777	5 565	6 610	6 797	8 081
Z toho pořízení a rekonstrukce domu, bytu (v%)		51,4	58,7	56,6	58,9

Zdroj: Český statistický úřad.

běžných nákladů. (Pochopitelně hraje svoji úlohu širší rodina, biografie té které domácnosti, majetková situace, místo bydliště a další faktory.)

Pro celkovou představu o vývoji příjmů a výdajů českých domácností uvádíme zjištění z výzkumu rodinných účtů (panelový výzkum zhruba na 3 tisících domácnostech) za roky 2000–2005. Jak čísla dokládají, zvýšil se během těchto let příjem domácností zhruba o čtvrtinu, což odpovídá růstu pracovních příjmů a valorizaci důchodů a některých sociálních dávek. Struktura příjmů domácností se výrazně nezměnila – poměr pracovních příjmů a sociálních dávek je v celkových relacích stabilní a zhruba 75:21.

Co se týče výdajů, dochází k nárůstu nákladů na bydlení (nájemné i energie) a k poklesu výdajů za potraviny. Procenta uvedená v tabulce vzhledem k nízké inflaci a celkovému výraznému zvýšení příjmů domácností trochu zastírají skutečný (v korunách) nárůst ceny bydlení. Je otázka, zda relativní pokles výdajů za potraviny je dán konkurencí makroobchodních potravinových řetězců, nebo zda zvýšení výdajů na bydlení vyvolává nutnost šetřit třeba na základních potravinách.

Vybavenost českých domácností předměty dlouhodobé spotřeby je na úrovni vyspělých zemí a v posledních deseti letech se stále zvyšovala (viz tabulka 2.6.2). Podrobnější údaje dokládají, že dochází k časté inovaci těchto předmětů, že se také zvyšuje jejich kvalita (značková elektronika, stáří automobilů).

Tabulka 2.6.2. Vybavenost domácností předměty dlouhodobého užívání 1995–2004

	Počet na 100 domácností				
	1995	2000	2002	2003	2004
Lednička s mrazničkou	134,3	152,5	158,0	159,0	159,6
Automatická pračka	93,7	101,0	102,7	103,2	103,9
Barevný televizor	95,8	115,8	119,2	121,8	125,3
Video přehrávač	28,5	47,7	54,1	57,8	60,6
Osobní počítač		17,8	26,8	33,2	35,6
Mikrovlákná trouba	13,3	45,1	57,1	60,3	65,9
Myčka nádobí	0,5	5,5	8,4	10,9	13,0
Telefon pevná linka	37,8	69,8	63,4	60,5	56,6
Telefon mobil		39,7	99,5	121,4	140,1
Osobní automobil	64,6	69,5	69,3	69,5	70,6
Motocykl	27,3	23,7	23,1	22,3	18,7

Zdroj: Český statistický úřad.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Vybavenost domácnosti je pochopitelně diferencovaná. Cena řady předmětů je dostupná pro většinu domácností, diferenciací sleduje spíše životně stylovou rozdílnost (vázanou spíše na kulturní kapitál domácnosti – vzdělání, hodnotové orientace, spotřební chování). U předmětů, jejichž cena je vyšší, je zjevně klíčovým prvkem finanční (ekonomický) kapitál (příjmová úroveň domácnosti). Z níže uvedených předmětů do první skupiny patří DVD přehrávač, počítač, starší (ojeté) auto, možná i myčka nádobí, do druhé skupiny nepochybně chata, vlastnictví více aut, bazén, asi i domácí kino. Zahrada je většinou součástí (mimoměstského) bydlení v rodinném domku.

Tabulka 2.6.3. Vybavenost domácností podle profesní skupiny a sociálně ekonomického statusu přednosti domácnosti 2006 (v %)

KZAM	DVD	dom. kino	počítač	myčka	1 auto	více aut	chata	zahrad	bazén
Řídící pracovníci	70,5	32,0	81,0	47,0	64,8	24,9	23,2	53,4	10,2
Odborníci VŠ	64,6	23,3	79,4	39,0	65,6	16,7	22,7	49,5	9,4
Technici	60,5	17,5	68,2	31,4	69,2	12,8	16,9	49,3	6,2
Úředníci	50,1	14,2	52,7	21,4	63,2	7,2	12,3	44,5	4,0
Služby obchod	49,0	13,2	44,9	18,9	59,0	8,5	9,7	38,8	4,4
Zemědělci	33,4	7,7	31,5	11,0	35,1	15,1	5,8	77,2	6,9
Kvalifik. dělníci	47,5	11,2	41,0	16,7	39,8	9,7	9,4	51,3	4,6
Obsluha strojů	43,8	10,0	38,9	13,7	38,8	8,6	7,9	51,8	5,2
Pomocní dělníci	29,3	4,0	18,1	5,6	45,1	2,0	5,3	37,6	1,5
Celkem	51,7	14,7	51,8	23,0	66,2	11,3	12,7	49,4	5,7
Podnikatel se zam.	75,7	37,4	80,2	59,8	51,4	42,4	28,1	62,5	17,6
Samostatně činný	63,7	21,5	69,9	39,4	64,8	24,9	15,1	58,9	10,8
Manažer	67,8	26,1	76,8	41,8	68,9	19,5	22,2	53,1	9,3
Řadový zaměst.	46,4	11,1	44,2	16,2	66,4	6,9	10,2	46,7	3,9
Důchodce	9,5	1,4	8,7	3,0	36,6	1,3	9,2	55,6	1,6
Nezaměstnaný	22,7	2,9	10,5	1,8	21,7	1,5	2,9	23,9	1,1
Celkem	42,6	11,9	42,3	18,7	58,6	9,3	11,8	49,9	4,8

Zdroj: Media projekt 2006.

Poznámka: Určité nesrovnalosti mezi daty z Českého statistického úřadu a šetření Media projektu (auta, myčky) jsou způsobeny různou jednotkou šetření – v prvním případě je to domácnost, v druhém jednotlivec – konkrétně v prvních datech je zhruba dvojnásobný počet domácností jednotlivců (v druhých datech je méně lidí, kteří žijí sami).

Soudržnost v diferencující se společnosti

Na jednu stranu diference v životní úrovni vázané na socioprofesionální status hlavy domácnosti existují a odpovídají zhruba diferencím v příjmech (srovnej s příslušnou tabulkou), na druhou stranu i domácnosti s nižším statusem jsou relativně dobře vybavené a v tomto ohledu mají poměrně vysokou životní úroveň. Navíc relativně malé rozdílnosti existují v oblasti bydlení. Samozřejmě údaj o vlastnictví bytu či rodinného domu nevypovídá o kvalitě bydlení, o velikosti bytu atd., kde větší diference nepochybně existují. Přesto již samotné vlastní bydlení (včetně družstevních bytů) je výrazem určité majetkové úrovně našich domácností. Zde je možné jistě hovořit o „dědictví minulosti“, kdy bydlení nebylo výrazně sociálně diferencované (sídlíště státních, podnikových i družstevních bytů) a kde privatizace bytového fondu do jisté míry tento stav přenesla do vlastnického bydlení.

Tabulka 2.6.4. Typ bydlení podle profesní skupiny a sociálně ekonomického statusu přednosty domácnosti 2006 (v %)

KZAM/Status	byt osob.	byt družs.	rod.domek
Řídící pracovníci	36,6	15,3	39,4
Odborníci VŠ	34,5	17,3	33,0
Technici	29,6	19,5	35,9
Úředníci	31,5	21,6	32,7
Služby obchod	26,9	23,3	30,0
Zemědělci	10,4	9,8	70,7
Kvalifikovaní dělníci	22,3	17,7	42,1
Obsluha strojů	22,9	18,7	43,2
Pomocní dělníci	19,5	19,7	33,6
Celkem	26,4	18,6	38,7
Podnikatel se zam.	30,5	12,6	49,5
Samostatně činný	26,5	13,7	48,3
Manažer	35,1	15,9	38,0
Řadový zaměstnanec	24,0	19,9	36,7
Důchodce	21,5	15,5	43,9
Nezaměstnaný	10,3	17,9	20,9
Celkem	25,0	17,8	39,1

Zdroj: Media projekt 2006.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Údaje o příjmech domácnosti (celkových a na hlavu) přináší podstatnou informaci v tom smyslu, že domácnosti úřednické, dělnické (s výjimkou pomocných dělníků) a pracovníků ve službách se od sebe téměř neliší. Částečně je to dáno relativním snížením platů v řadě kvalifikovaných dělnických profesí a vzestupem platů ve státní správě, částečně mírou heterogamie manželských párů, která, jak bude doloženo v následující subkapitole, je relativně vysoká. Další podstatnou informací je, že příjmová diference mezi domácnostmi je stále relativně nízká. (S tou výhradou, že jde o výběrové šetření s návratností kolem 60 % a že příjmové údaje za domácnost neuvedla třetina domácností)

Tabulka 2.6.5. Příjmy domácnosti podle profesní skupiny a sociálně ekonomického statusu přednosti domácnosti 2006 – průměrný měsíční čistý příjem v Kč

KZAM/Status	celkový na hlavu	celkový na hlavu
Řídící pracovníci	40 380	14 610
Odborníci VŠ	34 120	12 910
Technici	29 310	11 000
Úředníci	24 910	9 470
Služby, obchod	23 390	8 950
Zemědělci	26 450	8 780
Kvalifikovaní dělníci	26 090	8 810
Obsluha strojů	25 890	8 890
Pomocní dělníci	19 630	7 430
Celkem	27 520	9 880
Podnikatel se zam.	45 230	17 210
Samostatně činný	32 310	11 390
Manažer	35 950	12 130
Řadový zaměstnanec	25 290	9 170
Důchodce	14 340	7 920
Nezaměstnaný	12 100	4 990
Celkem	23 930	8 280

Zdroj: Media projekt 2006.

Vzdělanostní a socioprofesionální homogamie manželských párů a životní úroveň

Přes 52 % rodinných domácností je v současné době vzdělanostně homogamních (součet procent na úhlopříčce). Páry s výrazně odlišnými stupni vzdělání partnerů jsou výjimkou. Ve většině heterogamních párů se partneři liší o jeden vzdělanostní stupeň. Zjištěná míra homogamie je zhruba o 5 % nižší, než tomu bylo na konci devadesátých let. To je způsobeno nižší sňatečností nejmladší generace, takže nárůst maturitního a vysokoškolského vzdělání se nemohl dostatečně projevit.

Tabulka 2.6.6. Vzdělanostní homogamie/heterogamie párů v % z celku (věk 18-69) v roce 2006

	ŽENY					
MUŽI	Dosažené vzdělání	Základní	Vyučení	Maturita	VŠ	Celkem
	Základní	3,0	1,1	0,9	0,0	5,0
	Vyučení	7,0	27,4	17,2	1,0	52,7
	Střední s maturitou	1,5	7,5	17,2	2,5	28,7
	Vysokoškolské	0,3	1,2	7,8	4,4	13,7
	Celkem	11,8	37,2	43,1	7,9	100,0

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, N = 1852.

Pro rodičovskou generaci současné populace platí, že její manželské páry byly nebo jsou stejně vzdělanostně homogamní jako páry dotazovaných. Na této míře homogamie se však na rozdíl od současnosti výraznou měrou podílely páry se základním vzděláním.

V polovině osmdesátých let byla situace odlišná. Míra homogamie tehdy poklesla na úroveň 45 %, což souviselo s relativně vysokým podílem žen se základním vzděláním a zároveň s nízkým podílem žen vyučených. Heterogamie se koncentrovala do kombinace vyučený muž a žena se základním vzděláním, což tehdy nepředstavovalo téměř žádnou sociální distanci.

Už jen samo zastoupení všech 36 různých kombinací párů v současné české společnosti ukazuje na jejich vysoce variabilní distribuci, přičemž žádná z kombinací není zcela neobvyklá. Sociálně homogenní páry (ve smyslu dané kategorizace EGP) tvoří 26 % (opět součet procent na úhlopříčce).

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.6.7. Sociotřídní homogamie/heterogamie podle mezinárodní klasifikace EGP (6 kategorií) v % z celku v roce 2006

	ŽENY	1	2	3	4	5	6	Celkem
MUŽI	1 Vyšší odborníci	8,0	8,1	1,6	1,1	1,7	0,1	20,8
	2 Rutinní nemanuální (úředníci)	1,2	2,3	0,4	0,8	0,6	0,0	5,3
	3 Podnikatelé, samostatně činní	7,3	8,9	6,8	0,6	2,9	0,2	26,6
	4 Kvalifikovaní dělníci	3,0	9,6	1,5	2,4	4,6	0,5	21,7
	5 Polokvalifikovaní a nekvalifik. dělníci	2,8	9,4	1,7	2,2	6,0	0,7	22,8
	6 Zemědělci	0,3	1,0	0,7	0,2	0,2	0,5	2,9
	Celkem	22,6	39,3	12,7	7,4	16,0	2,0	100,0

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, N = 991.

V následujícím schématu v tabulce 2.6.8 předkládáme souhrnnější typy kombinací kategorií na české poměry mírně upravené sociotřídní klasifikace EGP partnerů tvořících jednotlivé kategorie domácností. Tuto typologii sociálně profesního (třídního) postavení rodin budeme v dalším analyzovat z hlediska životní úrovně. V podstatě volíme tedy pro sociální status domácnosti tzv. sdruženou klasifikaci, i když ne zcela rigidně. Máme za to, že sdružená klasifikace více odráží skutečné rozdíly v sociálním statusu domácnosti právě rozlišením sociálně homogenních a sociálně nehomogenních párů.

V zastoupení jednotlivých typů domácnosti došlo během posledních patnácti let ke statisticky významnému posunu, který jednak odpovídá posunům v socio-profesní struktuře ekonomicky aktivní populace, jednak odráží sociálně diferencovaný nárůst nezaměstnanosti koncem devadesátých let. Na rozdílech se nepochybně podílí i sociálně diferencovaná sňatečnost nejmladší generace.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 2.6.8. Přehled typů sociotřídních kombinací partnerských párů v úplných rodinách a jejich proměna v letech 1993–2006 (v %)

Slovní charakteristika	1993	1999	2006
1 Páry podnikatelů zaměstnávajících další osoby	1,8	2,7	4,4
2 Páry, kde oba partneři pracují jako vyšší odborníci	2,8	3,6	1,9
3 Páry samost. výdělečně činných osob, (většinou) odborníků	4,1	5,5	7,7
4 Domácnosti (většinou) drobných podnikatelů	9,7	11,0	17,4
5 Páry vyšších a středních odborníků	5,6	7,5	3,1
6 Páry středních odborníků	6,6	5,2	3,0
7 Smíšené páry: úředníci + odborníci	9,4	12,0	14,7
8 Smíšené páry: dělníci + úředníci (střední odborníci)	23,0	21,2	30,3
9 Oba nebo jeden z partnerů kvalifikovaní dělníci	22,0	19,3	10,0
10 Oba partneři nekvalifikovaní dělníci	15,1	12,0	7,4

Zdroj: Výběrová šetření Sociální stratifikace a mobility 1993 (N = 1 951), 1999 (N = 1 889), Sociální a kulturní soudržnost 2006 (N = 991).

Tabulka 2.6.9. Hodnocení příjmové situace* podle sociotřídního typu domácností v 1999* v %

Typ domácnosti	Určitě Ano	Spíše ano	Spíše ne	Určitě Ne	Korelace s příjmem	Zpět. 1989 Určitě ano	Příjem v r. 2006
1. Podnikatelský	65,4	30,8	3,8	–	0,39	20,0	45 800
2. Vyšší odborníci	42,0	46,4	11,6	–	0,43	38,2	33 100
3. Samostatní (odbor.)	35,0	50,5	12,6	1,9	0,20	27,9	34 300
4. Drobní podnikatelé	27,1	52,9	12,6	3,4	0,35	24,2	31 300
5. Smíšený: vyšší + střední odborníci	23,4	57,3	17,2	2,1	0,17	21,0	34 400
6. Střední odborníci	16,0	69,0	14,0	1,0	0,23	27,1	36 200
7. Střední odborníci + úředník	21,5	61,0	15,7	1,8	0,32	34,8	33 700
8. Smíšený: dělník + úředník	9,2	62,3	23,3	5,2	0,20	25,6	27 900
9. Kvalifikovaní dělníci	5,1	53,9	37,0	4,0	0,24	23,6	26 800
10. Nekvalifik. dělníci	3,5	50,0	37,4	9,1	0,31	22,7	22 780
Celkem	16,6	55,9	23,6	3,9	0,33	26,0	30 600

Zdroj: Výběrové šetření Sociální stratifikace a mobility 1999 (N = 1 889), CN=0,39, zpětně 89 CN=0,16, Sociální a kulturní soudržnost 2006 (N = 991).

*) Otázka zněla: „Jak se Vám daří (dařilo v roce 1989) vyjít s rodinným rozpočtem?“

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.6.10. Pocit příjmové saturace/deprivace* v souvislosti s rodinným rozpočtem podle sociotřídních typů rodinných domácností v roce 1999 v %

Typ domácnosti	Žádný druh (saturace)	1-2 druhy	3-4 druhy	5-6 druhů	7-8 druhů (deprivace)	Spokojen s život. úrovní 2006 10 ti bod. škála
1. Podnikatelský	66,1	13,2	9,4	11,3	–	8,2
2. Vyšší odborníci	47,9	26,8	12,6	8,5	4,2	7,8
3. Samostatní (odborníci)	39,2	24,3	17,8	13,1	5,6	7,4
4. Drobní podnikatelé	31,8	30,4	22,4	9,3	6,1	6,9
5. Smíšený: vyšší + střed. odborníci	32,0	29,9	23,8	7,5	6,8	7,8
6. Střední odborníci	27,5	30,4	28,4	9,8	3,9	6,7
7. Smíšený: odborník + úředník	33,5	29,2	20,2	12,4	4,7	7,3
8. Smíšený: dělník + úředník	15,2	32,6	26,6	13,8	11,8	6,6
9. Kvalifikovaní dělníci	13,7	19,9	27,1	19,1	20,2	6,3
10. Nekvalifikovaní dělníci	15,0	15,7	24,4	28,2	16,7	5,7
Celkem	24,7	26,0	23,6	14,9	10,8	6,9

Zdroj: Výběrové šetření Sociální stratifikace a mobility 1999 (N = 1 889), CN=0,35, Sociální a kulturní soudržnost 2006 (N = 991).

Pokud jde o ukazatel spotřební úrovně vytvořený z výpovědí dotázaných o financích v rodinném rozpočtu, lze konstatovat několik závažných souvislostí. Podíl zámožných spotřebitelských domácností narůstá, a deprivovaných klesá spolu s rostoucí úrovní třídního postavení, jak jsme je vytvořili v souladu s klasickým schématem, a to včetně vyšší úrovně spotřeby u zaměstnavatelů ve srovnání s odborníky. Pocit dostatku peněz na spotřebu se však i přesto vyskytuje v nikoli zanedbatelném rozsahu u všech třídních kategorií, včetně části polokvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků a zemědělců. Avšak pocit nedostatku (deprivace) se z plné poloviny koncentruje právě v kategorii méně kvalifikovaných manuálních pracovníků a dokonce ze dvou třetin u těch z nich, kteří si tutéž třídní pozici udržují trvale po celých patnáct let, jakož i z jedné pětiny u kvalifikovaných dělníků.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 2.6.11. Osoby v domácnostech s příjmy pod hranicí chudoby¹⁾ v roce 2004

		Pracovní aktivity		Nezaopatřené děti	
		Domácnost pracujících osob	Domácnost neaktivních	Domácnost bez dětí	Domácnost s dětmi
Počet domácností (tisíce)	406,9	139,0	267,9	202,2	204,7
% ze všech domácností	10,1	5,1	20,8	7,9	14,0
Počet osob (tisíce)	1 011,1	461,3	549,8	271,2	739,9
% z populace	10,0	5,8	25,0	5,8	13,7
Podíl osob podle vybraných charakteristik					
Pohlaví					
Muži	45,6	49,2	42,5	45,4	45,6
Ženy	54,4	50,8	57,5	54,6	54,4
Věk					
Pod 16	27,7	31,6	24,5	0,0	37,9
16–24	14,2	16,6	12,2	9,8	15,8
25–49	38,3	43,2	34,2	31,8	40,7
50–64	12,6	8,6	15,9	32,3	5,3
Nad 65	7,2	0,0	13,2	26,1	0,3
Vzdělanostní úroveň domácnosti					
Nízká	20,6	13,8	26,4	33,3	16,0
Střední	76,1	81,9	71,3	63,3	80,8
Vysoká	3,3	4,3	2,4	3,3	3,2
Typ domácnosti					
Jednočlenná celkem	14,0	4,0	22,3	52,1	0,0
Muži	5,5	2,1	8,4	20,6	0,0
Ženy	8,5	1,9	13,9	31,5	0,0
Pod 65 let	8,6	4,0	12,4	32,1	0,0
Nad 65 let	5,4	0,0	9,9	20,0	0,0
Bezdětné páry	10,8	4,7	16,0	40,4	0,0
Oba partneři pod 65	8,2	4,7	11,2	30,7	0,0
Alespoň jeden nad 65	2,6	0,0	4,8	9,7	0,0
Ostatní domácnosti bez závislých dětí	2,0	3,6	0,6	7,5	0,0
Neúplná rodina s dítětem, dětmi	19,0	13,3	23,7	0,0	25,9
Pár	47,1	62,6	34,3	0,0	64,4
1 závislé dítě	10,0	11,3	9,1	0,0	13,8
2 závislé děti	24,0	36,1	13,8	0,0	32,7
3 a více závislých dětí	13,1	15,2	11,4	0,0	17,9
Ostatní domácnosti se závislými dětmi	7,1	11,8	3,1	0,0	9,7

Zdroj: Český statistický úřad.

1) 60 % medianu příjmů všech domácností

Domácnosti na hranici chudoby

V Česku existuje kolem 10 % domácností, jejichž příjmy jsou pod hranicí chudoby, která byla určena částkou 60 % hodnoty mediánu příjmů všech domácností (na spotřební jednotku). O jejich sociálně demografickém složení vypovídá následující tabulka. Jde převážně o domácnosti nezaměstnaných osob, neúplné rodiny, rodiny s více než dvěma nezaopatřenými dětmi, s nižším vzděláním. Protože jde o aktuální příjmy, nemusí to vždy znamenat, že i vybavenost těchto domácností odpovídá těmto příjmům.

Shrnutí k nerovnostem v životní úrovni (spotřebě)

Mezi zdroji napětí ve společnosti (viz subkapitola 3.1) lidé ve výzkumech veřejného mínění uvádějí na prvním místě bohatství, jinak řečeno vyhrcožený vztah mezi skutečně chudobnými, lidmi ohroženými chudobou, především však mezi většinou společnosti s příjmy a majetkem pod průměrnou úrovní (včetně špatně placených osob se střední a vysokou odbornou kvalifikací) a poměrně úzkou vrstvou velmi bohatých lidí. Nejde tedy pouze o polárně vyhrcožený vztah mezi bohatými a chudobnými (jichž je v Česku zatím relativně málo), ale o vztah společnosti k lidem, kteří se v průběhu posledních čtrnácti let (někteří z nich za pomoci spíše sociálního než ekonomického kapitálu získaného již za státního socialismu) domohli mimořádných příjmů a majetků. Silné rovnostářské cítění českého obyvatelstva, které se vyvinulo z historického zázemí, sahajícího až do dob národního obrození a nadměrně zesílilo za státního socialismu, je jen jedním z faktorů, které tento resentiment posilují. Jak prokazují sympatizující postoje vůči vědcům, intelektuálům a „hvězdám“, nejde o odpor vůči lidem schopným a výkonným. Ve všech výzkumech vědomí obyvatelstva ČR, počínaje rokem 1993, jsme zaznamenali sílící a vlastně dodnes neutuchající odpor proti vznikající vrstvě zbohatlíků, která bývá ztotožňována tu s podnikateli, tu s manažery a bankéři, mnohdy s „tuneláři“ a korupčníky, často s politiky a vysokými úředníky. Jistě že se na tomto resentimentu podílí i neoprávněné rovnostářství a s ním spjatá tendence k nezdůvodněným generalizacím, možná i reakce na senzační odhalovací zprávy sdělovacích prostředků. Nicméně fakta o vývoji české společnosti od roku 1990 až do současnosti prokazují zřetelně, že za tímto lidovým odporem je skryt velice realistický pohled na výraznou tendenci k nadměrnému obohacování, ať už vyplynulo z širokého využívání prostředků nelegálních a/nebo nemorálních (po dlouhá léta tolerovaných nedostatečným právním ošetřením privatizace, později pak nečinností orgánů činných

v trestním řízení) či ze snahy zákonodárců, výkonné moci, hospodářské administrativy a justice prosadit své zájmy na úkor potřeb širokých vrstev obyvatelstva. Z těchto důvodů nepřekvapí, že téměř 80 % populace je přesvědčeno o tom, že stát by se měl snažit snižovat rozdíly mezi bohatými a chudými. Čtvrtina Čechů je přesvědčena, že by se tak mělo dít zdaňováním vysokých příjmů, deseti na doporučuje sociální dávky. Zbylé dvě třetiny se kloní ke kombinaci obou těchto přístupů.

Pokud jde o odpovědnost státu za to, jak se (jednotlivým) lidem daří, je požadavek veřejnosti méně vyhraněný (méně paternalistický) než u zmírňování rozdílů mezi bohatstvím a chudobou. Osobní odpovědnost za sebe sama a za svoji rodinu přijímá téměř třetina lidí, na stát tuto odpovědnost přesouvá zhruba čtvrtina, ostatní dobře chápou, že je nezbytná kombinace obou přístupů. Názory na intervenci státu a odpovědnost státu za životní úroveň jsou do jisté míry podmíněny sociálním statutem, pocitem chudoby, příjmovou úrovní. Hodnoty korelace se pohybují v rozmezí 0,2–0,3 (10 % vysvětlené variance). Výrazně se odlišují názory nezaměstnaných, důchodců a nekvalifikovaných dělníků, kteří požadují mnohem častěji jak intervence státu vedoucí ke snižování rozdílů mezi bohatými a chudými, tak odpovědnost státu za to, jak se lidem daří. Podobně se vyjadřují i lidé nespokojení a ti, jejichž životní úroveň se v posledních pěti letech zhoršila. Podle očekávání se výrazně liší levicově a pravicově orientovaní lidé (korelace 0,40–0,45), lidé orientovaní na socialistický a komunistický program, částečně i na sociálně demokratický a křesťansko demokratický program, od těch, kdo se hlásí k orientacím jiným.

2.7. Regionální nerovnosti

Regionální diference (nerovnosti) jsme již zmínili, když jsme se zabývali mírou nezaměstnanosti. V souvislosti s tímto fenoménem jsme zmínili některé další regionální rozdílnosti. V hospodářské struktuře, typu osídlení, vzdělanostní struktuře obyvatelstva, dopravní a obslužné infrastruktury, které výši nezaměstnanosti v regionu přímo či nepřímo ovlivňují. Dá se souhrnně říci, že postavení každého územního společenství je určováno těmito skupinami „interních“ faktorů:

- Struktura hospodářských aktivit na daném území (postavení v územní dělbě práce);
- Územně-technické podmínky daného území (přírodní podmínky, disponibilní technická, sociální a bytová infrastruktura);
- Sociální struktura (relace profesně, vzdělanostně, generačně apod. definovaných skupin);

- Kulturní tradice, modely chování a způsobu života (urbánní, etnografické aj. podmínky);
- Formy, intenzita společenské komunikace (podoba formálních a neformálních svazků uvnitř komunity).

Vedle toho je samozřejmě každé územní společenství vystaveno tlaku vnějších podmínek, ať již mají podobu technických a technologických inovací, přenosu sdílených společenských hodnot či aktů společenského řízení. Výsledkem je stav, kdy v žádném (dostatečně velkém a dostatečně komplexně vymezeném) územním celku nejsou koncentrovány výhradně negativní resp. výhradně pozitivní faktory.

Česká republika je z hlediska územní diferenciaci sociálního a ekonomického rozvoje stále jedním z nejhomonogennějších celků v rámci Evropy. Jistě k tomu přispívá relativně malá rozloha země a relativně vysoká hustota osídlení, rozhodujícím faktorem však byla záměrná nivelizační politika předchozího režimu. Značná výchozí (z pohledu začátku 90. let) územní vyrovnanost sociálně-ekonomického rozvoje byla výsledkem plánovité lokalizace jak produkčních kapacit, tak zařízení sociální a technické infrastruktury podle „sociálních“ kritérií, tedy do značné míry rovnostářsky a v každém případě „netržně“. Výsledkem takto pojaté lokalizační politiky pak byla nominální rovnost jednotlivých lokálních a regionálních komunit. Je proto samozřejmé, že regionální a lokální rozvoj odrážel po roce 1989 zásadní proměny politické, ekonomické, sociální a ekologické, kterými prošla česká společnost. Abychom poskytli alespoň nějaké informace o regionální diferenciaci, uvádíme v příloze údaje (rok 2005) za vyšší regionální celky (tzv. NUTS2, což je členění vycházející z požadavků EU). Jsou to větší územní celky než nově ustavené (samosprávné) kraje. Je pravda, že řada diferencí je zřetelnější v tradičním členění na okresy, i když dále zmíněné procesy „okresní hranice“ v mnohém rozmývají.

Dominantní význam pro regionální rozvoj v období společenské transformace měly přitom tři vzájemně spjaté tendence [Potůček et al. 2001]. Za prvé šlo o posilování selektivních tendencí v regionálním vývoji vedoucí k prohlubování územních rozdílů v socioekonomické úrovni se zřetelnými dopady do uspořádání vztahů v systému osídlení. Ty byly dvojího typu:

- a) Došlo k potlačení významu velikosti center a naopak k posílení jejich atraktivit založené na kvalitě aktivit v centrech osídlení. Centra osídlení (spolu se svým zázemím), která vsadila na rozvoj odvětví terciéru, resp. kvalifikovanou výrobu, zlepšovala svou komparativní pozici, centra, která neměnila kvalitu svých hospodářských a sociálních aktivit, ztrácela.

b) Posílily vazby uvnitř systému osídlení, což vedlo k tomu, že se územní polarizace týká stále větších územních jednotek. Jde o přirozenou reakci na dřívější uzavřenost malých správních jednotek (okresů) v období státně socialistické společnosti. Toto propojování probíhalo a probíhá navzdory značně omezené migraci obyvatelstva. Posun územních polarit tak byl diktován především mobilitou jiných faktorů: investicemi do produktivního kapitálu a tokem informací.

Za druhé se během průběhu transformace všeobecně uplatnily tendence k výměně pozic mezi úspěšnými a neúspěšnými regiony a lokalitami. Dříve preferované oblasti těžkého průmyslu, na nichž jako by spočíval rozkvět celého státu, se staly hlavními problémovými regiony. Jde hlavně o pánevní oblasti (Ostravsko, Ústecko a částečně i karlovarsko-sokolovský region). Úkoly nutné restrukturalizace v těchto územích byly ztíženy nižší úrovní kvalifikace a flexibility pracovních sil a rovněž nižší sociální stabilitou. Restrukturalizace pánevních oblastí vyžadovala podstatnou podporu od státu a Evropské unie, která ovšem přicházela a přichází ve velmi omezeném rozsahu a v nepříliš efektivních formách.

Naopak rostlo dominantní postavení metropolitní aglomerace Prahy. Její přirozená rozvojová dynamika (až do konce šedesátých let uměle potlačovaná) byla daleko největší ze všech regionálních center v ČR a Praha nyní dosahuje zhruba dvojnásobku ekonomické výkonnosti ostatních regionů. V jejím případě šlo o kombinované působení:

- jasné velikostní dominance metropolitní aglomerace,
- příznivého polohového faktoru,
- rozvoje nevýrobních a speciálně kvartérních transakčních činností,
- potřebné kvality pracovních sil v hlavním městě,
- kulturní a turistické přitažlivosti.

Za třetí se potvrdil během uplynulého desetiletí klíčový význam působení technické infrastruktury v kontextu české společnosti a ekonomiky. Zděděná technická infrastruktura byla pochopitelně z velké části prostorově fixována a její změny byly a jsou pomalé a nákladné. Měly a mají nicméně dalekosáhlé efekty v prostorové struktuře společnosti a ekonomiky.

Prvním předpokladem zdárného využití objektivních předpokladů rozvoje se stává adekvátní územně technická vybavenost území. Z tohoto hlediska se skupina ohrožených regionů rozpadá na dvě velké skupiny: a) staré průmyslové oblasti (regiony Podkrušnohoří a Středních Čech) a b) hospodářsky zaostávající regiony se silným podílem agrárního sektoru (regiony Západních Čech a Jesenicka). V prvním případě je vybavenost území technickou infrastrukturou no-

minálně nadprůměrná (ve srovnání se situací v celé ČR), problémem je spíše neproduktivní předimenzovanost kapacit a zejména jejich zastaralá struktura, orientovaná výhradně na obsluhu těžebního a těžkého průmyslu. V druhém případě je bariérou absolutní nedostatek a špatná kvalita infrastruktury. Pro skupinu regionů s příznivými rozvojovými předpoklady jsou naopak typické kvantitativně i strukturálně adekvátní územně-technické podmínky na rozvinuté průmyslové i také již postindustriální bázi.

Řádově větší a zejména jednoznačnější rozdíly existují mezi ohroženými regiony a regiony s příznivými podmínkami v kvalitě pracovních sil. Ohrožené regiony patří vesměs k oblastem se silně podprůměrným podílem vysokoškolsky vzdělaných pracovníků, a naopak k oblastem s vysokým podílem pracovníků se základním vzděláním. Právě tento faktor velmi komplikuje realizaci potřebných strukturálních manévrů v místní ekonomice a podílí se na nárůstu společenských tenzí uvnitř místních komunit (rozsáhlá nezaměstnanost, početní růst chudých a společensky vyloučených vrstev apod.). Pro skupinu regionů s mimořádně příznivými podmínkami je naopak kvalita pracovní síly jejich hlavním rozvojovým argumentem.

2.8. Genderové nerovnosti

Rodovým rozdílům se v poslední letech věnuje značná pozornost. V sociologii se touto problematikou zabývají především tzv. gender studies, které se v devadesátých letech institucionalizovaly i v České republice. Problematika rovných příležitostí mužů a žen, dělba rolí v rodině atd. jsou témata, kterým velkou pozornost věnuje vláda, resp. Ministerstvo práce a sociálních věcí. V průběhu devadesátých let vznikla řada publikací, které byly věnovány jednak sociálnímu postavení mužů a žen [Čermáková et al. 2000; Kuchařová a Zamykalová 2000], jednak širšímu pohledu na pozici mužů a žen v souvislosti s problematikou rodin [Maříková 2000; Čermáková et al. 2002].

Podle výzkumu veřejného mínění (viz tabulka 3.1.1 následující kapitoly) se rodové rozdíly jako zdroj napětí ve společnosti umístily až na poslední příčce. Podstatné také bylo zjištění, že na jejich smírné hodnocení mají stejný názor jak muži, tak ženy, názorové rozdíly mezi generacemi a lidmi s různým vzděláním jsou také minimální. Z jiných šetření, která zjišťovala názory veřejnosti na dělbu rolí mezi muži a ženami jak ve společnosti, tak v rodině, víme, že většina Čechů zastává tradiční model rodinných vztahů (muž živitel, žena pečovatelka), že zároveň panuje většinový souhlas s tím, že ženy, které mají rodinu a malé děti, chodí do zaměstnání, avšak v situaci rozhodování, zda rodina nebo kariéra, vět-

šina lidí považuje za správné, aby žena volila rodinu. Tyto zhruba načrtnuté mantinely, ve kterých se pohybuje většinový názor české populace (za nímž se ovšem skrývá celá soustava reálných společenských poměrů, které takovýto typ názorů spoludeterminují), vymezují (již několik desetiletí) prostor pro postavení mužů a žen ve společnosti.

Někteří sociologové hovoří v této souvislosti o genderovém (rodovém) kontraktu [Čermáková et al. 2000], což znamená, že jak v rozdělení rolí v rodině, tak v postavení na trhu práce došlo k určité nepsané dohodě, kterou většina lidí dodržuje a která většině společnosti vyhovuje:

- Převážná většina žen a mužů plní své tradiční rodové rodinné role a nalézají v nich uspokojení a naplnění.
- Na pracovním trhu si muži s ženami vzájemně nekonkurují. Vytvořila se do jisté míry přirozená, do jisté míry však historickým sociálně ekonomickým vývojem daná dělba na mužské a ženské profese, rodově diferencovaný zájem o řídicí funkce, příjmové rozdíly mezi určitými profesemi či odvětvími jsou považovány za vcelku přiměřené.
- V profesích, kde by mohlo dojít ke konkurenci, došlo k určitému rodovému uspořádání (dětské lékařky x chirurgové, učitelé tělocviku, fyziky, matematiky x učitelky češtiny, jazyků).
- V oblasti příjmů se víceméně automaticky počítá s živitelskou rolí muže jako hlavní.
- Rodová dělba profesí se promítá a zároveň se i obnovuje diferencovaným zájmem o studijní obory, takže i v této oblasti dochází k genderovému kontraktu (k převážně nekonfliktnímu stavu).

Tato, na první pohled pro daný okamžik idylická situace, která mimo jiné může vysvětlit snížený význam, který veřejnost připisuje rodovému napětí či malý zájem veřejnosti o témata zrovnoprávnění žen a o feministická hnutí, která jsou na Západě velice aktuální, má nejspíše časové omezené trvání. S proměnou rodinného chování mladé generace (sňatečnost, nesezdaná soužití, osaměle žijící) a s nárůstem vzdělanosti žen (vyrovnání podílu mužů a žen mezi vysokoškolskými studenty), s modernizací národního hospodářství (rozvoj terciéru a kvartéru s větší konkurencí mužů a žen na trhu práce) a dalšími změnami na pracovním trhu (růst nezaměstnanosti v typicky mužských profesích) atd. zřejmě musí dojít k postupné „korozi“ současného genderového kontraktu a určitému růstu napětí, který je reflektován v řadě západních zemí jak sociology, tak i veřejným míněním.

Pro současné postavení mužů a žen ve společnosti byly určující procesy, které proběhly v ČR v padesátých a šedesátých letech a které přímo nebo nepřímo

souvisely s tzv. druhou industrializací českých zemí a kolektivizací zemědělské výroby na českém venkově. Oba zmíněné procesy vedly v první řadě k téměř stoprocentní zaměstnanosti žen. V souvislosti s touto industrializací (ženy nahradily muže v lehkém průmyslu, obchodu, také však v nekvalifikovaných a polokvalifikovaných pracích v průmyslu, a to nikoli pouze lehkém) se v této době začaly utvářet relace mezi příjmy různých profesních skupin a mezi příjmy v různých odvětvích, které motivovaly muže k přechodu do určitých odvětví (útlum těžby, těžkého průmyslu, propad části strojírenských, elektrotechnických i dalších podniků) a které vlastně přetrvávají dodnes. Celková příjmová a cenová politika zároveň vytvořila nutnost dvojího pracovního příjmu v rodině. Ani plná zaměstnanost nezbavila ženy povinnosti starat se o domácnost a děti (tzv. druhá směna), takže se fakticky nikterak nenarušila tradiční dělba rolí. Nedošlo k výraznějšímu narušení fungování tradiční rodiny: v naprosté většině rodinných domácností zaměstnané ženy vařily, uklízely, praly, nakupovaly, pečovaly o děti. Podíl mužů na chodu domácnosti byl výrazně nižší, jejich přínos do domácnosti se soustřeďoval na oblast údržby bydlení a oprav. Na tomto stavu věcí se nepochybně podílely nefungující služby, ale také určitá uzavřenost lidí do rodinného života.

Po roce 1989 se ani v tomto ohledu situace vlastně příliš nezměnila. Ani změny na trhu práce, ani změny v příjmových relacích nebyly takového charakteru, aby přispěly k návratu žen do domácnosti, k nutnosti změnit zažitě fungování rodin či změnit „rodové“ strategie v chování. Naopak restrukturalizace národního hospodářství (těžký průmysl, elektronika) a vývoj příjmů ve veřejném sektoru působily spíše ve směru posilujícím stávající (z osmdesátých let přetrvávající) relace mezi rody.

Diskriminace probíhá více méně skrytě v nabídce pracovních míst a při jejich obsazování (a to i v případě konkurzních řízení), při propouštění atd. V okamžiku, kdy k těmto skutečnostem připočteme známá fakta o podílech žen ve skutečně vyšších řídicích hospodářských, politicko-správních i kulturních funkcích, a navíc informace o rodově diferencovaném využívání nadtarifních složek mezd či diferencované možnosti přesčasové práce, dojdeme nutně k jednoznačnému závěru, že příjmová diskriminace žen, spjatá s diskriminací na trhu práce, i u nás existuje, a to v poměrně značném rozsahu. Příčiny, které ji způsobují, jsou takového charakteru, že se platové nerovnosti vlastně autoreprodukuje (typickým příkladem jsou feminizovaná odvětví: nízké platy snižují zájem mužů zde pracovat, protože zde pracují především ženy, je možné jim platit nižší platy). Současně se platová diskriminace promítá do oblasti rodiny, rodinných rolí, rozhodování o pracovní kariéře atd., kde vede ke konzervaci tradičního modelu rodiny s živi-
telskou rolí muže a s ženou v roli hospodyně starající se o děti a domácnost.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 2.8.1. Evropské srovnání situace mužů a žen na trhu práce (v %)

	Míra nezaměstnanosti 2005		Míra zaměstnanosti 2005		Zaměstnanost na částečný úvazek		Podíl žen v řídicích funk.	Rozdíl v příjmech
	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži		
EU25	9,6	7,6	56,3	71,2	32,6	7,3	32,1	15
Belgie	9,7	7,6	54,1	67,7	40,7	7,1	32,9	6
Česko	9,6	6,3	56,0	73,3	8,4	2,1	30,3	19
Dánsko	5,0	3,8	70,8	80,1	32,7	12,8	23,0	17
Německo	10,2	8,2	59,3	71,1	44,3	7,7	26,4	23
Estonsko	6,2	6,2	63,5	66,5	10,4	4,9	37,5	24
Řecko	15,5	6,4	46,2	74,5	9,1	2,1	25,8	10
Španělsko	11,0	6,6	51,2	75,0	24,9	4,7	32,3	15
Francie	10,1	8,3	57,9	69,0	30,9	5,7	37,1	12
Irsko	3,8	4,7	58,0	76,2	24,4	5,0	30,2	11
Itálie	9,7	6,0	45,4	70,2	25,7	4,5	31,9	7
Kypr	6,4	4,5	58,5	79,5	13,8	5,1	13,6	25
Litva	7,8	8,5	59,4	66,9	11,6	7,6	44,3	15
Lotyšsko	7,3	6,6	59,2	66,3	8,5	4,6	42,7	16
Lucembursko	7,8	3,8	50,6	72,4	40,2	2,4	26,3	14
Maďarsko	7,5	7,0	50,9	60,3	6,1	2,9	34,3	11
Malta	9,8	6,9	33,6	73,5	19,3	4,7	14,5	4
Nizozemsko	5,0	4,3	66,4	79,9	75,3	22,6	25,6	19
Rakousko	5,6	4,9	61,7	75,1	38,7	5,9	27,0	18
Polsko	1,1	15,6	46,4	58,2	14,2	7,7	32,5	10
Portugalsko	8,7	6,9	61,9	73,4	16,6	7,1	34,2	5
Slovinsko	6,7	6,1	61,7	70,2	11,0	7,1	32,8	9
Slovensko	16,6	15,2	50,8	64,1	3,9	1,2	31,2	24
Finsko	8,8	7,7	67,4	71,0	18,5	9,1	29,7	20
Švédsko	6,3	6,4	70,5	74,6	39,9	11,8	28,8	17
Velká Británie	4,5	5,4	65,8	77,3	43,1	10,6	34,5	22

Zdroj: Eurostat.

Údaje o současné vzdělanosti, socioprofesní, odvětvové a příjmové situaci žen jsme již uvedli dříve – zde jsme se pokusili o celkové shrnutí a uvedení genderových nerovností do širších souvislostí.

Doplníme si ještě mezinárodní srovnání v rámci EU z roku 2005 zahrnující míru zaměstnanosti, nezaměstnanosti mužů a žen, míru zastoupení žen v řídicích funkcích a vyhodnocení příjmové diference mez muži a ženami.

Ze srovnání vyplývá, že situace téměř ve všech zemích EU je z hlediska genderových rozdílů velmi podobná, že případné rozdíly vyplývají z národních specifik a historicky utvářených podmínek. Přitom se nedá jednoznačně říci, že postkomunistické země se od ostatních zemí výrazně liší.

2.9. Vnímání sociálního rozvrstvení

Doposud jsme se v popisech a analýzách strukturace společnosti omezili na, dalo by se říci, objektivní údaje (fakta). I když jsme k těmto údajům přistupovali s vědomím, že míra jejich přesnosti (pravdivosti, objektivity) je různá, vždy jsme je považovali za výpověď o objektivních skutečnostech. Až na výjimky jsme se nezabývali odrazem objektivní strukturace společnosti ve společenském vědomí, vnímáním sociálních nerovností a představami lidí o vlastním sociálním zařazení, o postavení na pomyslném společenském žebříčku. Tato subjektivní strukturace společnosti je ovšem přinejmenším stejně relevantní jako strukturace objektivní. Více než kdekoli jinde zde totiž platí, že to, co si lidé o společnosti myslí, se stává sociálním faktem, který zásadně ovlivňuje jejich chování v řadě oblastí.

Subjektivnímu vnímání sociálního rozvrstvení či stratifikace společnosti byly mj. věnovány výzkumné moduly ISSP „sociální nerovnosti“ v roce 1992 a 1999, ve kterých bylo zjištěno:

- a) vnímání společenského rozvrstvení do určité míry odráží objektivní situaci stratifikace výkonové společnosti a zároveň má více méně jednoznačnou souvislost s celkovým bohatstvím, výkonností společnosti;
- b) vnímání společenského rozvrstvení v různých společenských systémech (retrospektiva) odráží rozdíl mezi rovnostářskou (nedistributivní) společností a společností stratifikovanou podle výkonu;
- c) ideál společenského rozvrstvení je přinejmenším v současné Evropě univerzální.

ad a: Na základě procentního rozložení na společenském žebříčku bylo možné vytvořit ze zemí, které se zúčastnily daného modulu ISSP v roce 1999 šetření, následujících pět uskupení podle „tvaru“ rozvrstvení:

vytvořit podle doporučení s „ikonami“

obrácená hruška	jablko k obrácené hrušce	jablko směřující k hrušce	hruška	pyramida
xx	xx	xx	xx	x
xxxxxx	xxxx	xxx	xxx	xx
xxxx	xxxxxxx	xxxxxxx	xxxx	xxx
xxx	xxx	xxx	xxxxxxx	xxxx
x	xx	xx	xxx	xxxxxx

1. Austrálie, USA, Kanada, Nizozemsko, Norsko, Švédsko (třetina v horních vrstvách: polovina ve středě: desetina v dolní vrstvě) – „obrácená hruška“;
2. Francie, původní spolkové země Německa, Severní Irsko (čtvrtina : polovina a více : osmina) – „jablko“ směřující k „obrácené hrušce“;
3. Velká Británie, Španělsko, Slovinsko, východní země Německa (osmina : polovina a více : čtvrtina) – „jablko“ směřující k „hrušce“;
4. Česko, Polsko, Portugalsko (osmina : polovina : čtvrtina a více) – „hruška“;
5. Bulharsko, Rusko, Litva, Maďarsko (desetina : třetina : polovina a více) – „pyramida“.

Výsledek je až neočekávaně shodný s všeobecně sdílenými představami o životní úrovni v jednotlivých zemích, o početnosti jejich středních vrstev a také o určitých specifikách některých zemí (viz např. propad Velké Británie spojený s tradičním postavením dělníků).

ad b: Srovnání s retro údaji dokládá, že systémová změna, ke které došlo v zemích střední a východní Evropy na přelomu devadesátých let, se výrazně promítla do hodnocení sociálního postavení ve společnosti (umístění na společenském žebříčku). Ve zpětném hodnocení je až s podivem, jak je procentní zastoupení jednotlivých vrstev na „společenském žebříčku“ v uvedených východních a západních zemích podobné. Neplatí výše ověřená provázanost mezi „bohatstvím národů“ a vnímaným sociálním rozvrstvením. Nepochybně i na konci osmdesátých let měly uvedené západní země výrazně vyšší výkonnost ekonomiky, výrazně vyšší průměrnou životní úroveň, výrazně modernější strukturu zaměstnanosti a i obyčejní lidé na obou stranách „železné opony“ to dobře věděli. Vysvětlení, proč minulost vychází pro postkomunistické země tak příznivě, je třeba hledat v propadu dělnických profesí a nejen jich (pokles reálných příjmů) na počátku devadesátých let a také v celkovém rovnostářské uspořádání v zemích reálného socialismu v sedmdesátých a osmdesátých letech.

2. Sociální nerovnosti v ČR a jejich vývoj za posledních 10 let

Tabulka 2.9.1. Sebezařazení na desetibodovém* společenském žebříčku (%)

		špička				spodek	Neví
Česko	1989 retro	3,6	21,2	47,4	21,7	5,3	0,8
	1992	0,4	10,2	46,4	31,7	10,8	0,5
	1999	0,4	10,8	43,2	33,0	12,1	0,5
Polsko	1989 retro	3,3	15,9	41,0	24,2	11,1	4,5
	1992	1,9	8,4	39,3	30,9	18,7	0,8
	1999	1,5	10,0	37,3	28,6	18,4	4,1
Norsko	1989 retro	2,0	22,4	50,3	17,0	6,2	2,1
	1992	1,5	29,8	50,9	12,3	3,1	2,4
	1999	2,4	34,4	48,1	10,9	2,8	1,4
Kanada	1989 retro	4,3	23,2	36,8	23,0	10,2	2,6
	1992	4,5	29,6	43,2	15,9	4,3	2,4
	1999	2,8	29,8	44,5	17,0	3,9	2,1
Česko (výzkum 2006)	1988 retro – všichni	3,7	12,3	34,9	24,6	20,3	2,4
	1888 retro – ek. akt. v 88	5,1	16,7	41,9	27,1	8,3	0,9
	1999 retro – všichni	2,6	14,1	44,1	26,9	9,9	2,4
	1999 retro – ek. akt. 2006	2,2	15,0	49,2	24,5	7,2	1,9
	2006 všichni	4,5	18,7	38,2	25,5	11,7	1,4
	2006 ek. aktivní	6,0	25,2	44,7	19,0	4,3	0,9

Zdroj: ISSP, „Sociální nerovnosti 1992“, „Sociální nerovnost 1999“, „Sociální a kulturní soudržnost 2006“. N=3468 – všichni, zhruba 2000 respondentů ekonomicky aktivních, původně desetibodová škála s označením krajních bodů, poslučováno 1+2, 3+4, 5+6, 7+8, 9+10.

Údaje „retro“ za rok 1989 byly zjišťovány v mezinárodním výzkumu v roce 1999. Ve výzkumu v roce 2006 bylo retrospektivně zjišťováno i sebezařazení za rok 1999. Stojí za zvláštní pozornost, jak se žebříčky z obou výzkumů v Česku v retropohledu na rok 1988 (89) liší.

Dá se předpokládat, že lidé svoje postavení v minulosti poměřují svým současným postavením. V tomto ohledu jsou především zajímavé výsledky z výzkumu v roce 2006. Zde již šlo o téměř dvacet let staré skutečnosti a především mladá generace se v retro hodnocení zařadila na nejnižší příčky pomyslného společenského žebříčku. To je možné vysvětlit jen tak, že hodnotila vlastně status své výchozí rodiny, tj. sociální postavení svých rodičů z pohledu svého převážně úspěšného vzestupu.

ad c: Trochu odlišný obraz o představách o společenském rozvrstvení v jednotlivých evropských zemích, než jsme získali porovnáním „společenských žebříčků“, poskytly odpovědi na otázku, která předkládala k posouzení určitá uspořádání společnosti. Dotázaní měli rozhodnout, kterému ze schémat rozvrstvení se

Soudržnost v diferencujících se společnostech

příslušná národní společnost nejvíce podobá, a zároveň určit, které z nich považují za ideální uspořádání.

Tabulka 2.9.2. Uspořádání společnosti v šedesátých letech, v současnosti, ideální představa* v%

		Ostrá pyramida	Pyramida	„Hruška“	„Jablko“	„Obrác. hruška“
		x	x	x	x	xx
		x	xx	xx	xxx	xxxxxx
		x	xxx	xxx	xxxxxx	xxx
		x	xxxx	xxxxxx	xxx	xx
		xxxxxxx	xxxxx	xx	x	x
Česko**	60. léta	19,6	23,9	19,8	30,2	6,5
	1992	22,4	39,2	13,9	21,2	3,2
	1999	31,1	35,9	18,7	12,0	2,3
	Ideál 92	1,5	4,2	18,4	37,2	38,7
	Ideál 99	0,6	5,9	18,7	50,2	23,5
Polsko	60. léta	25,0	32,6	15,4	20,6	6,4
	1992	58,5	21,6	7,1	8,8	4,0
	1999	59,1	19,8	9,2	7,8	4,0
	Ideál 92	3,0	10,0	7,2	45,9	34,0
	Ideál 99	2,2	10,4	11,4	51,8	24,2
Norsko	60. léta	14,8	30,6	30,5	20,7	3,4
	1992	7,8	16,2	24,6	48,8	2,5
	1999	3,2	11,3	19,8	57,9	7,8
	Ideál 92	0,8	2,9	6,7	62,4	27,1
	Ideál 99	0,6	3,7	7,2	56,9	31,6
Kanada	60. léta	16,6	31,3	21,3	26,9	3,9
	1992	23,2	33,3	20,9	20,1	2,5
	1999	18,4	22,9	30,0	27,5	1,3
	Ideál 92	2,3	6,5	10,0	48,6	32,6
	Ideál 99	1,7	5,0	8,7	49,9	34,7

Zdroj: ISSP, „Sociální nerovnosti 1992“, „Sociální nerovnost 1999“.

* Znění otázky: „Který typ nejvíce odpovídá naší současné společnosti, 60. létům a Vaší ideální představě?“ – typy viz schematická zobrazení uvedená v záhlaví tabulky

** v roce 1992 Československo

N ČSFR 1096/ČR 1834, Polsko 1528/1136, Norsko 1370/1268, Kanada 924/974

Jak je na první pohled patrné z procentního zastoupení „ostrých“ i „neostřích“ pyramid jak v odpovědích Čechů a Poláků, tak ale i v odpovědích Norů a Kanadánů, do představy o celkovém společenském uspořádání vstupuje daleko více momentů, než je tomu při zařazení na „společenském žebříčku“. Zatímco

při individuálním posuzování vlastního postavení jsou patrně klíčovými prvky střízlivé posouzení životní úrovně, případně prestiže profese, takže celkové uspořádání má tvar „hrušky“ v postkomunistických zemích, resp. obrácené hrušky ve vyspělých západních zemích, při celkovém pohledu na společnost u značné části dotázané populace dominuje mocenské kritérium, dělení na bohaté a ostatní, privilegované a neprivilegované, dělení na „my“ a „oni“.

Nesmíme také zapomenout, že výsledné rozvrstvení společnosti na základě sebezaražení dotázaných osob nezahrnuje „underclass“, protože tato část populace je mimo dosah tohoto typu dotazníkového šetření. Zahrnuje však, díky věkovému vymezení dotazované populace, ve vysokém procentu postaktivní část obyvatelstva (důchodce) a také preaktivní část (studenty) a v závislosti na míře nezaměstnanosti i nezaměstnané.

Z rozdílností mezi celkem populace a ekonomicky aktivními plyne (tab. 1.9.1., ČR 2006), že nejnižší místa na aktuálním společenském žebříčku u nás nepatří lidem, kteří pracují, že je zaujímají dlouhodobě nezaměstnaní, důchodci (viz následující tabulka), lidé žijící mimo společnost (bezdomovci) a že tudíž i ty profesní skupiny, které po systémové změně z různých důvodů propadly dolů, se nehodnotí na nejnižších stupních.

Ze srovnání s údaji z Norska (a také z řady dalších vyspělých zemí evropské patnáctky, které zde z úsporných důvodů neuvádíme) je zřejmé, že „propad“ důchodců i nezaměstnaných nemusí být tak dramatický, jako byl zjištěn u nás (a v dalších postkomunistických zemích). Přitom ze srovnání výsledků z roku 1999 a 2006 plyne, že propad zmíněných skupin pokračuje. Zřejmě to souvisí s výrazně rostoucími příjmy i majetky a vůbec rostoucí životní úrovní ekonomicky aktivní části české populace. I když probíhá valorizace důchodů, která zohledňuje jak nárůst pracovních příjmů, tak růst životních nákladů, objektivní situace důchodců se ve srovnání s aktivní částí populace zhoršuje.

Tabulka 2.9.3. Porovnání sebezařazení: ekonomicky aktivní – nezaměstnaní – důchodci (%)

		špička				spodek	Počet
Česko 1999	Aktivní	0,5	14,1	49,9	29,2	5,4	963
	Nezaměst.	1,5	4,4	23,6	38,2	32,4	68
	Důchodci		5,4	34,4	42,0	18,1	579
Norsko 1999	Aktivní	2,7	36,6	50,4	8,0	0,9	811
	Nezaměst.	5,9	23,5	35,3	29,4	5,9	17
	Důchodci	2,2	25,3	53,4	10,1	7,9	178
Výzkum Česko 2006							
Retro 88	Ek. aktivní	5,2	16,8	42,3	27,3	8,4	2038
	Důchodci	3,5	14,2	36,9	38,3	7,1	141
2006	Zaměstnanci	5,9	23,3	45,2	20,6	5,0	1641
	Podnikatelé	6,9	35,8	44,3	12,0	0,9	332
	Nezaměst.	4,8	1,0	18,3	27,9	48,1	104
	Důchodci	1,3	5,9	26,0	40,7	26,1	853

Zdroj: ISSP „Sociální nerovnost 1999“.

2.10. Stručné shrnutí

Výsledná zjištění podávají vcelku pozitivní obraz o současném stavu české společnosti, jenž nepochybně souvisí s celkovým ekonomickým vzestupem v posledních letech, který byl mimo jiné ovlivněn i vstupem ČR do Evropské unie.

Jak prokážeme v dalších kapitolách, míra sociálních nerovností je celkově přijatelná pro převažující většinu populace a nevyvolává ve společnosti větší napětí. I když míra soudržnosti a důvěry ve společnosti není příliš vysoká, toto (sebe)hodnocení nevede taktéž k nějakému výraznějšímu společenskému napětí.

Sociální a veřejná politika však nedokáže účinně bránit exkluzi některých skupin (Romové, přistěhovalci, dlouhodobě nezaměstnaní a jejich rodiny, osamělí důchodci,...). Je ovšem otázka, jak velká je míra této exkluze ve srovnání s průměrem populace, např. v životní úrovni. Veřejné mínění situaci těchto skupin dostatečně reflektuje, ale v této věci zůstává veřejnost až na výjimky (vztah k Romům, přistěhovalcům, sociálně nepřízřusobivým) převážně pasivním pozorovatelem.

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv na míru soudržnosti

Milan Tuček

V předchozí kapitole bylo převážně na datech z oficiálních statistických pramenů doloženo, že nerovné postavení určitých skupin obyvatelstva se během posledních deseti let prohlubuje (příjmové nerovnosti, možnosti uplatnění na trhu práce, růst životních nákladů, diskriminace na trhu práce z důvodů původu, věku, životního cyklu, rodinné situace...). Při tom všem je nepochybné, že celková ekonomická situace společnosti je na výrazném vzestupu (HDP, produktivita práce, posilování národní měny, růst investic do národního hospodářství, infrastruktura, průměrná životní úroveň, běžná spotřeba...). Je obtížné posoudit, zda rostoucí míra nerovností mezi lidmi (odmyslíme-li si diskriminační prvky a přistoupíme-li na představu, že všichni mají stejné šance) ekonomický a politický vývoj společnosti ohrožuje, nebo mu naopak do jisté míry prospívá potvrzením výkonového principu spravedlnosti. Jedním z vodítek při posuzování této nejasné situace mohou být názory a postoje obyvatel, tzv. veřejné mínění. Jsme si vědomi všech úskalí, které v sobě tento fenomén nese věcně (manipulativní procesy při jeho vytváření, stereotypy myšlení, setrvačnost,...) i metodicky (v postupech jeho zjišťování či „měření“), avšak přes všechnu metodologickou skepsi jde o skutečnost, která odráží a zároveň ovlivňuje probíhající společenské procesy.

3.1. Celkový přehled zdrojů sociálního napětí

Přiměřenost, spravedlivost společenských nerovností, míra napětí, které tyto nerovnosti do společnosti vnášejí patří nepochybně mezi ta témata, na které se výzkumy veřejného mínění často zaměřují. Avšak nedá se říci, že by zde existovala jediná standardizovaná či obecně využívaná metodika zjišťování ve smyslu kodifikovaného seznamu konkrétních otázek.

Z širokého výčtu možných zdrojů napětí, který byl předložen k posouzení respondentům v našem posledním výzkumu soudržnosti, významně vyšší napětí vyvolávají majetkové a příjmové nerovnosti (viz tabulka 3.1.1). Dá se předpo-

kládat, že toto napětí, které reflektuje rostoucí diferenciaci společnosti v uvedených oblastech, jednak souvisí s rovnostářským dědictvím minulosti (i vzdálenější), jednak s českou povahou, jíž je často připisována závist (viz tabulka 3.1.4), jednak s přesvědčením „že majetkové rozdíly se ustavily nejen díky výkonu, pracovnímu úsilí“. Stejného rodu je napětí připisované rozdílům mezi podnikateli a zaměstnanci: Podnikatelům jsou jaksi automaticky připisovány vyšší příjmy a řada zvýhodňujících faktorů. Zde je, jak víme z řady jiných výzkumů, potřeba rozlišovat mezi velkými a drobnými podnikateli (viz subkapitola věnovaná vztahu veřejnosti k ekonomické elitě).

K těmto (ne)zásluhovým zdrojům napětí se (logicky) pojí napětí mezi lidmi vázané na politicko-ideové orientace (viz výsledek faktorové analýzy). Toto propojení není ovšem tak jednoduché, jak by se dalo očekávat, protože vazba faktoru, který majetkové, příjmové a ideově politické rozdíly zahrnuje (viz tabulka 3.1.3), na levopřavou orientaci respondenta je statisticky nevýznamná. Myslíme, že tento zdroj napětí se vztahuje k politické scéně („liberální“ versus „socialistická“ ideologie), ale netýká se každodennosti dotázaných a jejich vlastního přesvědčení. Lidé sice mají určité volební preference, hlasující pro nějaký volební program či pro nějakou stranickou reprezentaci, ale toto jejich chování nevnaší napětí do jejich mezilidských vztahů. Vysvětlení je takové, že ti, kteří mají pocit, že majetkové rozdíly vyvolávají ve společnosti hluboké napětí (a tito lidé se mohou hlásit jak k levici, tak k pravici), mají pocit, že podobné napětí panuje i na politické scéně.

Ve výzkumu soudržnosti v roce 2003 byly zjišťovány zdroje napětí podobnou baterií otázek, která měla však o pět „položek“ více: postavení v řízení, regionální rozdíly, odvětvové nerovnosti, rodinný stav a velikost rodiny, náboženství. To se pochopitelně určitým způsobem promítlo do výsledků faktorové analýzy, kdy došlo k vydělení většího počtu „dimenzí“, což především znamenalo logicky dobře vysvětlitelné vydělení „rasové a národnostní příslušnosti“ do zvláštní „dimenze“ spolu s „náboženstvím“ a „ideově-politickými rozdílnostmi“ (srovnej s výsledky z roku 2006). Srovnání průměrů ve „zdrojích napětí“, které byly zařazeny do obou výzkumů, dokládá, že názory veřejnosti na míru napětí se během tří let, které dělí oba výzkumy, téměř nezměnily (zjištěné rozdíly jsou statisticky nevýznamné). Určité trendy, které lze ze srovnání vyčíst – např. zvyšování napětí u genderových či vzdělanostních rozdílů na straně jedné, snižování napětí v oblasti „životní úrovně“ na straně druhé, se sice shodují s důrazy, které těmto oblastem připisují všeobecně uznávané modernizační teorie (např. U. Beck v Rizikové společnosti [2004]), avšak zjištěný trend by bylo potřeba ještě potvrdit v delším časovém odstupu.

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

Tabulka 3.1.1. Budu Vám nyní číst různé rozdíly ve společnosti a Vy mi, prosím, řekněte, zda a jaké sociální napětí podle Vás vytvářejí (v %, průměr)

	1	2	3	4	průměr	průměr 2003
Rozdíly mezi bohatými, středně zámožnými a chudými	40,3	40,2	16,7	2,9	1,82	1,77
Rozdíly podle národnostní a rasové příslušnosti	30,0	46,2	20,0	3,8	1,97	1,85
Rozdíly mezi podnikateli, samostatně činnými a zaměstnanci	23,8	45,8	25,6	4,6	2,11	2,04
Rozdíly mezi zaměstnanými a nezaměstnanými	22,8	42,6	28,3	6,4	2,19	2,34
Rozdíly v politicko-ideových orientacích	21,1	45,0	26,8	7,1	2,20	2,21
Rozdíly mezi lidmi s kvalitním a špatným bydlením	20,3	44,9	29,5	5,4	2,20	2,12
Rozdíly mezi lidmi žijícími v Praze, ve městech a na venkově	22,8	38,3	29,6	9,3	2,25	2,39
Rozdíly mezi generacemi	12,3	44,3	33,9	9,5	2,41	2,45
Rozdíly mezi lidmi s různou úrovní vzdělání	10,9	43,7	37,1	8,3	2,43	2,58
Rozdíly mezi zdravými a trvale nemocnými	12,3	37,6	38,8	11,3	2,50	2,53
Rozdíly mezi muži a ženami	5,1	32,1	38,4	24,4	2,82	2,99

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, náhodný výběr, N=3648, realizace výzkumu STEM.

Legenda: 1 hluboké sociální napětí, 2 méně závažné sociální napětí, 3 téměř žádné sociální napětí, 4. vůbec žádné sociální napětí.

Poznámka v textu: V našem rozboru budeme často (pokud to bude jen trochu možné) využívat data z mezinárodních šetření, abychom zjištěná fakta za českou populaci „zakotvili“ v širším kontextu, abychom je v dobrém slova smyslu relativizovali, abychom nedramatizovali či naopak neopomíjeli některá zjištění. Naše transformující se společnost by neměla být posuzována jen v nějakých časových řezech (v historickém vývoji), ale pro hodnocení a interpretace je nepochybně podstatné i srovnání přinejmenším s okolními zeměmi, a to nejen postkomunistickými. I když nepůjde o zcela aktuální data (vesměs půjde o výzkumy z roku 1999), myslíme si, že srovnání bude mít dostatečnou vypovídací hodnotu i pro současnost.

Tabulka 3.1.2. Míra štěpení ve společnosti (součet odpovědí „velmi ostré konflikty“, „ostré konflikty“* v %)

	Bohatí- chudí	Dělníci- střední vrstvy	Vedení podniku- zaměst.	Ti nahore- ti dole	Mladí- staří
Velká Británie	49,0	26,7	48,9	64,0	34,8
Západní Německo	38,2	15,5	43,4	44,9	30,3
Východní Německo	48,2	16,3	52,0	49,8	35,8
Francie	26,7	11,7	59,8	51,7	21,4
Norsko	15,2	5,3	20,6	38,1	14,6
Polsko	64,5	24,5	50,5	56,3	40,2
Maďarsko	79,2	33,5	67,2	80,9	35,4
Česko	32,0	10,2	43,1	50,1	23,1
Celek**	43,8	18,9	48,0	54,4	29,3

Zdroj: Mezinárodní projekt ISSP, modul sociálních nerovností 1999, náhodný reprezentativní výběr, velikost národních souborů 900–1500 respondentů, věkové vymezení 18+.

* V tabulce je uveden součet odpovědí „velmi ostré konflikty“ a „ostré konflikty“, zbytek škály „ne moc ostré konflikty“, „vůbec žádné“.

** Národní soubory byly převáženy na stejnou velikost N=1000, aby celkové údaje vyjadřovaly průměr z vedených zemí.

I když napětí ve společnosti bylo ve výzkumu ISSP zjišťováno na odlišných „štěpeních“ a s odlišně formulovanými odpověďmi (konflikt místo napětí), myslíme si, že výsledky lze vztáhnout k faktům zjištěným v posledním šetření (mimo jiné lze vycházet z potvrzené stability hodnocení mezi roky 2003–2006). Z dat uvedených v tabulce vyplývá, že situace v České republice není příliš odlišná od vyspělých západních zemí, naopak v mnohém se liší od srovnávaných postkomunistických zemí (včetně Východního Německa). Vysvětlení podstatně méně konfliktní situace v Česku ve srovnání s ostatními postkomunistickými zeměmi je třeba hledat v méně dramatickém postupu transformace naší společnosti, v relativně slušné životní úrovni a v udržení sociálního smíru po celé poměrně velmi dlouhé transformační období. Při srovnání se západními zeměmi je důležité si uvědomit, že daná štěpení jsou v těchto zemích dlouhodobě předmětem různých politických střetů, takže označení konfliktnosti je běžným jejich vyjádřením. V neposlední řadě zde nepochybně hraje roli i česká národní mentalita, která je tradičně umírněná a ve verbálním vyjádření se vyhýbá extrémům.

Vztaženo k elitám (těm nahore, manažerům...), kterým se budeme věnovat v zvláštní subkapitole, výsledek srovnání znamená, že v posuzování jejich po-

stavení, distance od ostatních skupin či konfliktnosti se česká veřejnost narozdíl od řady postkomunistických zemí příliš neliší od názorů na elity v tradičních (západních) demokraciích.

Další zjištění (výzkum 2006):

- třetina dotázaných nepovažuje žádný z uvedených rozdílů za zdroj „hlubokého sociálního napětí“;
- třetina dotázaných naopak považuje většinu uvedených rozdílů (více než osm z jedenácti položek) za zdroj buď hlubokého, nebo méně vážného napětí ve společnosti;
- pouze zanedbatelná 3 % dotázaných nevnímají žádný z uvedených rozdílů jako příčinu hlubokého nebo méně závažného napětí ve společnosti;
- téměř všechny uvedené rozdíly (více než 8 z 11) nevnímá za zdroj napětí (téměř žádné, resp. vůbec žádné) 10 % dotázaných.

Tyto souhrnné výsledky se vzájemně doplňují. Celkově je možné konstatovat, že dvě třetiny dotázaných alespoň jeden z uvedených rozdílů považují za hluboký zdroj napětí. Jak víme z procentních údajů z tabulky 3.1.1, jde především o rozdíly spojené s bohatstvím (a chudobou), postavením na trhu práce a také s rozdílnostmi označenými jako národnostní (z dalších výpovědí je možné usoudit, že zdrojem napětí je vztah majoritní populace k Rómům). Dále je podstatné, že dochází ke kumulaci jednotlivých zdrojů napětí, což ostatně potvrzuje i faktorová analýza.

Výsledek faktorové analýzy (2 faktory, vyčerpáno 52 % celkové variance, rotace Varimax)

1. faktor (meritokratické, (ne)zásluhové rozdíly): bohatí x chudí, podnikatelé x zaměstnanci, politicko-ideové rozdíly, rozdíly národnostní a rasové;
 2. faktor (askriptivní rozdíly): muži x ženy, mladí x staří, zdraví x nemocní;
- V obou faktorech skóruje: zaměstnaní x nezaměstnaní, vzdělanostní rozdíly, město x venkov, rozdíly v bydlení.

Strukturace „prostoru“ (vyjmenovaných) možných zdrojů sociálního napětí přináší jednak obvyklé rozdělení na (ne)zásluhové a askriptivní faktory, jednak mírně překvapivou rozpolcenost některých obvykle zásluhových charakteristik (vzdělání, (ne)zaměstnanost) do obou dimenzí a v neposlední řadě i víceméně nejasněnou pozici kvality bydlení a bydliště v tomto dvojdimenzionálním prostoru. Zjištěná dvojkolejnost vzdělání může být nejspíše vysvětlena tím, že je částí dotázaných vnímáno jako ne všem dostupný statek (s konsekvencemi

v pozicích v sociální struktuře a na trhu práce), kdežto jinou částí jako rozdíl-
nost v kulturním kapitálu, která, podobně jako genderové rozdíly, je touto částí
dotázaných považována za vlastně nekonfliktní. Podobné vysvětlení je možno
přijmout i, co se týče rozdílů město x venkov.

Za pozornost jistě stojí jednoznačné zařazení národnostních a rasových roz-
dílů, které jsou obvykle v jiných souvislostech (např. při tradiční otázce zjišťují-
cí zdroje úspěchu) řazeny mezi askriptivní položky, mezi položky (ne)zásluho-
vé. To znamená, že převážná část dotázaných spojuje národnost a rasu s exkluzí
na trhu práce, s příslušností k „underclass“ vrstvě, s atributy nejnižšího kulturního
a ekonomického kapitálu. Dá se předpokládat (viz subkapitola o exkluzi národ-
nostních skupin a obecně známé závěry z jiných výzkumů veřejného mínění), že
tento zdroj napětí je, jak už bylo výše řečeno, spojován především s rómským
etnikem.

K zařazení politicko-ideových rozdílů do „dimenze“ (ne) zásluhovosti jsme
se pokusili najít vysvětlení výše v textu.

Jednoduchá korelační analýza nám měla v prvním přiblížení poskytnout in-
formaci, zda a jak je diferencované vnímání zdrojů napětí v současné české
společnosti jednak podmíněno základními sociodemografickými charakteristi-
kami dotázaných lidí, jednak jak souvisí s některými dalšími hodnoceními (viz
následující tabulka). Je samozřejmě otázka, zda předpoklad linearit testova-
ných vztahů není v rozporu se skutečností, avšak podrobnější třídění, která zde
neuvádíme, neprokázala, že mezi položkami existuje jiný vztah. Kromě dvou
„dimenzí“ z faktorové analýzy jsme ověřovali ty samé vazby i k „celkovému
napětí“.

**Tabulka 3.1.3. Korelace základních identifikací, subjektivních statusů a vybraných po-
stojů s „dimenzemi“ zdrojů napětí a s celkovou mírou napětí**

	věk	sex	vzděl.	subj. status	subj. pří- jem	tole- rance x závist	solida- rita a důvěra	rozvrst- vení	spoko- jenost	L-P	usilo- vání o sou- drž.
1. faktor	-0,04	-0,04	0,01	0,06	0,04	-0,29	-0,27	0,24	-0,23	0,06	0,07
2. faktor	-0,06	-0,09	0,03	0,09	0,08	-0,13	-0,13	0,11	-0,12	0,06	-0,09
Celkové napětí	0,08	0,08	-0,02	-0,09	-0,07	0,26	0,25	-0,21	0,20	-0,08	-0,02

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Legenda: „Celkové napětí“: počet odpovědí „hluboké“ a „méně závažné“ sociální napětí v dané baterii
otázek.

Korelace s osobními identifikacemi jak objektivními, tak subjektivními jsou sice na hranici statistické významnosti (připomínáme, že výzkum byl proveden na více než 3,5 tisícovém vzorku dospělé populace), avšak jejich číselná hodnota je nízká. Znamená to, že názor na míru napětí ať celkovou, nebo v jednotlivých „dimenzích“ není sociálně a demograficky podmíněn, což je trochu překvapivé zjištění. Podobně překvapivé je, že míra vnímaného napětí nesouvisí významně s levopravou orientací dotázaných. Jde tedy o individualizované postoje, které v posledně zmiňovaném vztahu zároveň znamenají (uvážíme-li možnou opačnou determinaci), že hodnocení napětí ve společnosti významně neovlivňuje politickou orientaci (což je další překvapivé zjištění). Překvapivá je i slabá vazba s názorem, zda „má smysl usilovat o to, aby společnost byla soudržná“. (Dvě třetiny dotázaných si myslí, že ano, z nich polovina, že určitě ano). To lze interpretovat tak, že úsilí o soudržnost společnosti není spojováno pouze s pocitovanými zvyšujícími se rozdíly ve společnosti, že soudržnost pro většinu dotázaných není spojována s eliminací nerovností.

Staticky významná vazba s hodnocením napětí ve společnosti byla zjištěna u všech vybraných postojových otázek: jde jednak o představy o celkovém charakteru společnosti, jednak o celkovou spokojenost se situací ve společnosti. Znamená to, že čím vyšší je pocit napětí ve společnosti, které je způsobeno tzv. nezásluhovými zdroji (faktory) diferencí, tím více dotázaní zdůrazňují míru zájvosti (na úkor tolerance), tím méně převažuje ve společnosti důvěra a solidarita, tím nižší je celková spokojenost se stavem společnosti. Číselné hodnoty korelačních koeficientů jsou v případě (ne)zásluhové dimenze sociálního napětí a celkového napětí téměř shodné a zhruba dvojnásobné než v případě askriptivních zdrojů napětí. Převáděno na procenta vysvětlené variance jde v případě prvních dvou položek o nezanedbatelných 5–10 %. Výsledek potvrzuje určitou názorovou konzistentnost, protože celkové charakteristiky společnosti (znění otázek viz následující tabulky) vyjadřují vlastně též specifické míry společenského napětí. Takže za pozornost především stojí zjištěná souvislost se spokojeností s celkovou situací ve společnosti dokládající relativně vysoký podíl vnímaného napětí na rozložení odpovědí.

K procentnímu rozložení odpovědí uvedenému v tabulce je třeba doplnit, že uvedené popisy společnosti jsou mezi sebou statisticky významně zkorelovány: mezi posledními dvěma (dalo by se říci: „příkrá pyramida“ x „silná střední vrstva“) je hodnota Pearsonova korelačního koeficientu 0,48, mezi druhým a třetím popisem („třídní“ rozvrstvení x „silná střední vrstva“) 0,42. Nízká záporná hodnota korelačního koeficientu (-0,13) je kupodivu mezi prvním popisem (společnost vzájemné solidarity) a popisem „příkrá pyramida“ – korelace s ostatními popisy (záporné) jsou kolem -0,30. Vysvětlení zjištěné překvapivě nízké zápor-

Soudržnost v diferencující se společnosti

né korelace u „příkré pyramidy“ by mohlo být takové, že část dotázaných právě v tomto typu společnosti zdůrazňuje vzájemnou solidaritu obyčejných lidí.

Tabulka 3.1.4. Do jaké míry odpovídají následující popisy naší dnešní společnosti? (v %)

	1	2	3	4
V české společnosti převažuje důvěra a solidarita i mezi lidmi odlišného sociálního postavení.	3,1	27,5	52,9	16,5
Existuje několik společenských vrstev, které si navzájem nerozumí a mají zcela rozdílné životní styly.	35,4	51,4	12,0	1,2
Je zde na jedné straně skupina velmi chudých lidí a na druhé straně lidé s velkými majetky, s nimiž nemají lidé jako já nic společného.	44,3	40,0	13,6	2,0
Žije zde většina obyčejných lidí a nepočtená mocenská elita.	39,4	42,6	15,4	2,6

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Legenda: 1 určitě ano, 2 spíše ano, 3 spíše ne, 4 určitě ne.

Výpověď dotázaných je možné shrnout tak, že současná společnost je převážnou většinou dotázaných (80–85 % odpovědí určitě a spíše ano) vnímána jako výrazně stratifikovaná, přičemž jednotlivé „modely“ rozvrstvení nejsou vnímány konkurenčně. Zdá se, že laická veřejnost má s obecným popisem struktury společnosti podobné problémy jako odborníci, kteří se složitě a bezvýsledně dohadují, zda naše společnost je třídně strukturovaná nebo stratifikovaná, více či méně polarizovaná (je to i ono v závislosti na významu, který je přikládán různým momentům stratifikace (diferenciace): podílu na moci, rovnosti šancí, míře bohatství..., míře exkluze, ...možnostem spotřeby a vzorcům životního stylu). To, co je všem třem popisům společné, je existence nepřekonatelných (významných) sociálních distancí mezi určitými skupinami (vrstvami) – mocenská elita, bohatí, chudí, ..., které jsou pak v dalším hodnocení spojovány s vysokou nesoudržností naší společnosti (viz korelace).

Na okraj poznamenejme: Tato „baterie“ popisů společnosti byla před třemi lety v explorativním výzkumu soudržnosti (Soudržnost 2003) pokládána respondentům odlišným způsobem: měli vybrat jeden z popisů, který podle jejich názoru nejvíce odpovídá současné české společnosti. Výše zjištěné korelace z výzkumu 2006 poukazují na zřetelnou provázanost daných popisů, takže procentní rozložení odpovědí zjištěné v roce 2003 je třeba brát s určitou výhradou související právě s nucenou volbou. Je třeba vzít v úvahu, že v novém znění

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

otázky došlo též k určitým formulačním úpravám, které mohly změnit vyznění daných popisů.

Tabulka 3.1.5. Vnímání rozvrstvení společnosti a jeho souvislosti se soudržností v % dle odpovědí na otázku „Který z následujících popisů naší dnešní společnosti nejvíce odpovídá skutečnosti?“

Převažuje atmosféra soudržnosti, důvěry a solidarity. Mezi různými skupinami nejsou velké přehrady, člověk se slušně domluví i s lidmi ve zcela odlišném sociálním postavení.	10,7
Společnost se skládá z vyšších, středních a nižších vrstev, které mezi sebou mají málo společného.	26,4
Je možné se domluvit s většinou lidí. Existuje tu však nižší vrstva a společenské špičky a s oběma těmito skupinami nemá většina lidí nic společného.	42,2
Proti sobě stojí jen dvě skupiny: obyčejní lidé a nepočtená společenská špička.	20,7

Zdroj: Soudržnost 2003.

Za tři roky se ani skutečná strukturace společnosti, ani názory na ni zřejmě nezměnily. Přes výše uvedenou výhradu, že nejde o vylučující se typologii, je třeba k výsledku z roku 2006, který vlastně nezjistil podstatný rozdíl ve vnímání či míře souhlasu, jakým způsobem je současná naše společnost stratifikována („třídně“, rozsáhlá „střední“ vrstva, „úzká elita“), doplnit, že při „vynucené“ volbě je významně více ve veřejnosti zastoupen názor o většinové (z velké části kooperující) „středostavovské“ společnosti – více než 40 % respondentů vidí jediné přehradu jen mezi (nepočtenými) špičkami společnostmi na straně jedné a (nej)nižšími vrstvami na straně druhé. Jako třídně rozvrstvenou společnost s výraznými hranicemi mezi vrstvami vnímala naši společnost více než čtvrtina dotázaných, 20 % dělilo společnost na konfliktní „my“ a „oni“.

3.2. Míra xenofobie

Rozdíly podle národností a rasové příslušnosti jsou druhým největším zdrojem napětí v současné české společnosti (viz tabulka 3.1.1). Přitom ovšem platí, že naše společnost je více méně národnostně homogenní (kolem 95 % obyvatel je české národnosti). Kromě občanů, kteří se hlásí ke slovenské národnosti (200 tisíc), jedinou skutečně početnou národnostní (etnickou) menšinou jsou Romové, jejichž odhadovaný počet se pohybuje kolem 3 % obyvatelstva (300 tisíc). Podle výsledků posledního sčítání lidu, ve kterém se k romskému etniku přihlásilo

pouze necelých 12 tisíc osob, jsou ovšem početnějšími národnostními skupinami Poláci (52 tisíc), Němci (39 tisíc), Ukrajinci (22 tisíc), Vietnamci (17 tisíc) a Rusové (12 tisíc). Ostatní ve sčítání zjištěné národnosti zahrnuly celkem 68 tisíc osob a 170 tisíc osob národnost, což byla otevřená otázka (tj. bez předepsaných kategorií odpovědí), nevedlo. Zjišťování početnosti romského etnika samovyplňovacím formulářem sčítání lidu je problém. Můžeme jen spekulovat, že část Romů se hlásí ke slovenské národnosti (přišli do českých zemí ze Slovenska při některé z organizovaných přesídlovacích akcí v 50.–70. letech minulého století, ale i neorganizovaně) nebo národnost nevedlo, spíš ale platí, že se řada Romů ke své národnosti nepřihlásila z obavy před možnými postihy ze strany úřadů. Avšak pokud by šlo o to, koho majoritní populace počítá mezi Romy, zjistili bychom, že jde o jednoduchý stereotyp (etiketizaci) spojení s odlišným vzhledem, sociální nepřizpůsobivostí a odlišným (neakceptovatelným) životním stylem.

K ostatním uvedeným údajům o národnostech: dá se předpokládat, že během pěti let, které nás dělí od posledního sčítání lidu, celkově vzrostla početnost občanů nečeské národnosti. Z vyjmenovaných národností nepochybně vzrostly počty Rusů a Ukrajinců.

Při vědomí těchto rozsahů národnostních (a částečně i rasových) menšin, je třeba vnímat, že míra napětí, které veřejnost menšinám připisuje, může mít buď kořeny v žitých zkušenostech s nepřizpůsobivou částí romského etnika či medializovaných případech různých ruskojazyčných mafií, nebo v určité předpojatosti xenofobního charakteru, který je současným Čechům často připisován [Holý 2001].

Klasická otázka zjišťující míru xenofobie pro vybrané národnosti v podstatě potvrzuje uvedená vysvětlení. Porovnání s rokem 2003 (poslední sloupec tabulky, pouze kategorie odpovědi „byl bych rád, aby bydleli v jiné zemi“) vykazuje určitý posun – v případě Vietnamců, Ukrajinců a také Romů došlo ke snížení vyhraněné xenofobie (objektivně stále vyšší včlenění Vietnamců a Ukrajinců do společnosti: adaptace dětí ve školách, „kamenné“ obchody na místo stánků a tržnic, stále více ukrajinských rodin a ne jen sezónních poloilegálních pracovníků... u Romů možný vliv politických a mediálních diskusí či kampaní). Co se týče Arabů, nárůst xenofobie nepochybně souvisí s muslimským fundamentalismem, terorismem a válkou v Iráku.

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

Tabulka 3.2.1. Řekněte, prosím, jak byste vycházel(a) s příslušníkem/příslušníky následujících národnostních, popř. etnických skupin: (v %)

	1	2	3	4	5	6	7	2003/7
Němci	11,3	23,7	14,7	23,0	13,8	8,3	5,1	5,3
Židé	10,3	26,9	14,0	23,8	11,9	8,3	5,7	6,5
Vietnamci	1,8	15,5	12,8	26,9	13,0	18,3	10,8	16,1
Černoši	3,8	16,8	10,4	17,7	16,5	18,8	16,0	14,6
Ukrajinci	2,0	12,3	12,4	18,1	13,8	25,2	16,2	23,6
Arabové	1,5	11,1	8,4	12,8	14,5	25,4	26,2	23,3
Romové	1,2	4,5	4,7	6,1	9,0	41,3	33,2	36,6

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, Soudržnost 2003.

Legenda: 1 = Klidně by se mohl stát mým životním partnerem, 2 = Mohli bychom být přáteli, 3 = Mohli bychom být spolupracovníky, 4 = Mohli bychom být sousedy, 5 = Mohli by být mými známými, 6 = Byl bych rád, kdyby nebydli v mém sousedství, 7 = Byl bych rád, aby bydli v jiné zemi.

Výsledky faktorové analýzy

Při „neošetřeném“ zadání, tj. kdy počet faktorů byl dán kritériem „vlastní hodnota větší než 1“, byl extrahován jediný faktor, který vyčerpává 56 % variance. Přitom byla dosažena nízká komunalita u položek Romové, Němci a Židé, což znamená, že tyto národnosti jsou hodnoceny odlišně.

Při „dvojfaktorovém řešení“ – 70 % variance:

1. faktor: Romové, Ukrajinci;
2. faktor: Němci, Židé;

V obou faktorech „skórují“: Vietnamci, Arabové (převažuje zátěž v prvním faktoru), Černoši (zátěže v obou faktorech srovnatelné).

Faktorová analýza v prvním „neošetřeném“ výsledku potvrdila, že existuje něco, co by bylo možné označit za míru xenofobie, která se vztahuje na všechny národnosti bez rozdílu. Nízká míra komunity jednofaktorového řešení na jedné straně u romského etnika, na straně druhé u Němců a Židů signalizuje, že diferencovaný vztah k uvedeným národnostem (a nejen k nim) má zřejmě hlubší „dimenze“, že xenofobie není jednorozměrná záležitost. Následné dvoufaktorové řešení tyto dimenze zřetelně odhalilo: první faktor zjevně reprezentuje nepřizpůsobivost, problematičnost, konfliktnost až nebezpečnost vzhledem k majoritní populaci spočívající v odlišných normách, životních hodnotách a životním stylu (až po kriminální chování), druhý faktor konstatuje kulturní, jazykové odlišnosti, které nejsou konfliktní povahy, ale které přeci jen vytváří určitý odstup.

V tomto ohledu nepřekvapí, že část z uvedených národností (či ras) „skóruje“ v obou dimenzích, protože domestikace např. Vietnamců probíhala (probíhá) přes často nezákonné obchodování (tržnice).

Do budoucna je nutno počítat s tím, že zastoupení různých etnik bude narůstat, a to jednak díky migraci, jednak přirozeným přírůstkem především u populace romské. Pokud poroste výkonnost české ekonomiky a životní úroveň se bude srovnávat na úroveň vyspělých západních zemí, přestane být ČR pro ekonomické migranty tranzitní zemí a stane se zemí cílovou. Pro část migrantů převážně slovanského původu ze středovýchodní a východní Evropy, kteří v současnosti tvoří významný podíl přistěhovalců, a též pro Vietnamce a další asiaty již tomu tak je.

Větší příliv přistěhovalců za prací z méně rozvinutých zemí by mohl narušit dosud víceméně bezproblémový vztah k řadě národností, otevřít otázku multikulturální koexistence a nutnosti přizpůsobení se většinové české populaci nové skutečnosti. Je nutné počítat s přirozenou tendencí migrujících etnik vytvářet uzavřené komunity, s xenofobními postoji v jejich rámci, se vznikem tradičně izolovaných diasporických komunit čínských a vietnamských, jako rovněž s pokračující tendencí vylučování a vylučování se sociálně potřebných v romské populaci. Na druhou stranu je nutné počítat s přetrvávající, byť pravděpodobně klesající xenofobií a etnocentrickými postoji značné části majoritního obyvatelstva. V souvislosti s tím se budou ve společnosti potýkat příznivci tendence k integraci, kteří se budou snažit o utváření jednotného veřejného prostoru dominantního ve vztahu k sféře komunitní, lokální a privátní a příznivci tendence k multikulturální společnosti s jejím jednotným, leč nedominantním veřejným prostorem. Nutno počítat rovněž s tím, že v prostoru mezi těmito dilematy se u části majoritního, jakož i minoritního obyvatelstva bude utvářet evropská identita, resp. u jiné části společnosti dojde k renesanci regionálních identit. Neujasněnou a konfliktní situací v etnické diferenciaci může u některých menšin posilovat kumulace některých původně neetnických diferencí. Tato kumulace může tyto menšiny posouvat směrem k sociální izolaci a exkluzi. V současnosti je tento vývoj zřejmý u romské menšiny, v budoucnu se může tento proces týkat rovněž jiných dnes migrujících a v ČR se usazujících etnických skupin.

3.3. Sociálně vyloučení

Rozbor míry xenofobie prokázal, že určité národnosti jsou spojovány se sociálně patologickým chováním a z tohoto pohledu také hodnoceny. Do našeho zjišťování jsme zahrnuli i další „sociálně problémové“ skupiny a předložili dotázaným k posouzení míry jejich sociální exkluze.

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

Tabulka 3.3.1. Míra exkluze vybraných sociálně problémových skupin (v %)

	1	2	3	4	5	6
Bezdomovci	6,8	6,4	16,4	45,7	17,4	7,3
Homosexuálové	22,6	23,5	20,5	19,3	7,8	6,4
Chudí lidé	39,1	28,0	21,9	7,9	2,1	1,0
Nezaměstnaní	45,1	25,5	18,8	7,5	2,1	1,0

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Škála: 1=přítel, 2=spolupracovník, 3=soused, 4=známý, 5=nebydlel v sousedství, 6= bydlel v jiné zemi.

Bezdomovectví se obvykle váže na drobnou kriminální činnost, alkoholismus či jinou drogovou závislost. Jak dokládá následující subkapitola, ve srovnání s evropskými zeměmi jsou Češi v dané oblasti ke svým spoluobčanům daleko méně tolerantní. Naopak vztah k homosexuálům (možná i díky známé vysoké míře sekularizace naší společnosti) je výrazně tolerantnější než jinde. I když rozdíly mezi bohatými a chudými (a též zaměstnanými a nezaměstnanými) vyvolávají ve společnosti značné napětí, jde zjevně o všeobecné (dalo by se říci „ideologické“) hodnocení, nikoli o vyloučení či vytěsnění chudobou či nezaměstnaností postižených jednotlivců či jejich rodin ze sousedských či přátelských vztahů, pokud se jejich situace nespojuje právě s „etiketami“ „bezdomovectví“, či příslušností k problémovým etnikům. Zde je potřeba si uvědomit, že sice postoje byly zjišťovány na náhodně vybraném a tudíž reprezentativním vzorku obyvatelstva, avšak obvyklý výběrový postup nedokáže zajistit, aby se výzkumu zúčastnily osoby z nejvyšších a také nejnižších vrstev či exkludovaných skupin obyvatelstva. Tudíž názory lidí z lokalit, které jsou střeženy bezpečnostní službou a obehnány plotem, nejsou v tomto typu výzkumu zastoupeny (názor na tzv. „socky“). Podobně pak nejspíše zcela opačné názory lidí ze „slumů“ (což v Česku znamená z „vybydlených“ paneláků, z rozpadajících se „pavlačových“ domů s byty IV. kategorie,...).

3.3.1. Míra xenofobie a sociální exkluze v evropských zemích

Ve výzkumu evropských hodnot, který proběhl v roce 1999 ve všech zemích Evropy (včetně Turecka, Ruska, Ukrajiny a Běloruska), byla položena otázka, koho z vyjmenovaných skupin (viz následující tabulka) by nechtěl mít dotázaný za sousedy (dotázaný mohl vybrat tolik skupin, kolik uznal za vhodné). Mezinárodní srovnání výsledků může být v mnohém poučné a myslíme, že do jisté

míry zpochybňuje některé zažitě představy o české xenofobii. Otázku, jak spočítat „průměrné evropské hodnocení“, jsme vyřešili tak, že každá ze zemí vstupovala do analýz se stejnou vahou (tj. národní soubory byly převáženy tak, aby měly shodný počet respondentů).

Tabulka 3.3.2. Průměrná míra sociální exkluze a xenofobie v Evropě (% odpovědí „nechtěl by mít za sousedy“)

	Evropa	ČR
Lidé užívající drogy	68,5	73,3
Těžcí alkoholici	60,1	75,5
Lidé s kriminální minulostí	52,0	63,9
Romové	39,4	39,9
Citově nevyrovnaní lidé	36,7	18,8
Pravicoví extrémisté	36,4	28,9
Homosexuálové	35,4	19,7
Levicoví extrémisté	32,1	30,8
Lidé, kteří mají AIDS	31,3	20,6
Muslimové	18,4	15,2
Přistěhovalci / cizí dělníci	15,3	19,4
Židé	12,9	4,4
Lidé odlišné rasy	12,4	9,8
Velmi početné rodiny	10,3	8,6

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

Především chceme upozornit na „evropskou“ míru xenofobie či sociální exkluze u těch skupin, o kterých jsme pojednali výše. Ukazuje se, že často zdůrazňovaná problematická situace romského etnika, na které různé mezinárodní organizace zabývající se dodržováním práv a svobod poukazují při hodnocení České republiky, není až tak výjimečná, a že ve vztahu k Romům je česká veřejnost na tom podobně jako většina ostatních Evropanů (podrobně viz následující tabulka). Výrazně méně než je průměr v Evropě Češi „exkludují“ Židy a homosexuály. Z dosud neprobíraných skupin stojí za pozornost, že Češi výrazněji odmítají spoužití s (bývalými) kriminálníky, alkoholiky a drogově závislými. Vysvětlením může být zvýšená obava o vlastní bezpečnost české veřejnosti, která

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

Tabulka 3.3.3. Celková míra tolerance k různým problémovým skupinám v jednotlivých evropských zemích a míra exkluze (xenofobie) (%)

	žádná ze skupin	1–2	10 a více	Romové	přistěhovalci	odlišná rasa
Francie	15,7	33,3	4,8	40,4	12,1	9,1
Velká Británie	8,2	29,1	8,3	37,9	15,1	9,2
Německo	12,6	27,2	4,0	33,9	11,0	5,9
Rakousko	9,5	26,7	6,6	26,5	12,7	7,9
Itálie	16,4	22,4	10,2	55,6	16,5	15,6
Španělsko	21,8	31,9	6,1	28,0	9,3	10,3
Portugalsko	19,7	29,4	2,7	33,3	2,6	6,7
Nizozemsko	4,5	27,4	3,2	19,6	5,0	5,0
Belgie	13,2	32,2	6,2	33,3	15,7	13,9
Dánsko	25,9	34,7	2,1	15,3	10,6	7,4
Švédsko	15,8	38,2	2,0	19,8	2,9	2,6
Finsko	11,4	28,4	5,2	44,3	12,7	12,1
Island	12,3	36,2	2,3	9,3	3,0	3,1
Severní Irsko	6,7	19,0	11,0	58,3	18,9	11,3
Irsko	11,4	29,4	7,1	26,5	12,5	12,3
Estonsko	1,0	12,4	14,3	49,5	20,7	14,8
Litva	3,8	21,5	5,1	27,2	9,8	4,8
Lotyšsko	1,8	8,3	18,3	61,8	22,7	8,5
Polsko	3,1	17,1	14,3	39,1	24,8	18,1
Česko	2,8	21,8	5,2	39,8	19,1	9,6
Slovensko	0,2	10,2	8,4	77,2	22,8	17,0
Rumunsko	8,1	10,9	22,3	51,5	21,1	24,2
Bulharsko	5,4	8,2	18,1	53,5	23,4	26,7
Kréta	5,3	16,5	13,6	32,7	19,3	17,3
Řecko	8,0	26,9	9,3	32,7	13,7	14,4
Rusko	4,4	12,4	8,8	45,4	11,2	8,2
Malta	6,1	14,9	15,4	30,2	15,7	19,0
Lucembursko	18,0	28,8	5,5	26,3	9,2	7,2
Slovinsko	12,2	20,5	12,4	36,6	16,0	12,0
Ukrajina	3,2	7,4	15,1	52,7	14,8	10,5
Bělorusko	0,3	7,6	15,8	51,1	17,1	16,5
Turecko	1,3	2,8	48,8	72,0	45,4	33,9

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

* v Maďarsku byla otázka položena odlišným způsobem.

je potvrzována i v jiných výzkumech zabývajících se např. komunální politikou, kde zajištění bezpečnosti veřejného prostoru bývá zmiňováno jako jeden z hlavních úkolů správních orgánů a institucí.

K míře exkluze Romů v Evropě, kdy česká veřejnost patří k průměru, lze doplnit, že výrazně vyšší míra-v rozsahu – 50–70 % odmítajících sousedství – byla zjištěna v Itálii, Severním Irsku, Lotyšsku, Slovensku (77 % – což je téměř dvojnásobek hodnoty zjištěné v ČR), Rumunsku, Bulharsku, na Ukrajině, v Bělorusku a Turecku. Ve většině uvedených zemí žijí Romové ve zvláštních osadách či v městských ghetech. Na druhé straně jsou země jako Nizozemsko, Dánsko, Švédsko a Island, ve kterých je do 20 % dotázaných odmítajících sousedství s romským etnikem.

Výrazně nižší jsou podíly osob odmítajících sousedství s přistěhovalci, a to ve všech zemích, které zahrnoval výzkum EVS. V některých zemích jde o zanedbatelný podíl – jsou to země s vyšším podílem přistěhovalců z bývalých kolonií (Španělsko, Portugalsko, Nizozemsko). Na druhém pólu jsou země se zhruba pětinovým podílem odmítajících. Jsou to vesměs postkomunistické země, které jsou v současnosti na hranicích Schengenského prostoru. To znamená země, které jsou dnes vstupní branou do Evropské unie a tím i cílem migrantů např. z bývalých států Sovětského svazu.

3.4. Vztah veřejnosti k elitě

Vysoké procento dotázaných, kteří považují za charakteristický rys naší společnost závist, v podstatě jednoznačné hodnocení vydělenosti elity (horní vrstvy, špičky) od ostatních skupin a vrstev společnosti, míra bohatství jako nejvýznamnější zdroj napětí ve společnosti ... to všechno poukazuje na význam (vliv) tradičního rovnostářství (někteří autoři hovoří o „plebejské společnosti“) v myšlení lidí. Elity ovšem netvoří homogenní skupinu, jsou výrazně diferencované – obvykle se rozlišují elity ekonomické, kulturní a politické. K takto diferencovaným elitám má i veřejnost diferencovaný vztah, takže se nedá mluvit o celkovém antielitismu, ale vždy je potřeba upřesnit, o kterou část elity se jedná. V roce 2003, kdy byl tento diferencovaný vztah zjišťován jednoduchým dotazem na sympatie chované k určitým skupinám uvnitř elit, byla situace následující (viz tabulka).

Tabulka 3.4.1. Míra sympatií k vybraným skupinám elity

	Průměr	Hodnocení 1 a 2 (v %)	Faktorová analýza
Vědci	2,06	72,2	0,88 (2)
Známí sportovci	2,31	65,3	0,68 (2), 0,32 (1)
Intelektuálové	2,75	50,9	0,74 (2)
Populární hvězdy	3,18	37,6	0,57 (1), 0,45 (2)
Podnikatelé	3,41	29,2	0,78 (1)
Miliardáři	4,37	15,4	0,82 (1)
Vysocí politici	4,57	9,9	0,76 (1)
Vyčerpaná variance			63,2 %

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Škála: sedmibodová, s označením krajních hodnot – 1 hodně sympatičtí, 7 hodně nesympatičtí.

Podle očekávání nejnižší sympatie vyvolávala a nepochybně i v současnosti vyvolává politická elita, avšak téměř stejně nesympatičtí byli podle průměrného hodnocení i nejbohatší lidé (miliardáři). Myslíme, že ani miliardáři si během tří let svoje postavení nevylepší (kriminální kauzy, útěky za hranice,...). Faktorová analýza obě skupiny spojuje do jedné „dimenze“ a jednoznačně do této dimenze zařazuje i podnikatele (ti ovšem mají průměrné hodnocení o bod lepší). Veřejnost tak dohromady dává aroganci moci, bohatství, aroganci k dodržování zákonů, okázalost vystupování, okázalou spotřebu atd., které jsou známě z řady medializovaných případů (proto v tomto faktoru částečně „skórují“ i populární hvězdy (relativně ještě vysoká faktorová zátěž) či známí sportovci (zátěž na hranici významnosti). Druhý faktor reprezentuje míru sympatií ke znalostní či kulturní elitě. Vztah k těmto elitám není sice také jednoznačný, avšak podle hodnot průměrů a procent, výrazně převažuje pozitivní hodnocení.

V dalších analýzách bylo zjištěno, že sympatie dotázaných k elitám byly výrazně podmíněny jejich sociálním statutem: nízké příjmy, nízké vzdělání, popř. levicová orientace znamená pokles sympatií nejen k ekonomické elitě (bohatcům), což bylo možné očekávat, ale i k elitě kulturní (tradiční nedůvěra normálních lidí k „intelektuálům“).

3.4.1. Podrobněji o vztahu veřejnosti k ekonomickým elitám a podnikatelům vůbec

Jistě je nepopíratelné, že koncentrace bohatství a rozhodovacích pravomocí, které jsou vlastní vrcholové ekonomické elitě, nutně vnáší do moderní demokratické společnosti určité napětí. U většiny lidí tento stav nevyvolává k představitelům této elity velké sympatie, což jsme dostatečně prokázali v předchozích odstavcích. Ovšem vztah k ekonomické elitě se nedá zúžit jen na toto víceméně očekávané zjištění. Ve vnímání a hodnocení ekonomické elity se nepochybně odráží konkrétní fungování meritokratických principů, principů spravedlnosti, míra důvěry k různým institutům a institucím a konec konců legitimita společenského řádu. To, jakým způsobem je vnímáno a jak ve skutečnosti funguje (velko)podnikatelské prostředí, jakým způsobem je kultivováno, do jaké míry je např. korupční, klientelistické, „mafíánské“, atd. vypovídá o mnohém právě v transformujících se společnostech.

Ekonomickým (a také kulturním) elitám byl věnován výzkumný projekt Česká elita na prahu Evropské unie“ (GA AV ČR, A7028301), který byl realizován v letech 2003–2005 v rámci oddělení Studia sociální struktury SOÚ a jehož výsledky byly publikovány ve studii České elity po patnácti letech transformace [Tuček et al. 2006]. Považovali jsme za vhodné využít některých faktických zjištění uvedeného projektu k datové ilustraci vnímání současného postavení ekonomických elit. Půjde nám o pohled zevnitř a z vně na vybrané rysy či charakteristiky dané společenské skupiny, které jsou obvykle přítomny ve veřejném diskurzu o elitách.

Nedá se říci, že by obraz vrcholových ekonomických elit (vysocí manažeři, větší a velcí podnikatelé) ve veřejném mínění byl výrazně negativní. Sice podle očekávání platí, že vlastní sebehodnocení této skupiny je v mnoha ohledech pozitivnější (asi o polovinu „bodu“ v průměrných hodnotách), avšak v žádné charakteristice nedochází ve veřejném mínění k jednoznačnému (morálnímu) odsouzení ekonomické elity. V reakci veřejnosti na jednotlivé (především ty problematické) charakteristiky elit spíše nastává situace, že se lidé konkrétní odpovědi vyhýbají (viz procento odpovědí „nevím“).

Ekonomická elita sebe sama vnímá jako osoby převážně vysoce kvalifikované a morálně bezúhonné, které svého postavení dosáhly díky svým schopnostem a pracovitosti (výkonový princip). Veřejnost tuto elitu hodnotí méně pozitivně, v jistém smyslu se i hodnocení vyhýbá, avšak v průměru jde o rozhodování na hranici spíše kladného, či spíše záporného hodnocení. Zdá se, že přes všechny medializované případy nezákonného jednání některých bývalých „ikon“ privatizace, odhalených korupcí, ... je vztah veřejnosti k ekonomickým elitám přiměřeně

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

Tabulka 3.4.2. Sebehodnocení a hodnocení ekonomických elit veřejností (průměry a procenta)

	Elity 2004	Populace 2003 (dotaz na velké podnikatele)		Populace 1995 (podnikatelé)	Populace 2003 (velcí podnikatelé)	Populace 2003 (drobní podnikatelé)
	průměr	průměr	% neví*	% „typické“	% „typické“	% „typické“
Odvaha riskovat, pustit se do neznámých věcí	1,95	2,00	13,7	77	67	73
Využívají známosti a informace z minulého zaměstnání	1,82	1,68	9,0	76	84	67
Jde o lidi podnikavé, chytré, s nápady	1,85	2,21	12,7	70	64	83
Pracují mnoho hodin denně, na úkor rodiny, volného času	1,67	2,03	11,5	68	69	88
Získali prostředky nepoctivým způsobem	2,71	2,11	20,8	67	59	15
Navzájem se ve své branži hlídají a nedovolí snížit ceny	2,26	1,86	15,9	67	73	49
Jde o bývalé nomenklaturní kádry, bývalé funkcionáře	2,61	2,02	17,5	65	64	16
Obdrželi majetek v restituci	2,57	2,19	16,2	63	58	36
Vyhledávají slabší místa v zákonech	2,25	1,64	10,1	61	81	45
Jsou dobře zapsaní u dnešních politiků	2,42	1,87	18,0	59	69	15
Jsou to odborníci, kteří rozumějí své práci	1,94	2,45	18,2	53	44	78
Připočítávají si k cenám rozumný zisk	2,15	2,64	18,0	26	30	62
Poskytují kvalitní služby a výrobky	2,04	2,46	15,0	24	44	74
Vědomě falšují doklady	2,96	2,26	28,0	20	47	25

Zdroj: Výzkum elit 2004, výzkum CVVM Naše společnost 2003–10, výzkum IVVM 1995.

Škála: 1 = rozhodně typické, 2 = spíše typické, 3 = spíše netypické, 4 = rozhodně netypické

*Na všechny otázky odpovědělo 57 % vyšetřeného vzorku. Rozložení odpovědí těch, kteří odpověděli na všechny položky, a těch, kteří odpověděli jen na některé, bylo téměř shodné.

Soudržnost v diferencující se společnosti

ně (střídmě) kritický. Nedá se mluvit o celkové či naprosté ztrátě důvěry v jejich legitimitu a legitimnost jejich chování, či o ztrátě důvěry v jejich kompetentnost.

Tabulka 3.4.3. Faktorová struktura hodnocení ekonomické elity (faktorové zátěže po rotaci Varimax)

	Elity			CVVM			
	1. f	2. f	3. f	4. f	1. fak	2. fak	3. fak
Odvaha riskovat, pustit se do neznámých věcí		0,74				0,65	
Využívají známosti a informace z minulého zaměstnání			0,79	0,53			
Jde o lidi podnikavé, chytré, s nápady		0,75				0,74	
Pracují mnoho hodin denně, na úkor rodiny, volného času		0,64				0,72	
Získali prostředky nepoctivým způsobem	0,67				0,72		
Navzájem se ve své branži hlídají a nedovolí snížit ceny	0,34	-0,35	0,52	0,35	0,60		
Jde o bývalé nomenklaturní kádry, bývalé funkcionáře	0,62				0,69		
Obdrželi majetek v restituci	0,56		0,42		0,54		
Vyhledávají slabší místa v zákonech	0,56			0,40	0,76		
Jsou dobře zapsaní u dnešních politiků	0,60			0,36	0,69		
Jsou to odborníci, kteří rozumějí své práci		0,36	0,62			0,68	
Připočítávají si k cenám rozumný zisk			0,58				0,77
Poskytují kvalitní služby a výrobky			0,64			0,62	0,40
Vědomě falšují doklady	0,69				0,68		
Procento vyčerpané variance	18,8	14,3	12,9	9,4	26,6	17,6	8,2

Zdroj: Výzkum elit 2004 a výzkum CVVM Naše společnost 2003–10.

Faktorová analýza uvedené baterie prokázala, že určitý předobraz podnikatele grunderského období je přítomen nejen mezi veřejností, ale i v samotném pohledu do vlastních řad (ovšem v umírněnějším vyjádření). Podstatně dále bylo, že při se při sebehodnocení elit do zvláštních dimenzí oddělila na jedné straně odbornost a kvalita a na druhé straně podnikavost, riskování a pracovní vypětí.

Do tohoto „názorového dělení“ se s velkou pravděpodobností promítá na straně jedné představa běžného (správného) přístupu k vrcholové řídicí pozici, na straně druhé idealizovaná (stylizovaná) představa (začínajícího) podnikatele. V pohledu „z vně“ k tomuto názorovému dělení nedošlo – obě „dimenze“ se slívají do dimenze jediné spojující odborné kompetence a kvalitu výstupů s podnikatelským rizikem, nápaditostí, což by bylo možné vysvětlit menším odstupem „posuzovatelů“ od problematiky a tudíž nevydělování vlastního podnikání od ostatních atributů s ním spojených.

Za pozornost stojí i porovnání hodnocení ekonomické elity do minulosti (výzkum IVVM z poloviny devadesátých let) a srovnání hodnocení velkých a drobných podnikatelů (výzkum CVVM 1998 a 2003 – viz poslední tři sloupce v tabulce 3.4.2). I když se výzkum v roce 1995 dotazoval na podnikatele (bez dalšího rozlišení), dá se předpokládat jednak z dikce celého dotazování, jednak i z výsledných zjištění, že lidé své výpovědi vztahovali k velkým (větším) podnikatelům. Je třeba si uvědomit, že ve struktuře a složení ekonomické elity došlo v průběhu devadesátých let k výrazné proměně: střídání různých garnitur, generační obměna, opuštění „české cesty privatizace“ atd. [blíže viz Tuček et al. 2006; Machonin, Tuček et al. 1996]. Tato postupná výměna představitelů vrcholové ekonomické elity spolu s proměnami podnikatelského prostředí se sice nutně nemusela projevit na obrazu „podnikatelů“, jak se utvořil ve veřejnosti v průběhu prvních let transformace – na jedné straně reanimace podnikatelského étosu, na straně druhé epiteta jako grunderský kapitalismus, „divoká“ privatizace, ... – avšak spíše je pravděpodobné, že veřejnost tyto proměny určitým způsobem reflektovala.

Většina položek, které popisují negativní stránky podnikatelské elity, zaznamenala mezi roky 1995 a 2003 výrazný vzestup souhlasných odpovědí: typičtější než v polovině devadesátých let je falšování dokladů, využívání slabin v zákonech, napojení na politiky. Jde ovšem o charakteristiky, které nemají významnější spojitost s postkomunistickou transformací, dalo by se říci, že mají univerzální platnost v realitě tržní ekonomiky. To svědčí o určitém vystřízlivění z „idealizace podnikání“ a o standardizaci vztahu průměrného občana k podnikatelskému prostředí. Tomu odpovídá i snížení souhlasu s charakteristikami spojenými s touto idealizací, mezi které nepochybně patří odvaha riskovat, nápaditost, odbornost. Za pozornost stojí, že se o 8 procentních bodů snížilo přesvědčení o nepoctivém nabytí prostředků (na 59 %) na straně jedné, avšak zachovala se představa o nomenklатурním původu na straně druhé (64 %). Je třeba také zaznamenat, že se výrazně zvýšila důvěra ke kvalitě výrobků a poskytovaných služeb (vliv konkurence?).

Celkově méně pozitivní současný obraz podnikatelské elity je ještě umocněn srovnání s charakteristikami středních a drobných podnikatelů. Při interpretaci zjištěných faktů je třeba si uvědomit, že zatímco o podnikatelské elitě lidé uvažují nejspíše „z doslechu“, na základě medializovaných kauz a v závislosti na svých politických orientacích, s drobným a středním podnikáním se setkávají každodenně a navíc téměř polovina dotázaných z daného šetření (48,3 %) má k podnikání více či méně bezprostřední vztah: buď sami podnikají, nebo podniká někdo z příbuzenstva (z užší či širší rodiny). Údaj o téměř padesátiprocentní bezprostřední zkušenosti s podnikáním v českých rodinách, který byl zjištěn v daném omnibusovém šetření CVVM (kvótní výběr, N=1034) je věrohodný a byl potvrzen i dalšími výběrovými šetřeními.

Rozdíly mezi velkými a drobnými podnikateli jsou v řadě charakteristik zásadní. Veřejnost z téměř 80 % považuje drobné podnikatele za odborně zdatné (ve srovnání s 44 %, kteří věří v odbornost velkých podnikatelů). S podobnou razancí pak dává přednost drobným podnikatelům z hlediska kvality poskytovaných služeb, přiměřeného zisku, nízkých cen. Negativní charakteristiky, jako jsou podvody, nomenklaturní původ, obcházení zákonů se mezi drobnými podnikateli vyskytují dvakrát až čtyřikrát méně často než při hodnocení velkých podnikatelů. Celkově se dá říci, že zatímco image velkého podnikatele není příliš pozitivní, drobný podnikatel se jeví veřejnosti téměř jako ideální předobraz hodný následování. Bylo by možné vyslovit hypotézu, že veřejnost si tímto hodnocením vytváří pozitivní obraz o sobě samé, obraz který potřebuje k vyplnění určitého hodnotového vakua nejen z období normalizace, ale spojeného i s řadou excesů v průběhu společenské transformace. Nemalou úlohu přitom jistě hraje i výše zmíněné spojení velké části obyvatelstva s tzv. drobným podnikáním.

3.5. Míra anomie

Společnost s vysokou mírou anomie je určitým protipólem soudržné a tudíž funkční a fungující společnosti a je tudíž na místě se tímto úhlem pohledu zabývat. Proto jsme ve výzkumu soudržnosti v roce 2006 položili baterii otázek, kterou se míra společenské anomie ve výzkumech veřejného mínění obvykle zjišťuje. I když jsou výsledky značně negativní (vysoká míra anomie), což není překvapivé, když víme, jak dopadlo zjišťování míry napětí a nesoudržnosti v společnosti, neznamená to, že naše společnost či společenský řád stojí před rozpadem. Je třeba si uvědomit, že míru anomie „měříme“ dosti sugestivními otázkami, že především zjišťujeme určité společenské „klima“, které je tvořeno řadou názоровých stereotypů (klišé) a že přes veškerou skepsi, která se v názorech proje-

3. Míra sociálního napětí v současné české společnosti a její vliv...

vuje, současná společnost více méně normálně funguje. Takže spíše jde o to, v jaké míře a proč jsou názory v dané oblasti diferencované a jak ovlivňují ostatní hodnocení jako např. spokojenost se životem.

Tabulka 3.5.1. Míra vnímané anomie české společnosti (v %)

	1	2	3	4
A. Obracet se na úřady je zbytečné, protože problémy obyčejných lidí jsou jim cizí.	14,5	43,1	35,8	6,6
B. V dnešním světě jsou věci natolik komplikované, že se dá těžko říct, co bude následovat.	24,8	55,8	16,8	2,6
C. Ať si říká, kdo chce co chce, průměrný člověk se má stále hůře.	27,7	40,4	27,0	4,9
D. Dříve na tom byli lidé lépe, protože každý věděl, co má dělat.	18,1	38,4	32,7	10,8
E. Dnes se člověk jen těžko může na někoho spolehnout.	18,9	51,3	26,7	3,1
F. Aby se člověk měl v dnešní době lépe, je většinou nucen dělat pochybné a protiprávní věci.	13,0	39,5	34,7	12,8

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Legenda: 1 Určitě souhlasím, 2 Spíše souhlasím, 3 Spíše nesouhlasím, 4 Určitě nesouhlasím

Položky zjišťující anomii se při „neošetřené“ faktorové analýze vnitřně nestrukturují – vytvářejí jediný faktor (obecný pocit větší či menší nefunkčnosti společnosti), který vyčerpává 50 % variance s tím, že do faktoru vstupují s podobnými zátěžemi a s podobnou komunalitou. Tento výsledek je třeba doplnit zjištěním, že kolem 60 % dotázaných souhlasilo s třemi a více výroky a jen 7 % s žádným. Do následující tabulky se tento jediný latentní faktor promítl jednoduchým sečtením odpovědí ve všech položkách („sumace“).

Pokus přeci jen strukturovat „anomii“ tím, že je zadán vyšší počet faktorů (2), přinesl následující výsledek: zvýšení vyčerpané variance na 62 % a rozštěpení celostního názoru na společnost a její vývoj na „pochybnost o správnosti vývoje“ (položky B, C, D) a na „nedůvěru k lidem a k systému“ (položky F, A, E).

Pocit anomie, konkrétně dimenze „pochybnost o správnosti vývoje“, je podle očekávání výrazně provázán s politickou orientací, která je zas vázána na věk (starší lidí jsou levicovější) a na vzdělání (vzdělanější lidé jsou spíše pravicově orientovaní). Do jaké míry je tato provázanost politických orientací s uvedenými sociodemografikami a též se spokojeností se životem určující pro zjištěné koreláty je obtížné jednoznačně určit. Nepochybně starším a méně vzdělaným lidem bez ohledu na jejich politickou orientaci svět musí připadat stále složitější,

Tabulka 3.5.2. Korelace faktorů anomie s vybranými identifikacemi

	LP	Spokojenost se životem	Věk	muž/žena	Vzdělání
sumace	-0,26	-0,28	0,13	0,03	-0,21
1.faktor	0,27	0,21	-0,22	-0,10	0,22
2.faktor	0,12	0,21	0,02	0,05	0,10

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

bez jasných opor, také jejich životní úroveň je dosti limitována. To vše se může promítat do jejich politické orientace včetně určitých nostalgických vzpomínek na dřívější jistoty. Podstatné je, že pocit anomie je důležitým prvkem vyvolávajícím (ovlivňujícím) (ne) spokojenost se životem. To nepřímo potvrzuje i shodná vazba na druhou „dimenzi“ „nedůvěru k lidem a k systému“.

Stojí za pozornost, že tato druhá „dimenze“ anomie není zdaleka tak provázaná s politickým přesvědčením, vzděláním a už vůbec ne s věkem.

3.6. Závěr

Jak jsme postupně probírali míru napětí ve společnosti, celkové hodnocení míry soudržnosti společnosti, míru polarizace společenského rozvrstvení, míru xenofobie a míru sociální exkluze některých skupin obyvatelstva, problematický vztah veřejnosti ke společenským elitám a míru anomie, tak se z této mozaiky vesměs negativních zjištění formoval ucelenější pohled na míru diferencí v současné české společnosti (v jejich sebereflexi veřejnosti). Musíme konstatovat, že tento celkový pohled je značně negativní a v mnohém naznačuje, že soudržnost společnosti by mohla být v některých ohledech vážně ohrožena. Ovšem je si potřeba uvědomit, že jde právě o (kritickou) sebereflexi, která ne zcela odpovídá objektivní realitě. Situace v české společnosti při pohledu z vnějšku by se jevila nejspíš trochu odlišně. Podporou pro tento „mírný optimismus“ by mohlo být, jak v konkrétním případě míry exkluze či sociálního vyloučení mezinárodní srovnání relativizovalo údaje zjištěné v Česku do daleko přijatelnější podoby a vlastně změnilo jejich „váhu“ či „závažnost“.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Milan Tuček

V druhé kapitole jsme se věnovali soudržnosti společnosti z hlediska napětí, které vzniká z nerovného postavení různých sociálních skupin, z nerovné distribuce „vzácných statků“, z různého podílu na moci a rozhodování, z vyloučení některých skupin obyvatelstva. Dalo by se říci, že šlo o to, do jaké míry veřejnost reflektuje objektivní diferenciaci společnosti a spojuje ji s mírou soudržnosti/nėsoudržnosti. V této kapitole se soustředíme na otázky spravedlnosti, důvěry a celkové legitimity společenského systému. V (našem) rozsáhlém výzkumu z roku 2003 a také ve výzkumných sondách, které jsme v průběhu posledních let provedli v rámci omnibusových šetření CVVM (o jejichž výsledcích jsme referovali v Sociologických studiích „Soudržnost společnosti z pohledu české veřejnosti“ [Tuček et al. 2006]), jsme opakovaně zjistili, že pro soudržnost společnosti jsou klíčové míra důvěry (mezi lidmi, k institucím, k fungování právního systému) a pocit spravedlnosti (v oblasti společenských nerovností, k uplatňování správní moci či práva, v rozhodnutích vlády...). Proto jsme této oblasti postojů a názorů veřejnosti věnovali v našem rozsáhlém výzkumu Sociální a kulturní soudržnosti 2006 zvláštní pozornost (především pak v doplňkovém šetření veřejného mínění).

4.1. Celková hodnocení situace ve společnosti a hodnocení vývojových trendů

Teorií a konceptů sociální spravedlnosti, a podobně sociální soudržnosti, je celá řada, stejně tak je mnoho postupů a přístupů, jak empiricky míru spravedlnosti či hodnocení spravedlnosti (soudržnosti) v žitém světě zjišťovat či měřit. Nepochybně ne všichni lidé se shodnou na tom, co je spravedlivé a co není, a to neuvažujeme o tom, že určitě nepanuje shoda v tom, co vlastně znamená, že je něco spravedlivé. Přesto si myslíme, že i bez nějakého bližšího vysvětlení pojmu spravedlnosti je možné položit otázku na míru spravedlnosti (podobně soudržnosti), a získat validní (relevantní) odpovědi. V následujících tabulkách jsou

Tabulka 4.1.1a. Jsou zde dvojice protichůdných názorů na situaci v naší republice. Zakřížkujte to políčko mezi oběma krajními názory, které nejlépe vystihuje Váš osobní názor. (v %)

	1	2	3	4	5	6	7
V naší společnosti převládá spravedlnost.	1,2	7,5	15,6	22,1	23,2	20,1	10,4
V naší zemi převládá konkurence a soutěživost.	13,4	22,5	25,9	30,5	4,7	1,9	1,0
Právo u nás platí pro všechny lidi stejným způsobem „padni komu padni“.	1,0	2,0	5,0	12,4	17,5	28,4	33,0

Zdroj: Soudržnost 2006 doplněk.

Tabulka 4.1.1b. Který ze dvou popisů podle Vás lépe vystihuje vztahy mezi lidmi v naší společnosti? Zvolte číslo na stupnici, jejíž krajní póly vyjadřují následující výroky. (v %)

	1	2	3	4	5	6	7
V naší společnosti převládá snaha o vzájemné porozumění a dohodu.	1,9	8,5	18,5	26,7	23,5	14,8	6,0
V naší společnosti převládá tolerance k majetkovým rozdílům.	0,5	2,4	8,5	22,0	25,0	27,5	14,0

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

uvedeny rozložení odpovědí na několik, podle našeho názoru zásadních otázek zjišťujících základní charakteristiku vztahů v naší současné společnosti.

Tabulka 4.1.2a. Hodnocení současné situace (v %)

Ve vztazích převládá zájem a vstřícnost 11,5	Převládá nezájem a nevráživost 54,1	Ani jedno, ani druhé 34,4
Převládá spravedlnost 12,5	Spravedlnost přichází zkrátka 34,1	Jak kdy a jak pro koho 53,4
Platí spíše zásluhy, schopnosti a výkonnost 19,3	Platí spíše intriky a známosti 80,7	

Zdroj: Soudržnost 2006 doplněk.

Tabulka 4.1.2b. Za posledních deset směřuje vývoj v naší zemi (v %)

K větší spravedlnosti 27,4	K menší spravedlnosti 40,3	Nikam 32,2
Zájem o druhé a vstřícnost se zvětšuje 11,4	Narůstá nezájem a nevráživost 56,5	Ani jedno, ani druhé 32,1
Situace se vyvíjí správným směrem 38,1	Situace se vyvíjí nesprávným směrem 26,3	Nesměřuje nikam 35,6

Zdroj: Soudržnost 2006 doplněk.

Záměrně jsme uvedli procentní rozložení odpovědí, i když jsme se nejspíš mohli spokojit v případě sedmibodových škál s obvyklými statistikami (průměry a rozptyly). Šlo nám o to doložit, že naše společnost není v těchto klíčových hodnoceních míry spravedlnosti, soudržnosti, platnosti práva ... názorově polarizovaná (to mimo jiné znamená, že polarizace na politické scéně není vysvětlitelná nějakou názorovou polarizací, ale má jiné příčiny).

Avšak všechna další zjištění jsou negativní: **ve veřejnosti po patnácti letech společenských změn převládá pocit nespravedlnosti, nesoudržnosti, bez-trestnosti pro určité skupiny obyvatelstva, neporozumění, závisti, klientelismu.** Je pravděpodobné, že kdybychom se zeptali stejným způsobem v před 20 lety, že bychom (pokud by se tehdy lidé nebáli vyjádřit otevřeně a kriticky)

dostali podobné výsledky. Je zřejmé, že objektivní míra soudržnosti, spravedlnosti, beztrestnosti..., byla u nás kvalitativně odlišná v období reálného socialismu, v prvních letech transformace a nyní. V reflexi veřejnosti se pak odráží nejen objektivní stav věcí, ale i proměna nároků, míry kritičnosti, reakce na nové výzvy a požadavky doby atd. Proto je třeba tato hodnocení, jejich srovnání v čase a mezi zeměmi brát s určitou rezervou, uvažovat o nich v kontextu dalších zjištění a konfrontovat je s realitou fungování společnosti. To ovšem neznamená, že vysoce negativní ocenění stavu české společnosti si nezaslouží zvláštní pozornost.

Tabulka 4.1.2c. Názorové diference podle generací a vybraných vzdělanostních skupin (průměry ze sedmibodové škály)

	A míra spravedlnosti	B shoda na tom, co je správné	C solidarita a pomoc	D rovná platnost práva	E význam psaného práva	F soutěživost x soudržnost
18–24	4,28	4,59	3,96	5,37	3,92	3,05
34–44	4,55	4,77	3,82	5,59	4,32	3,01
55–64	4,73	4,88	3,53	5,78	4,40	3,00
vyučení	4,74	4,85	3,62	5,72	4,30	3,05
vysokoškoláci	4,43	4,73	3,80	5,39	4,17	3,01

Zdroj: Soudržnost 2006 doplněk.

Znění výroků:

- A. V naší zemi převládá spravedlnost. – Spravedlnost v naší zemi neexistuje.
- B. Na tom, co je správné, se všichni lidé v ČR shodnou. – V naší republice se nikdo neshodne na tom, co je správné.
- C. Nejdůležitější je, aby mezi lidmi vládla solidarita a ochota si pomáhat. – Nejdůležitější je, aby každý mohl rozvinout své schopnosti a žít podle svých osobních představ.
- D. Právo u nás platí pro všechny stejným způsobem „padni nebo padni“. – Právo platí u nás jen pro někoho, jiní jej beztrestně porušují.
- E. Nejdůležitější jsou psané zákony. – Nejdůležitější jsou nepsaná pravidla slušnosti a poctivosti.
- F. V ČR převládá konkurence a soutěživost. – V ČR převládá spolupráce a soudržnost.

V té přemíře negativních postojů je možné nalézt jeden pozitivní moment: nejmladší (nastupující, vesměs ještě studující) generace se liší jak od střední generace, tak od generace pomalu končící svoji ekonomickou aktivitu příznivějším hodnocením míry spravedlnosti, konsekvence společnosti v tom, co je správné, ve zkušenosti o rovném uplatnění práva. Jistě je možné namítnout, že toto hodnocení nemusí být výsledkem osobní zkušenosti, že může jít o určitou idealizaci, avšak jiné poznatky o mladé generaci vypovídají o tom, že převládá

část mladých lidí má realistický (až pragmatický) pohled na svět. Tomu by ostatně odpovídal i názorový posun od solidarity k individualismu („žít si podle svých představ“) a upřednostňování psaných zákonů oproti mravnosti. Podobné, i když ne tak markantní, rozdíly jsme zjistili při porovnání vyučených (=dělníci) s vysokoškolsky vzdělanými (=vyšší střední třída). Zde je možné spekulovat o tom, zda hodnocení vzdělanějších lidí je objektivnější, nebo zda dotazované skutečnosti jsou příznivější pro tuto skupinu.

4.2. Spravedlnost vybraných aktů, které byly jádrem transformace ekonomiky po roce 89, a případných rozhodnutí, která jsou nyní předmětem politického diskursu

Hodnocení míry spravedlnosti současné společnosti (možná by bylo lépe hovořit o spravedlnosti společenského systému nastoleného po roce 1989) nepochybně souvisí s názorem lidí, jak byly spravedlivé určité (klíčové) „transformační“ procesy či rozhodnutí (postupy, zákony). Zjištěná míra spravedlnosti základních transformačních kroků, které byly vesměs řešeny v prvních letech po listopadu 1989 a které se stále se navracející otázkou česko-německého vyrovnání objevují v současném politickém diskursu, je uvedeno v první části následující tabulky.

V druhé části tabulky jsou vyjmenovány vybrané v současnosti – myslí se rok 2005 – otevřené či hodně diskutované problémy či otázky, které jsou předmětem hlavních střetů současné politiky (politických reprezentací). I ve veřejnosti jsou názory značně diferencované, i když v řadě otázek převládá buď souhlas, nebo nesouhlas se spravedlností toho či jiného kroku, toho či jiného navrhovaného řešení. Zároveň ovšem platí, že v žádné ze zjišťovaných otázek se veřejné mínění nepolarizovalo do krajního souhlasu a zároveň krajního nesouhlasu. Jsou sice otázky, kde se hodnocení spravedlnosti navrženého či uskutečněného řešení nekloní výrazněji ani na jednu stranu (deregulace cen, dětské příspěvky), ale v těchto otázkách volí lidé ve skutečnosti středový názor. Kdyby předložená škála umožňovala neutrální odpověď, zjevně by zde došlo k výrazné koncentraci odpovědí. Za povšimnutí stojí i vysoké procento odpovědí „neví“ (pětina až čtvrtina dotázaných) u posledních tří položek.

Tabulka 4.2.1. „Do jaké míry je nebo by bylo spravedlivé:“

	Rozhodně ano	Spíše ano	Spíše ne	Rozhodně ne	Neví	Průměr*
Vysídlení Němců	40,0	34,2	9,9	2,1	13,7	1,70
Drobné restituce	28,4	44,3	13,6	4,3	9,5	1,93
Velké restituce	10,3	26,7	30,7	16,6	15,7	2,64
Lustrační zákon	22,8	30,7	16,9	6,6	23,1	2,09
Kuponová privatizace	3,8	20,0	30,8	26,4	19,1	2,99
Deregulace cen po r. 1989	5,6	27,7	27,5	14,0	25,2	2,67
Progresivní zdanění	25,5	37,8	18,4	7,6	10,7	2,09
Poslanecká imunita	1,2	9,5	35,4	49,3	4,7	3,39
Školné na veřej. školách	4,9	20,2	39,6	28,0	7,3	2,98
Omezení pro migranty	18,5	39,7	19,6	4,1	18,0	2,11
Plošné dětské přídatky	13,9	33,1	28,0	13,2	12,0	2,46
Rovná daň	12,3	22,5	29,8	23,2	12,2	2,73
Výsluhové renty pro policisty...	4,0	18,8	32,6	37,9	6,9	3,12
Důchod odvozený od výdělků	23,0	47,4	16,0	5,6	7,9	2,05
Povinné pojištění k důchodu	10,3	39,4	25,3	11,0	14,0	2,43
Definitiva pro úředníky	4,5	18,9	33,4	30,9	12,3	3,03
Trest smrti za vraždu	40,5	34,5	10,9	5,0	9,1	1,78
Odluka církve	31,0	31,3	13,9	4,7	19,1	1,91
Zákaz KSČM	16,1	17,9	26,4	23,6	16,1	2,68

Zdroj: Naše společnost, leden 2005, věk 15+, N=1037, CVVM.

*je za platné odpovědi (tj. bez „nevím“).

Většina lidí považuje za spravedlivé následující věci: „odsun Němců“, „menší restituce“, „progresivní zdanění“, „omezení pro migranty“, „důchod odvozený od výdělků“, „trest smrti za vraždu“ a „odluku církví od státu“. Za nespravedlivé je většinově považováno „poslanecká imunita“, „školné na veřejných školách“, „rovná daň“, „výsluhová renta“ a „definitiva pro úředníky“. Zjištěné převažující („průměrné“) názory české veřejnosti odpovídají opakovaně potvrzovanému rovnostářství, určité míře xenofobie, přivýknutí či spoléhání na státní paternalismus. Názory jsou podle očekávání v určité míře ovlivněny věkem,

vzděláním, sociálním statusem a především, vesměs statisticky významně, politickou orientací dotázaných osob (zjednodušenou zde na klasickou pravolevou škálu). V celku jde o to, že starší lidé, lidé méně vzdělaní, lidé s nižším statusem a lidé levicově orientovaní (což jsou právě ti, kteří mají uvedené sociodemografické charakteristiky, ovšem nejen ti) ještě více než zbývající část dotázané populace vyžadují opatření, která jsou charakteristická pro pečovatelský stát, jsou charakteristická pro „welfare state“ a pro programy socialistických, případně komunistických stran. Nedá se ovšem jednoznačně říci, že nastupující vysoce vzdělaná generace, která prožila většinu života po roce 1989, by byla nějak výrazně odlišná, že by zastávala liberální a výrazně individualistické postoje, že by měla odlišný vztah k transformačním procesům či k odsunu Němců. Dá se říci, že v mnohém je konformní s názory starších generací, takže do budoucna je možné očekávat jen velmi postupnou proměnu veřejného mínění, tím pak i podobnou podporu různých „liberálních či socialistických politik“, které nutně musí, aby byly úspěšné, vzít v potaz více méně stabilní názorovou hladinu veřejného mínění.

4.3. Spravedlnost příjmových nerovností

V rámci legitimacy distribuce příjmových nerovností se z pravidla redukuje principy distributivní spravedlnosti na tyto nejměrodatnější:

- princip zásluhovosti – odměna se odvíjí od přispění jednotlivce k výsledku práce (zásada zásluhovosti, meritokratická zásada, zásada rovnosti šancí, zásada funkcionální nerovnosti); vklad = množství práce (úsilí nebo pracovní zátěž, kvalita práce);
- **princip potřeby** – odměna je určena potřebami každého jednotlivce (zásada uspokojení základních nebo minimálních potřeb);
- **princip rovnosti** – všichni jsou odměněni sejně nebo alespoň skoro stejně (zásada každému stejně – rovnost v odměňování).

Vedle hodnotových ideálů se v tržním prostředí počítá i se zákonitostmi vztahu nabídky a poptávky na trhu práce.

- **princip nabídky a poptávky na trhu práce** – odměna stoupá nebo klesá podle nabídky a poptávky po určité profesi, zaměstnání na trhu práce (v určitých případech lze spojit se zásadou funkcionálních nerovností).

Na jednoduchou otázku, zda jsou dnešní příjmové rozdíly malé či velké, přes 4/5 souboru dotázaných ve výzkumu Sociální a kulturní soudržnosti 2006 odpovědělo, že velké (50 %) nebo velmi velké (34 %). Otázka nebyla sice položena jako ve výzkumech spravedlnosti, ale výsledky jsou mnohdy podobné. Ve stejném roce proběhl i (mezinárodní) výzkum sociální spravedlnosti, kde byla nabídka odpovědí formulována odlišně (příliš velké místo velmi velké, analogicky pak místo velmi malé příliš malé). Protože šlo již o čtvrté opakování tohoto výzkumu od roku 1991, můžeme navíc provést zajímavé porovnání v čase.

- Na základě porovnání výsledků z obou výzkumů lze tvrdit, že velmi velké nerovnosti v příjmech jsou hodnoceny jako nespravedlivé („příliš velké“).
- Na počátku devadesátých let byly skutečné příjmové nerovnosti zřetelně nižší, což našlo i svůj odraz v jejich hodnocení. Přesto již tehdy téměř třetina lidí považovala stávající nerovnosti za příliš velké. Můžeme spekulovat (opíraje se o střední kategorii „přiměřené“), že i další dvě pětiny dotázaných vnímalo nastoupený antirovnostářský trend (zjevně v konkrétních případech) jako ne zcela spravedlivý. Na druhou stranu tu bylo relativně vysoké procento lidí, kteří přetrvávající rovnost v odměňování hodnotili kriticky (viz srovnání s dalšími roky).
- Koncem devadesátých let dosáhl podíl těch, kteří považovali stávající příjmové rozdíly za přílišné, téměř poloviny souboru dotázaných. Významně poklesl i podíl těch, kteří považovali platové rozdíly za přiměřené (a také za spíše či příliš malé). To všechno dohromady vypovídá o tom, že tehdejší skokový nárůst příjmů vrcholového managementu, vysoká nezaměstnanost, ... byly vnímány veřejností jako výrazně nespravedlivé.
- V posledním šetření došlo k poklesu podílu těch, kteří příjmové nerovnosti hodnotí jako nespravedlivé, naopak došlo k nárůstu těch, kteří v nich vidí naplnění výkonového principu spravedlnosti (příjmové rozdíly jsou přiměřené). Jistě se do hodnocení promítl celkový nárůst průměrných příjmů, pokles nezaměstnanosti, malá míra inflace a to, že si společnost trochu zvykla na vysoké příjmy v některých řídicích profesích.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.3.1. Názory na platové rozdíly v České republice (v procentech)

	Příliš velké	Spíše velké	Přiměřené	Spíše malé	řiliš malé	N
*1991	30,3	39,0	11,7	15,0	4,0	746
*1995	44,4	37,1	13,9	3,9	0,7	1194
*1999	48,8	40,1	9,6	1,4	0,1	1799
2006	40,8	43,6	14,0	1,4	0,1	1444

Zdroj: Sociální spravedlnost 2006.

* Údaje za tyto roky jsou převzaty z Řehákové [1999].

To ostatně dokládá následující tabulka zaznamenávající názory na ideální příjmy ve vybraných profesních skupinách (plus důchodců a dlouhodobě nezaměstnaných).

Tabulka 4.3.2. Kolik by měli měsíčně vydělávat nebo pobírat hrubého podle Vás lidé v těchto profesích či sociálních skupinách (bez ohledu na to, kolik ve skutečnosti dostávají)?

	do 5 tis.	5–10	10–15	15–20	20–30	30–50	50– 100	100+	neví
Prodavač v obchodním domě	0,2	7,7	47,4	34,4	6,8	1,0	0,1	0,1	2,3
Kvalifikovaný dělník v továrně	0,2	4,0	23,9	47,5	19,9	1,7	0,2	0,1	2,5
Vlastník malého obchodu	0,0	1,0	12,3	39,2	33,0	7,8	1,3	0,3	5,0
Učitel na základní škole	0,0	0,7	9,6	39,1	36,1	9,4	2,1	0,1	2,8
Obvodní lékař	0,1	0,3	1,5	9,8	39,5	37,0	7,6	0,6	3,5
Právník	0,1	0,2	0,6	5,1	27,5	42,1	16,6	2,4	5,3
Manažer velkého podniku	0,0	0,2	1,0	6,2	22,1	37,8	23,2	4,3	5,2
Důchodce	0,5	22,8	56,7	14,7	2,7	0,8	0,1	0,1	1,7
Dlouhodobě nezaměstnaný	35,2	44,9	11,4	2,8	0,8	0,3	0,2	0,0	4,3

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Z porovnání jednotlivých profesí, které na jedné straně reprezentují dimenze jako kvalifikaci, samostatnost a odpovědnost při rozhodování, na druhé straně různou mírou prestiže, je zjevné, že veřejnost z převážné části přijala výkonový princip odměňování. Pokud se podíváme na částky, které jsou navrhovány managementu, ale i právníkům a vlastně i lékařům, a srovnáme je s navrženými platy pro prodavače a kvalifikované dělníky, tak zjistíme, že tolik zdůrazňované „příliš velké rozdíly“ skutečných současných příjmů jsou vlastně při konkrétních profesích našimi dotázanými považované za správné (spravedlivé).

Výsledky faktorové analýzy – rotované řešení

Dvoufaktorové řešení (vlastní hodnota větší než 1) vyčerpalo 58 % variance

1. faktor: manažer, právník, lékař;
2. faktor: důchodce, nezaměstnaný.

V obou faktorech skórují: učitel, obchodník (mírně větší zátěž v 1. faktoru), prodavač, dělník (výrazně větší zátěž v 2. faktoru).

Výsledek faktorové analýzy dokládá, že lidé příjmovou diferencii zvažují jednak podle kvalifikace, náročnosti práce a odpovědnosti („výkonový princip“), jednak podle potřebnosti. Proto část profesí skórují v obou faktorech. V prvním i druhém případě ovšem „nasazují“ různě vysoké částky pro nejkvalifikovanější či nejméně kvalifikované profese, podobně tak pro výši důchodu. Připomínáme, že obě dimenze jsou vzájemně nezávislé, že tudíž zdůraznění jednoho principu (pohledu) neznamena automaticky potlačení principu (pohledu) druhého.

V roce 2006, když probíhal výzkum, byla průměrná hrubá měsíční mzda kolem 20 tisíc korun (čistá kolem 15 tisíc), starobní důchod byl kolem 8 tisíc (viz např. Vývoj vybraných ukazatelů životní úrovně v ČR v letech 1993–2007, MPSV. Praha 2007). Relace důchodu k hrubé mzdě byla 40 %, k čisté mzdě 52 %. Takže z tohoto pohledu se zdají být navržené příjmy vybraných profesí a výše starobního důchodu adekvátní či reflektující současný (okamžitý) stav. To znamená, že nejen příjmová diference, ale i současná příjmová hladina je považována převažující částí dotázaných za odpovídající. Pod „odpovídající“ si lze nejspíš představit, že navržené příjmy i u těch nejméně kvalifikovaných profesí či důchodců dostatečně pokrývají základní potřeby. Navrhované diference nevedou k propastným rozdílům, jsou vyjádřením přjetí „výkonového principu“ a tím i pocitu spravedlnosti v oblasti příjmových nerovností.

Míra nezaměstnanosti byla v roce 2006 kolem 7 % a vykazovala klesající tendenci. Naše zjištění dokládá, že ve veřejnosti převládá názor, že dávky v nezaměstnanosti by měly být významně nižší, než je minimální mzda. Zde konkrétně vlastně plat nekvalifikovaného provozního pracovníka (prodavač v obchodním

domě), kterého může dělat každý (v současné době v obchodních domech pracují různí migranti, krátkodobí brigádníci...).

Především dlouhodobá nezaměstnanost, ale i jiné důvody (sociální exkluze některých skupin na trhu práce, dlouhodobá nemoc, rozpad rodinných vztahů, nastavení některých starobních důchodů, sociálních dávek v mateřství a rodičovství (mnohodětné rodiny)...) mohou vést a často i vedou k situaci, kdy jedinec či domácnost žije na hranici životního minima. Právě vnímání a označení důvodů, proč někteří lidé žijí v nouzi, je určitou další podstatnou informací o míře spravedlnosti v oblasti (pře)rozdělování materiálních blah. Navíc zde opět máme možnost jak mezinárodního srovnání, tak srovnání v čase.

Dotázaní z Česka v mezinárodním porovnání řádově více (jako jediní) zdůrazňují na prvním místě „lenost a nedostatek pevné vůle“. Dá se asi říci, že Češi vycházejí ze zkušenosti s našimi dlouhodobě nezaměstnanými, ze stereotypů, které jsou spojovány převážně s rómským etnikem, s tím, že celá devadesátá léta u nás byla nízká nezaměstnanost, že řada lidí se prosadila v drobném a středním podnikání atd.

Míra pocitu bezpráví je naopak nejnižší, i když zde je procentní zastoupení srovnatelné, např. s Rakouskem či Ruskem. Proč některé tradičně demokratické země vykazují tak vysoké zastoupení odpovědí v této kategorii, je obtížné vysvětlit. Dalo by se uvažovat o situaci přistěhovalců (Turci, Alžířané...) a jimi deklarovanému pocitu bezpráví a odvozovat tento názor veřejnosti z různých pouličních konfliktů z posledních let, kterými tyto země prošly, ale jsou to jen spekulace.

Podobně výrazné zdůraznění „smůly“ mezi nizozemskými dotázanými (na úkor lenosti či bezpráví) může svědčit o obecném klimatu v této zemi (multikulturalitě, protestantismu...), ale znovu jde o spekulace, které by bylo třeba podpořit dalšími zjištěními.

V časovém srovnání došlo u nás k posílení významu „smůly“ na úkor „lenosti, nedostatku pevné vůle“. Zde se nejspíš projevuje zkušenost s poklesem nezaměstnanosti, s růstem mezd, s mírou pracovního nasazení.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 4.3.3. Proč jsou u nás lidé, kteří žijí v nouzi? Zde jsou čtyři možné důvody. Který z nich považujete za nejdůležitější a který považujete za druhý nejdůležitější?

1. pořadí

	Smůla	Lenost, nedostatek pevné vůle	Ve společnosti je bezpráví	Nevyhnutelně to patří k pokroku	Něco jiného
Francie	14,8	11,5	44,2	26,7	2,8
Německo	11,4	24,0	44,6	16,9	3,0
Rakousko	12,9	31,9	22,3	25,3	7,6
Nizozemsko	33,6	13,6	25,9	18,1	8,9
Švédsko	10,8	7,5	49,3	32,5	
Polsko	6,5	22,6	50,2	19,0	1,8
Slovensko	11,0	31,3	37,6	11,3	8,8
Maďarsko	11,7	27,7	38,7	18,9	3,0
Rusko	10,3	22,4	22,9	43,3	1,1
Česko 1999	15,4	42,4	19,2	17,6	5,4
Česko 2006	21,9	37,1	18,2	13,1	2,7

2. pořadí

	Smůla	Lenost, nedostatek pevné vůle	Ve společnosti je bezpráví	Nevyhnutelně to patří k pokroku	Něco jiného
Francie	20,9	16,6	26,1	32,8	3,5
Německo	22,3	19,3	26,0	27,2	5,2
Rakousko	17,1	25,6	28,6	19,9	8,8
Nizozemsko	30,7	18,5	25,3	19,0	6,5
Švédsko	22,0	13,0	29,2	35,8	
Polsko	19,7	22,3	4,8	31,3	2,0
Slovensko	18,1	24,4	26,7	16,4	14,4
Maďarsko	23,7	23,9	26,1	23,4	2,9
Rusko	19,1	25,3	24,8	27,5	3,4
Česko 1999	27,7	26,2	17,0	22,6	6,5
Česko 2006	27,1	22,2	15,0	21,9	2,9

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999 a Sociální a kulturní soudržnost 2006.

4.4. Důvěra k lidem, k politickým a k nepoliticky zaměřeným institucím

Jeden z nejdůležitějších momentů, které utvářejí současnou moderní společnost, je důvěra nejen k lidem, ale i k institucím a institutům. Bez určité míry důvěry na mikro, mezzo i makroúrovni by nemohla žádná ze současných národních společností, současný stát i nadnárodní společenství existovat. Míra důvěry mezi lidmi je v Česku, podle obvykle zjišťovaných indikátorů, velmi nízká. Ze srovnání mezi evropskými zeměmi (obvyklý dotaz, „zda se většině lidí dá věřit“) lze lehce vyvodit, že podobná míra důvěry (nedůvěry) a často i nižší panuje ve všech postkomunistických zemích, což může být vysvětleno jako dědictví minulosti (uzavřenost rodin do sebe, donášení sousedů, udavačství, sledování státní bezpečností, vliv domovních důvěrníků, stranických organizací na pracovišti a v místě bydliště na rozhodování o přijetí na školu, do zaměstnání,...), nebo zkušeností s průběhem postsocialistické transformace (pyramidové hry, krachy družstevních spořitelén, korupční fungování veřejné i státní správy, „převlékání kabátů“ aj.). Ovšem i mezi tradičními demokratickými zeměmi existují některé, kde míra důvěry mezi lidmi je na stejné úrovni (Francie, Velká Británie). Zde se můžeme jenom dohadovat: vysoký podíl migrantů, značná uzavřenost sociálních skupin do sebe, vysoká kriminalita – ovšem všechno uvedené platí i pro další země (Německo) a z části i pro Nizozemsko, kde spolu se severskými zeměmi důvěruje lidem kolem 60 % dotázaných. Samozřejmě z jedné otázky a navíc z jediného výzkumu lze vyslovit jen určité hypotézy: nepochybně prožitá zkušenost z dob nedávno minulých i průběh společenských změn po roce 1989 se jednoznačně odráží v míře vzájemné důvěry mezi lidmi v dotyčných zemích, jsou však i další vlivy a procesy ve vývoji soudobých západoevropských zemí, které tuto důvěru výrazně snižují (nejspíš rozpad tradičních společenství počínající nukleární rodinou, přes širší rodinu, k sousedství, výrazná individualizace, důraz na úspěch a kariéru za každou cenu, přistěhovalectví, běžná pouliční kriminalita, korupce...).

V posledním řádku tabulky je uvedeno zjištění z našeho posledního šetření z roku 2006. Důvěra mezi lidmi se snížila o tři procentní body. V obou šetřeních šlo o náhodný pravděpodobnostní výběr vzorku populace, obě šetření jsou dostatečně rozsáhlá, takže rozdíl je možno považovat za statisticky významný. Potvrzuje se tak určitý trend v poklesu důvěry (nárůst nedůvěry), který je možno spojovat např. s rostoucí kriminalitou, korupcí, zvyšující se konkurencí na trhu práce, rostoucími majetkovými rozdíly, rostoucí exkluzí některých skupin obyvatelstva atd. Naše zjištění je v souladu se závěry, které učinil známý americký sociolog Fukuyama v knize Velký rozvrat [Fukuyama 2006], kde jsou rozebírá-

Tabulka 4.4.1. „Řekl(a) byste, že většina lidí se dá věřit, nebo že člověk musí být při jednání s lidmi velmi opatrný?“ (v%) plus korelace s vybranými charakteristikami

	„dá se věřit většině“	„člověk musí být opatrný“	L/P korelace systémem	spokojenost s demokr.	sex	věk	vzdělání	příjem domácnosti	ABCD*
Francie	21,3	78,7	0,13	0,09	-0,01	-0,02	-0,27	-0,16	0,09
Velká Británie	28,9	71,1	-0,01	0,18	0,05	0,04	-0,19	-0,16	0,19
Německo	37,5	62,5	0,08	0,17	0,03	-0,05	-0,16	-0,06	0,03
Rakousko	33,4	66,6	0,08	0,09	0,05	-0,0	-0,26	-0,14	0,20
Itálie	32,6	67,4	0,08	0,08	0,03	-0,04	-0,24	-0,19	0,17
Španělsko	38,5	61,5	0,06	0,05	-0,00	-0,06	-0,07	-0,02	0,04
Portugalsko	12,3	87,7	0,03	0,13	0,03	-0,04	-0,11	x	
Nizozemsko	60,1	39,9	0,13	0,14	0,03	-0,12	0,-33	-0,21	
Belgie	29,2	70,8	0,09	0,12	0,06	-0,03	-0,22	-0,19	0,23
Dánsko	66,5	33,5	0,11	0,14	0,02	-0,16	-0,27	-0,22	
Švédsko	66,3	33,7	-0,01	0,05	0,00	-0,06	-0,25	-0,17	0,17
Finsko	57,4	42,6	0,03	0,06	-0,03	0,01	-0,12	-0,06	
Island	41,1	58,9	0,08	0,02	-0,01	0,07	-0,24	-0,06	
Severní Irsko	39,5	60,5	0,00	0,00	0,07	0,09	-0,04	-0,04	
Irsko	36,0	64,0	0,03	0,07	0,12	0,01	0,08	-0,16	
Estonsko	23,5	76,5	-0,09	0,20	0,02	0,01	-0,10	-0,08	
Litva	17,1	82,9	0,05	-0,01	0,01	-0,02	-0,07	-0,01	
Lotyšsko	25,9	74,1	-0,01	0,14	0,08	-0,03	-0,09	-0,09	
Polsko	18,4	81,6	-0,02	0,09	-0,03	0,02	-0,10	-0,07	0,06

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

	„dá se věřit většině“	„člověk musí být opatrný“	L/P ko- relace systémem	spokojenost s demokr.	sex	věk	vzdělání	příjem domácnosti	ABCD*
Česko	24,5	75,5	-0,04	0,12	-0,01	0,02	-0,16	-0,05	0,12
Slovensko	15,9	84,1	0,00	0,08	0,02	-0,04	-0,06	-0,07	0,06
Maďarsko	22,3	77,7	0,05	0,07	0,01	-0,05	-0,19	-0,12	0,13
Rumunsko	10,1	89,9	0,01	0,05	0,02	0,00	-0,02	-0,05	
Bulharsko	26,8	73,2	0,04	0,16	0,08	-0,01	-0,02	-0,05	
Kréta	20,5	79,5	0,02	0,09	0,04	-0,02	-0,12	-0,08	0,10
Řecko	23,7	76,3	0,11	0,07	0,03	0,01	-0,10	-0,12	
Rusko	24,0	76,0	0,00	0,06	0,00	0,03	-0,03	-0,01	
Malta	20,7	79,3	-0,10	0,12	0,02	0,03	-0,09	-0,15	0,13
Lucembursko	24,8	75,2	0,07	0,04	0,02	0,06	-0,14	-0,15	0,17
Slovinsko	21,7	78,3	0,10	0,12	0,02	-0,01	-0,30	-0,22	
Ukrajina	26,9	73,1	-0,05	0,07	0,02	-0,00	-0,01	-0,04	
Bělorusko	41,9	58,1	-0,03	0,12	-0,02	0,05	-0,04	-0,06	
Turecko	6,8	93,2	0,03	0,03	0,00	0,02	-0,02	0,03	-0,03
Česko 2006*	21,4	78,6							

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999 a Sociální a kulturní soudržnost 2006.

*ABCD je mezinárodně používaná klasifikace sociálně ekonomického statusu jednotlivce (případně domácnosti), která se využívá v řadě (převážně marketingových) výzkumů v oblasti spotřeby a životního stylu. Je odvozena z údajů o vzdělání, postavení v řízení, pracovních příjmech, ekonomické aktivitě a vybavenosti domácnosti. Třída A zahrnuje vysokopříjmové skupiny vysoce vzdělaných odborníků a řídicích pracovníků,třída D pak nekvalifikované a pomocné pracovníky.

ny a kriticky hodnoceny trendy vývoje západní (především pak americké) společnosti v posledních dvaceti letech a kde jedním z hlavních témat je propad důvěry.

Jednoduchá korelační analýza potvrdila, že prakticky ve všech evropských zemích důvěra není genderově ani generačně podmíněna, že je pozitivně podmíněna kulturním kapitálem (vyšší vzdělání implikuje nárůst důvěry), podobně pak i vyšším ekonomickým statusem domácnosti (peněžní příjmy, celkový status podle hlavy domácnosti), který statisticky významně zvyšuje důvěru k ostatním lidem (=víra ve správnost a spravedlivost systému mezi úspěšnými, lidé s vyššími kapitály jsou více zapojeni do různých sociálních sítí, jejichž jedním z atributů je reciprocita, která vyžaduje vzájemnou důvěru).

Důvěra k lidem, která je dána především zkušeností z každodenního setkávání se se sousedy či spolupracovníky, je jen jedna, dalo by se říci tradiční forma důvěry. Fungování moderní společnosti je, jak již bylo zmíněno, v mnohém závislé na důvěře lidí v různé instituce a instituty. Jde o míru důvěry, kterou lidé chovají k takovým institucím, jako je právní systém, soudní moc, politický systém a jeho zákonodárné a výkonné instituce, školský systém, církevní instituce, veřejnoprávní média, bankovníctví, o důvěru k policii, ... a třeba i k lékařům, učitelům, novinářům. Mechanismy, kterými vzniká důvěra v nějakou instituci, čím je posilována a čím naopak oslabována, jsou velmi složité. Mísí se v nich osobní zkušenost, výchova v rodině a ve škole a vůbec celý proces socializace, národní i nadnárodní tradice, vliv veřejného mínění, národní kultura, historické události...Důvěra či nedůvěra k některým institucím bývá někdy zcela iracionální. I když v oblasti těch institucí, které jsou předmětem našeho zájmu, má důvěra vesměs racionální základ a trvalejší charakter. (Nezabýváme se zde důvěrou k obchodním značkám, k firmám..., i když jsou zde mnohé analogie a např. podle R. Reicha „dnes vítězí malé, velmi flexibilní skupiny, jež přinášejí na trh skvělé myšlenky a důvěryhodné značky, které se efektivně prodávají“ [Reich 2003: 187], podrobněji pak subkapitola Nová úloha obchodních značek, kde je detailně rozebíráno, že to jsou právě značky, které nám dávají jistotu a umožňují orientaci v nepřehledném a nekonečném světě spotřeby.)

V obou šetřeních se podle očekávání důvěra k lidem z nejbližšího okolí oddělila od důvěry či spíše nedůvěry k institucím, jak je vidět jak z procentního rozložení odpovědí, tak z výsledků faktorové analýzy. Míra důvěry ve většinu uvedených institucí je řádově nižší s výjimkou presidenta a charitativních organizací. Posuzované instituce se rozdělily do dvou, resp. tří skupin: v první skupině (resp. v prvních dvou skupinách) byly soudy, banky, úřady, prezident a vláda (důvěra v systém a v jeho současnou politickou reprezentaci), do druhé skupiny se zařadily odbory a charitativní organizace (instituce občanské společnosti). Místní samospráva, která se v roce 2003 stala součástí všech tří faktorů

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.4.2a. „Mohl(a) byste ohodnotit, jakou máte důvěru k následujícím skupinám lidí a k institucím?“ 2006 (v % + faktorové zátěže)

	Plná důvěra	Částečná důvěra	Malá důvěra	Žádná důvěra	Faktorová analýza
Sousedé z domu, ulice, obce	25,6	59,6	12,4	2,3	0,80 (3)
Spolupracovníci, bývalí spolupracovníci	26,4	57,8	13,6	2,2	0,82 (3)
Místní úřady, samos., radnice	12,5	49,8	31,8	5,9	0,53(3),0,47(1)
Parlament	1,2	21,6	49,9	27,4	0,79 (1)
Vláda	2,3	25,1	45,9	26,7	0,78 (1)
Soudy	5,0	29,6	43,0	22,4	0,78(1)
Policie	7,0	38,3	39,2	15,6	0,71 (1)
Charitativní organizace	16,4	47,8	25,6	10,3	0,77(2)
Církev	13,2	34,3	28,6	23,8	0,83(2)
Odbory	7,8	37,6	35,6	18,9	0,60 (2)
Banky	8,7	45,5	35,4	10,4	0,48 (1)

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Tabulka 4.4.2b. Důvěra k lidem, institucím (v % + faktorové zátěže) 2003

	Plná důvěra	Částečná důvěra	Malá důvěra	Žádná důvěra	Faktorové zátěže (v závorce faktor)
Sousedé	17,9	61,5	17,5	3,0	0,67 (2)
Spolupracovníci	22,6	62,9	12,4	2,1	0,85 (2)
Nadřizení	11,7	51,2	29,8	7,3	0,77 (2)
Místní samos.	6,9	45,3	38,8	9,0	0,44 (1), 0,39 (2), 0,37 (3)
Úřady	2,7	34,8	50,0	12,5	0,61 (1), 0,36 (3)
Vláda	2,3	26,3	49,5	21,9	0,68 (1), 0,31 (3)
Prezident	14,1	43,7	29,7	12,5	0,63 (1)
Soudy	3,3	28,0	44,0	24,7	0,79 (1)
Banky	2,7	27,8	42,8	26,7	0,76 (1)
Odbory	4,0	33,6	41,2	21,2	0,70 (3)
Charit. org.	13,7	48,7	27,4	10,2	0,71 (3)

Zdroj: Soudržnost 2003.

a vykazovala tak prvky jak „sousedů“, tak „systému“, tak „občanské společnosti“, se během tří let více vyhranila a dělí se jen mezi politickou sféru a sousedský (komunitní) prostor.

Ještě k faktorovému řešení: Třífaktorové řešení vyčerpává 59 % variance, přičemž podle nízké hodnoty „komunalit“ do tohoto faktorového řešení nevstupují banky a odbory. Při čtyřfaktorovém řešení (67 % vyčerpané variance) vytvoří „důvěra k bankám“ samostatný faktor a „natáhne“ na sebe větší část důvěry k soudům a policii, takže v (prvním) faktoru zůstane především důvěra k politickým institucím (vláda, parlament, zastupitelstva), i když soudy a policie ve faktoru též „skórují“. Výsledek potvrzuje určitou (rostoucí) nezávislost uvedených ekonomických a správních institucí na konkrétní politické reprezentaci a zaslouží si pozornost (=zdůraznění důvěry ke společenskému systému).

Je míra důvěry v politické i nepolitické instituce v Česku vysoká nebo nízká? U důvěry k lidem jsme doložili, že je sice nižší než v řadě evropských zemí, ale že je jednak srovnatelná se zeměmi s podobnou totalitní minulostí, jednak že je srovnatelná i s důvěrou v některých klíčových demokratických zemích. Pro mezinárodní porovnání důvěry v instituce jsme zvolili už jen některé země (i na základě výsledků, jak je to v nich s důvěrou k lidem obecně), abychom naši studii nezatížili přemírou dat. Také v tabulkách, s výjimkou důvěry k parlamentu, uvádíme nikoli procentní rozložení odpovědí, ale jen vážené průměry jako dostatečnou statistiku pro vyhodnocení rozdílů mezi (vybranými) zeměmi (rozložení odpovědí byla jednovrcholová, takže průměry vyjadřují převládající názor).

Důvěra k parlamentu (Češi byli dotazováni konkrétně na poslaneckou sněmovnu) je u nás výrazně nižší nejen oproti dlouhodobě demokratickým zemím, ale i oproti postkomunistickým zemím (s výjimkou Ruska). Ze srovnání s národním výzkumem z roku 2006 (případně dalšími mnohými výzkumy, např. CVVM, které zde neuvádíme) plyne, že jde o více méně stabilní hodnocení poslanecké sněmovny, které zjevně souvisí s velkou obecnou nedůvěrou k politikům, dlouhodobým stavem politické kultury u nás, s patovou situací po řadě posledních voleb (obtížnost vytvoření vládní koalice, menšinová vláda na základě nejasných dohod, přeběhlictví poslanců...).

Není to ovšem jen důvěra k parlamentu, která je v Česku na nízké úrovni. Na podobně nízké úrovni je důvěra k církvím (viz průměr), kde nepochybně působí to, že ČR patří k zemím s nejnižším počtem lidí, hlásících se k nějakému náboženství. Navíc jsou tu dlouhodobě vedené spory o majetek církví, spor o katedrálu, odluka církví od státu a další problémy, které důvěryhodnost církve v očích české veřejnosti určitě nezvyšují. Novější data z roku 2006 v tomto ohledu naznačují určitý posun k důvěryhodnosti zjevně související s vyřešením některých kauz, s rozvojem dialogu, které církve vedou jak s vládou, tak i na veřejnosti.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.4.3a. Důvěra k parlamentu (v % + průměr)

	velmi vysoká	značná	ne moc velká	vůbec žádná	průměr
Francie	2,8%	37,6%	36,0%	23,6%	2,80
Německo	3,1%	34,1%	46,8%	16,0%	2,76
Rakousko	6,8%	33,4%	50,6%	9,3%	2,62
Nizozemí	4,6%	49,7%	40,5%	5,1%	2,46
Švédsko	5,7%	44,9%	43,3%	6,1%	2,50
Polsko	8,6%	25,3%	44,3%	21,7%	2,79
Česko	1,8%	11,1%	56,7%	30,4%	3,16
Slovensko	2,7%	40,1%	38,8%	18,4%	2,73
Maďarsko	4,2%	28,3%	43,8%	23,7%	2,87
Rusko	3,2%	16,7%	38,8%	41,2%	3,18

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

Tabulka 4.4.3b. Důvěra k institucím (průměry)

	církev	armáda	vzdělanost. systém	tisk	odborní	policie
Francie	2,73	2,36	2,25	2,86	2,87	2,30
Německo	2,86	2,52	2,20	2,73	2,72	2,23
Rakousko	2,66	2,65	1,85	2,78	2,85	2,07
Nizozemí	2,86	2,69	2,20	2,42	2,44	2,30
Švédsko	2,59	2,59	2,25	2,55	2,65	2,14
Polsko	2,06	2,14	1,86	2,50	2,78	2,36
Česko	3,12	2,84	2,34	2,68	3,02	2,72
Slovensko	2,15	2,13	2,13	2,58	2,69	2,66
Maďarsko	2,65	2,64	2,34	2,92	3,09	2,67
Rusko	2,30	2,16	2,10	2,91	2,95	2,97

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

Tabulka 4.4.3c. Důvěra k institucím (průměry)

	úřady	sociální zabezpeč.	EU	OSN	zdravotní systém	právní systém
Francie	2,67	2,31	2,62	2,53	2,09	2,68
Německo	2,72	2,60	2,74	2,56	2,40	2,42
Rakousko	2,58	2,20	2,78	2,67	1,87	2,22
Nizozemí	2,68	2,30	2,78	2,46	2,10	2,55
Švédsko	2,54	2,51	2,90	2,16	2,11	2,36
Polsko	2,78	2,69	2,66	2,37	2,33	2,61
Česko	2,89	2,71	2,67	2,55	2,55	2,91
Slovensko	2,73	2,77	2,54	2,59	2,52	2,81
Maďarsko	2,58	2,76	2,47	2,43	2,73	2,67
Rusko	2,78	2,65	3,13	3,12	2,43	2,84

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

Avšak i v hodnocení dalších institucí či institutů (školský, zdravotní,... systémy) zaujímá česká veřejnost ve většině případů poslední místa mezi vybranými zeměmi. Je pravda, že často jen s malým odstupem, ale přesto. Do jaké míry se zde odráží nedořešené problémy a politické diskuse kolem školství a zdravotnictví, či v jaké míře se zde projevují vlastní zkušenosti s kvalitou a dostupností, např. zdravotních služeb, s fungováním soudů, konáním policie atd., či do jaké míry je to výraz obecné (tradované) nedůvěry ke (státním) institutům či institucím jako celku, nedovedeme na základě provedených analýz rozhodnout. Je zde jistě přítomen vztah k totalitnímu státu a jeho institucím, jsou zde nenaplněné představy, že po systémové změně dojde k zásadním proměnám některých institucí a řada dalších momentů, které utvářejí názorové spektrum. Podobně nedovedeme vysvětlit, proč mezi skeptickou českou veřejností panuje srovnatelně vysoká či dokonce vyšší důvěra „k tisku“ (což v kontextu ostatních otázek vyjadřuje vlastně důvěru ke sdělovacím prostředkům a asi i novinářům, zpravodajům vůbec). Je pravda, že v evropském srovnání je u nás jedna z nejvyšších sledovaností zpravodajských pořadů v televizích, že máme jednu z nejvyšších čteností denního tisku. Z toho je možné usuzovat na zvýšený zájem o veřejné dění: tím ovšem nemyslíme jen seriózní témata, ale především témata, která jsou náplní „bulváru“ – výrazně vyšší podíl lidí sledujících zpravodajství na Nově, mezi deníky je se značným náskokem nejčtenější Blesk. A zdá se, že větší část lidí považuje předkládané (v tom i bulvární) informace za důvěryhodné.

4.5. Míra legitimity systému a fungující občanská společnost

Míra důvěry k lidem a k (lokálním) institucím se nepochybně promítá do utváření a vnímání místního společenství. Fungování sousedských vazeb, míra osobní identifikace s obcí či městem (městskou čtvrtí), míra naplňování něčeho, co by šlo označit jako ideál občanské společnosti na lokální úrovni, je jistě základem skladebným kamenem soudržnosti každého společenství.

Je obtížné vyhodnotit, zda rozložení odpovědí na uvedené otázky signalizuje, že soudržnost v lokálních společenstvích (komunitách) je dostatečná, že tato společenství směřují k rozvinuté občanské společnosti nebo, že se prosazuje individualismus a pokračuje uzavírání se do vlastní rodiny. Tato polarita je ovšem značně zjednodušující: jistě nejde o vzájemně se vylučující chování – zvýšený individualismus nemusí znamenat nezáměr o věci veřejné, ale platí to i obráceně. Po pravdě řečeno nám chybí přímé datové srovnání se situací před a těsně po roce 1989, případně z konce devadesátých let. Otázky v této formě, jak je prezentuje tabulka 4.5.1, byly položeny poprvé. Dá se sice prokázat, že situace ve společnosti v polovině osmdesátých let nepřála rozvoji občanské společnosti, že v prvních letech po revolučním zvratu se otevřel v obcích a ve městech prostor pro řadu aktivit, že došlo postupně k ustavení či obnově místních spolků a organizací, že došlo k zvelebení a obnově městských center, sakrálních staveb... k oživení místních tradic a k posílení lokálního patriotismu. Toto lze doložit přehledy o členství v různých spolcích a organizacích, výčtem akcí, analýzou nabídky akcí v místním tisku, z prezentací obcí na internetu a z řady dalších informačních zdrojů. Určitým hodnotícím kritériem by mohla být i účast občanů v obecních volbách (je ve srovnání s krajskými i celostátními volbami vyšší), míra zájmu o práci v obecní samosprávě, vysoké počty nezávislých kandidátů a nestranických subjektů, které vstupují do voleb v obcích a menších městech.

Přes všechna pozitiva, která byla zmíněna a která svědčí o rozvíjejícím se společenství na lokální úrovni, názory uvedené v tabulce 4.5.1 a také údaje o důvěře k lidem vůbec, o důvěře k sousedům, o sousedské výpomoci ... svědčí spíše o opaku. V souladu s relativně nízkou mezilidskou důvěrou, vzájemná výpomoc a zájem o věci veřejné je hodnocen téměř polovinou dotázaných negativně, a jen z necelé třetiny pozitivně.

Důvěra v instituce, ať již reprezentují politický (mocenský) systém, nebo jednotlivé subsystemy (moderní) společnosti, je nepochybně spojena s vnímáním jejich funkčnosti a s hodnocením jejich fungování. Určitý pohled na současný stav oblastí (zhodnocení), které byly předmětem posuzování z hlediska důvěry, je prezentován v tabulce 4.5.2.

Tabulka 4.5.1. „Který ze dvou popisů podle Vás lépe vystihuje vztahy mezi lidmi v místě, kde bydlíte, tj. ve Vaší obci, pokud bydlíte na vesnici nebo malém městě, nebo ve vaší čtvrti nebo ulici, pokud bydlíte ve větším městě? Zvolte číslo na stupnici, jejíž krajní póly vyjadřují následující výroky.“ (v %)

	1	2	3	4	5	6	7
Lidé si vzájemně pomáhají.	2,7	8,3	17,3	22,6	18,6	20,8	9,6
Lidé se často scházejí a navzájem navštěvují.	3,4	13,0	21,8	29,4	18,5	10,8	3,1
Lidé se zajímají o veřejné věci.	2,4	8,1	15,5	29,3	21,6	17,3	5,6

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.5.2. „Představte si, že byste měl(a) možnost ohodnotit současný stav různých oblastí naší společnosti obdobně jako ve škole od jedničky (výborný) do pětky (nedostatečný).“

	Průměr	Faktor
Péče občanů o obce a města, kde bydlí	2,69	2
Péče o práva menšin	2,83	3
Národní hrdost	2,85	2
Péče o slabé a nemocné	3,03	3 (1)
Pocit klidu a životní pohody	3,09	1 (2,3)
Odpovědnost k životnímu prostředí	3,11	2 (3)
Péče o duchovní odkaz našich předků	3,11	2
Kvalita demokracie	3,15	1
Sociální smír mezi zaměstnanci a zaměstnavateli	3,21	3 (1)
Pocit sounáležitosti mezi lidmi	3,24	2 (1,3)
Sociální jistoty	3,26	3 (1)
Vztahy solidarity mezi lidmi	3,26	1 (2,3)
Ochota občanů účastnit se veřejného dění	3,35	2
Snaha centrálních institucí vést naši zemi ku prospěchu všech	3,36	1
Výchova dětí a mládeže k morálce a odpovědnosti	3,37	2 (1,3)
Dodržování pravidel, pevný řád ve společnosti	3,40	1 (2)
Důvěra mezi lidmi	3,41	2 (1,3)
Posilování spravedlnosti	3,41	1
Možnost dovolat se práva u soudu	3,47	1
Starostlivost ve vztahu úřadů k občanům	3,48	1
Zájem vlády o potřeby občanů	3,55	1
Poctivost v podnikání	3,62	1 (3)

Zdroj: Soudržnost 2006. Doplněk.

Výsledky jsou mírně překvapivé. Na předních, tj. lépe hodnocených místech (pořadí podle průměrného hodnocení) se objevují takové položky, které v mediálním (politickém) diskursu bývají hodně problematizovány: práva menšin (viz subkapitola o exkluzi a xenofobii), životní prostředí, péče o nemocné a slabé (=staré). Na posledních místech podle očekávání vláda a úřady, ale také poctivost v podnikání (trochu v rozporu s našimi zjištěními o drobném a středním podnikání viz příslušná subkapitola). Za pozornost stojí, kam až v tomto porovnání jednotlivých oblastí se propadla důvěra mezi lidmi a posilování spravedlnosti.

Průměry za jednotlivé položky baterie, i když jsou shodně vesměs nižší než známka „3“, nevypovídají o tom, jak každý z dotázaných hodnotil situaci ve společnosti celkově. Jinými slovy, zda některé oblasti vnímal jako výborné

a jiné zas jako (zcela) nedostatečné, nebo zda se jeho posouzení položku po položce příliš nelišilo. Na to dává odpověď korelační analýza a následně pak analýza faktorová, přičemž určitou představu již poskytly následující zjištění. 75 % dotázaných neohodnotilo žádnou oblast „1“, naopak „5“ ve svém hodnocení nevyužilo 46 %. Ještě 15 % nehodnotilo žádnou z oblastí známkami „1“ a „2“, jen 6 % nevyužilo v hodnocení „4“ nebo „5“. Tomuto vlastně odpovídají průměrná hodnocení, která se, až na výjimky, pohybují mezi trojkou a čtyřkou. Zároveň výsledky naznačují, že lidé přeci jen diferencují mezi jednotlivými položkami – spíše mezi obecnými dimenzemi společenské reality, jak doložila faktorová analýza. V těchto sumárních (celkových) hodnoceních byly určité statisticky významné názorové rozdílnosti: byly zjištěny závislosti na věku, sociálním statusu, politické orientaci, které odpovídají zjištěním uvedeným v následující tabulce, která porovnává rozdíly v průměrech faktorových skóre v uvedených skupinách.

Faktorová analýza odhalila tři obecnější dimenze, jejichž hodnocení vlastně určuje hodnocení jednotlivých, dalo by se říci, dílčích oblastí (zhruba u poloviny – extrahované 3 faktory vyčerpávají 48 % variance). První z nich reprezentuje politický a mocenský systém včetně jeho legitimacy (spravedlnost, částečně i solidarita) a řadí se k němu i „pocit klidu a životní pohody“. Ten je sice zahrnut i v dalších dimenzích, ale zde má nejvyšší zátěž. Druhá dimenze (faktor) zahrnuje položky související s ustavující (fungující) se občanskou společností a její (národní) identitou. Poslední dimenze pokrývá oblasti, které jsou předmětem sociální politiky, včetně sociálního smíru. Vydělení dimenzí, včetně určitých překryvů, dokládá, jak citlivě veřejnost vnímá společenskou realitu. Opět nám chybí nějaké časové srovnání, abychom mohli vyhodnotit míru kritičnosti v souvislosti s měnícími se společenskými podmínkami, abychom mohli říci, zda se obraz společnost v posledních x letech nějak změnil. Určitou možnost nám poskytuje porovnání názorů různých skupin obyvatelstva, ze kterého můžeme vysoudit, jak objektivní sociální situace, sociální zkušenost apod. ovlivňuje hodnocení.

Porovnání průměrných faktorových skóre přineslo vcelku očekávané výsledky. Zaujme pozitivní hodnocení všech tří dimenzí studenty (nejmladší generací), kritické hodnocení občanské dimenze mezi podnikateli, téměř lineární vztah mezi hodnocením systému míry sociálních jistot a politickou orientací. Zde je možné si položit otázku, do jaké míry politická orientace předurčuje hodnocení systému (ideologický pohled), nebo zda hodnocení systému není příčinou zaujetí určitého politického postoje. Podobná linearita byla zjištěna i ve vazbě „systému“ na materiální situaci domácnosti. Zde také může jít o vazbu, která je podmíněna (ovlivněna) politickou orientací.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.5.3. Průměrná faktorová skóre v daných dimenzích společnosti ve vybraných skupinách

Soc. ekonom. status	Společ. systém	Obč. spo- lečnost	Soc. jistoty	N	Profesní status	Společ. systém	Obč. spo- lečnost	Soc. jistoty	N
Student	-0,39	-0,39	-0,28	94	Dělník	0,01	-0,10	0,08	289
Důchodce	0,15	0,04	0,10	398	Úředník	-0,18	0,01	-0,02	116
Nezaměstnaný	0,38	0,05	0,26	90	Provozní pracovník	0,04	0,04	-0,05	179
Podnikatel	-0,39	0,27	-0,30	67	Odborný pracovník	-0,11	-0,01	-0,11	151
Živnostník	-0,22	0,18	-0,31	60					
Zaměstnanec	-0,03	-0,2	-0,01	736					
Materiální status	Společ. systém	Obč. spo- lečnost	Soc. jistoty	N	Politická orientace	Společ. systém	Obč. spo- lečnost	Soc. jistoty	N
Velmi dobrý	-0,50	0,02	-0,34	21	Jasná levice	0,59	0,09	0,56	75
Solidní	-0,28	0,00	-0,26	246	Spíše nalevo	0,17	0,06	0,08	283
Průměrný	-0,05	-0,05	-0,01	938	Střed	0,05	-0,01	0,07	662
Špatný	0,37	0,14	0,28	247	Spíše napravo	-0,20	-0,10	-0,13	338
V zásadě chudí	0,72	0,31	0,38	45	Jasná pravice	-0,38	0,11	-0,45	157

Zdroj: Soudržnost 2006. Doplněk

Soudržnost v diferencující se společnosti

Následující zjištění doplňuje předchozí hodnocení společenského a politického systému ve smyslu míry jeho legitimacy jako systému rovných šancí, postaveného na výkonovém principu a distributivní spravedlnosti. Hodnocení je méně vyhraněné, než bylo ve „známkovací“ formě otázek, ale ve svém celku je podobně kritické. Podstatné pro (ne)soudržnost společnosti je vysoké procento nesouhlasu s tvrzením o rovných šancích, vysoká pochybnost o spravedlivém odměňování, o správném dodržování práv a svobod (zneužití). Na druhou stranu je silně zastoupena představa o otevřeném prostoru pro dosažení úspěchu („americký sen“), a to i přes zkušenost velké části dospělých s nezaměstnaností.

Tabulka 4.5.4. Nyní Vám budu číst výroky a Vy mi řeknete, nakolik s nimi souhlasíte nebo nesouhlasíte (v %).

	1	2	3	4
A. Pracovitý a tvořivý člověk může v naší společnosti dobře uplatnit své schopnosti.	22,4	49,5	23,2	4,9
B. Stát by se měl snažit zmenšovat rozdíly mezi bohatými a chudými v naší společnosti.	40,6	41,3	14,7	3,3
C. Mnoho lidí v naší zemi dostává výrazně menší příjem, než by si zasloužili.	52,1	39,2	7,5	1,2
D. Naše dnešní společnost zaručuje stejné šance pro všechny lidi.	4,6	20,2	49,2	26,1
E. Kdyby měli řadoví zaměstnanci na svém pracovišti tu možnost, řídili by práci bez nadřazených efektivněji.	6,8	29,8	45,7	17,7
F. Naše společnost umožňuje, aby mohli studovat všichni, kteří o to mají zájem.	14,9	42,4	31,6	11,0
G. Školy by měly učit děti uznávat autoritu.	52,0	39,2	7,8	1,0
H. Právem je třeba řídit se vždy, dokonce i když určitý zákon je špatný.	14,8	42,9	31,8	10,4
I. Současný systém umožňuje strávit lidem důstojné stáří.	4,9	29,2	41,2	24,7
J. Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty.	25,1	49,6	21,7	3,6
K. Pro všechny lidi bez rozdílu je dostupná stejná zdravotní péče.	6,6	32,2	42,8	18,5
L. Mnoho lidí dnes svévolně zneužívá demokratická práva a svobody jen ve svůj osobní prospěch.	37,3	47,1	14,2	1,4

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Legenda: 1 Určitě souhlasím, 2 Spíše souhlasím, 3 Spíše nesouhlasím, 4 Určitě nesouhlasím.

Důležitý je výsledek faktorové analýzy. Za podstatné je třeba považovat, že faktorové řešení vyčerpalo (při třech faktorech) jen 46 % společné variance, což svědčí o nepříliš velké provázanosti položek v odhalené latentní struktuře. Jinak ovšem výsledek faktorové analýzy (po rotaci) umožňuje až překvapivě jasnou a zřetelnou interpretaci prvních dvou faktorů.

Faktorová analýza – rotované řešení

Třífaktorové řešení (vlastní hodnota větší než 1) vyčerpalo 46 % variance. Podle hodnot komunalit do odvozené latentní struktury nepatří položky H (i špatný zákon je třeba dodržovat) a položka J (tradice a mládež), které zjevně tvoří další „dimenze“.

1. faktor: položky D, K, F, I, A „legitimita současného (polistopadového) systému“ (rovnost v přístupu ke vzdělání, stejná dostupnost zdrav. péče...);

2. faktor: položky G, L, (J), C, B „vnímaná úzká místa současného systému“;

3. faktor: položky E, B „demokratizace řízení, (ne)odpovědnost řídicích struktur“;

Položka H (požadavek dodržování zákonů) skóruje v 1. i 2. faktoru.

Podobně jako byla dimenze „společenský systém“ svázána s politickou orientací, jsou svázány i jeho v podstatě dílčí dimenze, které vyjadřují vnímanou míru jeho legitimacy či rozpor s ideální představou, jak by tento systém měl fungovat, které principy a postupy by měl uplatňovat. To, co považujeme z výsledků analýz faktorových skóre za nejpodstatnější, je zjištění, jak vnímaná míra naplnění ideálu společnosti rovnosti šancí a výkonového principu podstatně ovlivňuje spokojenost s celkovou situací ve společnosti. Jistě je tu na místě podobná úvaha o „ideologické“ předpojatosti a z ní plynoucí míry spokojenosti se společenskou situací a s hodnocením naplňování principů liberálního demokratického systému, avšak pro větší část našich dotázaných bude určujícím momentem jejich každodenní žitá zkušenost. To potvrzují i názorové diference v závislosti na socioekonomickém statusu a profesní skupině.

Celkově je možné shrnout, že lidé kriticky hodnotí současný systém, že ostře vnímají míru (ne)naplňování jeho hlavních principů. Toto hodnocení a vnímání je spojeno s životními zkušenostmi a se současným postavením ve společnosti a ve značné míře ovlivňuje spokojenost a také politickou orientaci (a nepochybně tím i volební preference a volební chování).

Pro dokreslení ještě uvedme, jak vychází názorové štěpení „liberalismus“ versus „socialismus“, když jsou ideje či schémata zformulovány následujícím způsobem. Otázka, která byla položena ve výzkumu Soudržnost 2006 (doplňkové šetření), zněla: Na který z následujících dvou úkolů by se naše společnost měla do budoucna více soustředit? Byly nabídnuty dvě možnosti:

- A. Vytvářet a chránit stejné šance pro všechny lidi, podporovat svobodnou soutěž a zajistit nedotknutelnost soukromého vlastnictví. Znamená to ale z druhé strany méně příspěvků a sociálních dávek.
- B. Zabraňovat velkým rozdílům ve společnosti a přerozdělovat peníze lidí s vyšší životní úrovní ve prospěch chudších. Znamená to ale, že tyto sociální dávky ve svých daních zaplatí nejen bohatí, ale i průměrné vrstvy.

Odpovědi byly záměrně zformulovány v takové konkrétnosti a míře podrobnosti, aby nešlo o pouhé politické (ideologické) „labele“ (inspirováno otázkou na svobodu a rovnost). K „liberálnímu modelu“ se přiklonilo 53 %, k „socialistickému přerozdělovacímu modelu“ 46,5 % (0,5 % na otázku neodpovědělo). Výsledek je jen dalším potvrzením téměř vyrovnaného názorového štěpení české veřejnosti, který má za následek mimo jiné několikrát více či méně patové výsledky parlamentních voleb.

Poslední tabulka prokazuje, že přihlášení se lidí k jednotlivým ideově politickým směrům je víceméně konzistentní s jejich přesvědčením o správnosti těch či oněch principů uspořádání společnosti, konzistentní s jejich hodnocením základních rysů současné společnosti a jejího vývoje v posledních deseti letech. Podle převládajících názorů lidí hlásících se k uvedeným směrům lze shrnout, že existuje ve veřejnosti blízkost mezi socialistickým a komunistickým přesvědčením, jsou určité (očekávané) rozdíly mezi „konzervativci“ a „liberály“, „středovou“ pozici zaujímají jak sociálně demokratická kombinace solidarity se svobodným trhem, tak vyznavači křesťansko-sociálního směru. V jistém ohledu lze též usuzovat na určitý příklon (českých) ekologů a národovců-vlastenců spíše k liberálnímu směru a anarchistů k socialistickému směru.

Zjištěné procentní údaje dokládají výrazné názorové štěpení společnosti: socialisté, komunisté a anarchisté versus sympatizanti ostatních ideově politických směrů. Praktický význam tohoto štěpení je ovšem zmírňován podílem prvně jmenovaných – 20–22 % dospělé populace. Tento podíl se bude vzhledem k věkovému složení sympatizujících s idejemi socialismu a komunismu nepochybně snižovat.

Tabulka 4.5.6. Názorové difference mezi sympatizanty jednotlivých ideově politických směrů (v %)

	Svoboda*	Rovnost	Liberalismus	Socialismus	Obyčejný člověk nic nezmůže*	Platí intriky a známosti*	Země směřuje k větší spravedlnosti**	Narůstá nezájem, nevraživost**
Konzervativní	74,1	25,9	72,6	27,4	51,1	75,1	32,8	51,6
Liberalní	82,2	17,6	82,4	17,8	44,0	70,2	41,1	46,6
Sociálně demokratický	58,1	41,9	49,5	50,5	64,9	84,7	28,4	58,3
Socialistický	31,2	68,8	22,1	77,9	82,7	91,3	11,0	67,3
Komunistický	29,7	70,3	20,2	79,7	93,8	93,8	4,7	79,7
Křesťanský	51,3	48,7	48,7	51,3	51,3	74,4	28,2	53,8
Národně vlastenecký	67,7	32,3	45,2	54,8	58,1	85,8	19,4	54,8
Ekologický	68,8	31,2	54,0	46,0	60,2	77,0	32,1	47,8
Anarchistický	52,0	48,0	32,0	68,0	58,1	72,0	16,0	68,0
Celkem	60,2	39,8	53,3	46,7	61,7	80,7	40,3	56,4

* dichotomie:

-Svoboda i rovnost jsou důležité. Ale kdybych si měl vybrat jedno nebo druhé, považoval bych za důležitější osobní svobodu, která umožňuje žít svobodně a rozvíjet se bez omezení /Zajisté, svoboda i rovnost jsou důležité. Kdybych si měl vybrat jedno nebo druhé, považoval bych rovnost za důležitější, to znamená, že nikdo není znevýhodněn a sociální rozdíly nejsou tak velké.

-Každý může alespoň trochu přispět x Obyčejný člověk nic nezmůže.

-Platí spíše zásluhy a schopnosti x Platí spíše intriky a známosti.

** tři odpovědi:

směřuje k větší spravedlnosti x směřuje k menší spravedlnosti x nesměřuje nikam

zájem o druhé a vstřícnost se zvyšuje x narůstá nezájem a nevraživost x ani jedno, ani druhé

Zdroj: [Soudržnost 2006 doplněk -STEM].

4.6. Posilování soudržnosti společnosti

Na jednoduchou otázku, zda má smysl usilovat o to, aby naše společnost byla soudržná, kterou jsme od roku 2003 již položili v několika výzkumech veřejného mínění, naposledy ve velkém šetření v roce 2006, dostáváme stále podobné rozložení odpovědí – kolem dvou třetin dotázaných si myslí, že ano, z nich pak polovina volí odpověď „určitě ano“. Zcela zápornou odpověď (určitě ne) volí méně než 10 % dotázaných. Je to hodně nebo málo, jak v případech pozitivních, tak negativních odpovědí? Znamená negativní odpověď, že lidé považují naši společnost za více méně soudržnou (a pak není oč usilovat), nebo že idea soudržné společnosti je v době rostoucího individualismu již překonaná. Z různých hodnocení míry důvěry, spravedlnosti, solidarity, a také z celkového pohledu na sociální uspřádání společnosti plyne, že velká část veřejnosti nepovažuje současnou (českou) společnost za ideální. Pokud se přímo dotážeme na soudržnost celé společnosti či lokálního společenství v místě bydliště, zjišťujeme, že je vnímána jako nízká, malá, často neexistující. To ovšem neznamená, že v současné české společnosti je sociální soudržnost významné politikum. Že (ne)soudržnost jako taková není vnímána jako problém, který by bylo potřeba řešit, dokládá následující tabulka.

V jaké míře utvářejí dílčí i celková hodnocení společenské situace v názorech lidí hodnocení míry soudržnosti, není zcela zřejmé. Již jsme poukázali na to, že pojem sociální soudržnosti se ve společenském diskurzu začal objevovat teprve nedávno a také zcela nedávno začaly být zkoumány mechanismy jejího utváření. Jak ukázala naše šetření, sociální soudržnost je ve veřejnosti spojována s různými společenskými jevy, je vnímána jako výslednice či důsledek různých společenských procesů.

Problematika soudržnosti společnosti se umístila v pořadí naléhavosti (podle % odpovědí „velmi naléhavé“) jako pátá od konce na úrovni agendy uprchlíků a problematiky rasismu. Příznačné je, že se k naléhavosti „soudržnosti“ neumělo vyjádřit nejvyšší procento dotázaných. Přitom řada oblastí, jež je potřeba naléhavě řešit, podle mínění dotázaných významně přispívá k (ne)soudržnosti naší společnosti (viz rozbor na str. 146 a dále): ze zde vyjmenovaných je to míra nezaměstnanosti, sociální jistoty, právní systém, bezpečnost. Je zjevné, že určitá nekonkrétnost pojetí sociální soudržnosti, její mnohorozměrnost a obecnost ve srovnání se zcela praktickými a adresnými problémy posunuje její naléhavost do téměř bezvýznamnosti. Soudržnost tak není aktuální politikum, které by bylo předmětem profilace volebních či vládních programů, na které by se soustředila pozornost médií. Je třeba si uvědomit, že i když je nepochybně soudržnost svorníkem fungující moderní společnosti, veřejnost ji nejspíše vnímá jako

Soudržnost v diferencující se společnosti

(logicky) očekávaný důsledek dobrého fungování řady oblastí společenského života. O tom svědčí rozložení odpovědí na baterii otázek, zjišťujících co a jak pomáhá posilovat soudržnost (viz následující tabulka).

Tabulka 4.6.1. Odpovědi na otázku „Jak moc je podle Vás naléhavé zabývat se letos v České republice následujícími oblastmi?“ (v %)

	Není naléhavé	Docela naléhavé	Velmi naléhavé	Neví
Nezaměstnanost	3,6	25,6	70,4	0,5
Korupce	3,6	25,7	67,2	3,5
Organizovaný zločin, mafie	4,1	27,3	65,8	2,8
Zdravotnictví	4,6	30,5	62,8	2,1
Obecná kriminalita	4,3	37,4	56,7	1,5
Sociální jistoty	7,6	39,3	50,4	2,6
Vytvoření fungujícího právního systému	7,3	37,0	48,9	6,8
Reforma důchodového systému	9,2	33,5	47,7	9,6
Ekonomické reformy	4,2	43,6	45,4	6,8
Životní úroveň	8,8	44,5	44,7	2,0
Problematika bytů a nájmu	11,4	41,1	40,4	7,1
Zemědělství	10,5	39,5	36,5	13,4
Školství	16,0	40,0	36,5	7,5
Životní prostředí	18,7	52,7	25,4	3,2
Soudržnost společnosti	24,9	41,0	18,7	15,4
Problémy spojenými s uprchlíky	27,8	42,4	17,0	12,8
Rasismus	41,6	31,4	16,4	10,6
Volební systém	49,6	24,6	13,0	12,8
Vymezení postavení a pravomocí prezidenta	66,2	16,7	5,7	11,5

Zdroj: Naše společnost, leden 2005.

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

Tabulka 4.6.2. „Co pomáhá posilovat soudržnost?“ (1 rozhodně pomáhá, 2 spíše pomáhá, 3 ani ano, ani ne, 4 spíše nepomáhá, 5 rozhodně nepomáhá)

	Průměr	Ano (v %)	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Posilování rodiny	1,81	81,9		0,43	0,39	
Dodržování zákonů	1,90	77,3	0,74			
Růst vzdělanosti	1,94	79,8			0,62	
Sociální jistoty	1,96	77,4		0,70		
Bezpečnost	1,97	75,9				
Zvyšování úrovně sociální péče	1,99	77,8		0,75		
Rozvoj občanských práv a svobod	2,02	73,7	0,66			
Ekonomický růst	2,04	73,6	0,68			
Snižování nezaměstn.	2,05	73,8		0,64		
Snižování sociál. rozdílů	2,14	69,7		0,74		
Posilování národního uvědomění	2,31	61,2			0,73	
Životní prostředí	2,32	60,8	0,49			
Společné hodnoty	2,38	57,6	0,36			0,33
Spoluúčast na řízení věcí veřejných	2,41	57,9	0,67			
Podpora kultury a umění	2,46	52,6			0,74	0,31
Soužití majority a minorit	2,51	50,8	0,52			
Kultivace médií	2,51	49,9				0,53
Podpora duchovního rozvoje	2,53	51,1	0,47		0,53	
Podpora občan. iniciativ	2,58	47,2			0,36	0,44
Rozvoj politické kultury	2,69	44,0	0,53			
Náboženská	3,11	24,9				0,80
Vyčerpaná variance			18,6 %	13,9 %	12,3 %	10,2 %

Zdroj: Soudržnost 2003.

Rozdílná procenta v odpovědích „rozhodně ano“ a následně i diferencovaný průměr u jednotlivých položek dokládají, že veřejnost zvažuje, jak významné jsou dané oblasti pro soudržnost společnosti, a zároveň posuzuje, jak velké defi-

city v daných oblastech pocituje. Z výsledků vyplývá, že lidé kladou největší důraz na oblasti, které jsou jim bezprostředně blízké a které zároveň spojují s všeobecným chápáním fungující společnosti. Nepřekvapí proto, že na prvním místě se objevilo posilování rodiny: v rodině probíhá socializace, utvářejí se hodnoty, rodina poskytuje svým členům nejrůznější jistoty, zajišťuje mezigenerační solidaritu ve smyslu péče o seniory a děti apod. Přitom ve veřejném i odborném diskurzu se hovoří o krizi současné rodiny, o její nestabilitě, o konfliktu požadavků trhu práce, kariéry, genderových rolí, současného životního stylu atd. s fungováním nejen tradiční patriarchální rodiny, ale i rodiny moderní (demokratické). Na dalších místech jde o položky, které se jednak bezprostředně dotýkají každého a jejichž současný stav je považován obecně za nedostatečný (dodržování zákonů, bezpečnost na ulicích, vztah občana a státu, právní jistoty, ochrana osobnosti, zajištění soukromí), jednak „ošetřují“ sociálně nejslabší skupiny a poskytují jim záchranou síť v často jimi nezaviněné situaci (sociální jistoty, sociální péče, snižování nezaměstnanosti), a tak řeší i v naší společnosti jistě nepřijatelné sociální vyloučení, ohrožení chudobou, vnikající propast mezi chudými a bohatými.

Spíše rozpačité hodnocení významu podpory soužití majority a minorit jen znovu potvrzuje, co již bylo v části o nerovnostech a exkluzi řečeno o vztahu majoritní společnosti k romskému etniku a k některým dalším národnostním menšinám. Názor na přínos pro soudržnost společnosti je podobně nejednotný, jako je dvojaké vnímání Romů (privilegovaná a současně vyloučená skupina).

Umístění „posilování náboženskosti“ na poslední příčce našeho pomyslného žebříčku odpovídá na jedné straně nízké religiozitě české populace a pozici katolické církve, případně národních evangelických církvích a jejich současné roli ve veřejném životě, na druhé straně rozporuplnosti hodnocení působení především nekřesťanských církví či různých směrů východních náboženství. Je možné se domýšlet, že veřejnost, podobně jako v případě minorit, neumí většinou rozhodnout, zda je (nebo zda by byla) religiozita v své současné mnohosti směrů a různosti projevů posílením soudržnosti či nikoli. Výsledek je ovšem možné interpretovat i tak, že veřejnost opravdu nespojuje soudržnost společnosti s posílením vlivu či významu tradiční (katolické) religiozity.

Za pozornost stojí, že na třetí příčce se umístila „podpora růstu vzdělanosti“. Vypovídá to o tom, že si lidé uvědomují, co vše nedostatečnost v rozvoji vzdělanostní struktury obyvatelstva bezprostředně či zprostředkovaně ovlivňuje. Toto většinové stanovisko poněkud kontrastuje se sporným umístěním úrovně vzdělanosti jako možným zdrojem sociálního napětí (viz kapitola 3.1).

Předložený seznam dvaadvaceti „oblastí“, jejichž rozvoj či podpora mohou různou měrou přispívat a také nepochybně přispívají k posílení soudržnosti, se

strukturoval do následujících čtyř obecnějších dimenzí (faktorů): viz „zátěže“ uvedené v tabulce:

1. faktor: Demokracie, upevnění zákonnosti, rozvoj ekonomiky;
2. faktor: Sociální politika;
3. faktor: Vzdělanost, kulturnost;
4. faktor: Význam náboženství.

Faktorová analýza jen potvrdila seriózní povahu názorů dospělého obyvatelstva na možnosti posilování soudržnosti ve společnosti. Veřejnost zřetelně oděluje nástroje sociální politiky (2. faktor), kterým vesměs připisuje významnou roli, což může být interpretováno jako podpora silného sociálního státu, od široce pojímaného společenského systému (1. faktor), který v sobě zahrnuje právo, ekonomiku, politiku i životní prostředí. Veřejnost je tedy určitým způsobem vnímá jako na sobě nezávislé oblasti, lidé si dovedou představit na jedné straně fungující moderní stát s minimálními sociálními programy, či na druhé straně naopak kladou důraz na silný sociální stát a menší pozornost věnují fungování jiných oblastí. Nejde tu jako v případě sociální politiky o spoléhání na stát, ale o očekávání, které je spojováno s modernizační státu jako instituce a tím i celé společnosti.

Je třeba si uvědomit, že položky, které vstupují do obou faktorů, byly uváděny na předních místech, že tedy nejde o odmítnutí jejich výrazně pozitivního vlivu na soudržnost společnosti, ale že jde (u následné analýzy faktorových skóre) o nadprůměrný či podprůměrný názor ve vybraných skupinách.

Dále se do jedné dimenze (3. faktor) spojila podpora vzdělanosti s kulturou, uměním, s duchovní sférou a národním uvědoměním. Společným jmenovatelem by mohla být (humanitní) kultivace společnosti, jejíž zvyšující se úroveň se pak stává zárukou sociální soudržnosti. Jde v podstatě o ideál směřování k všestranně rozvinuté svobodné osobnosti a tomu odpovídající společnosti. Význam položek, s výjimkou „podpory růstu vzdělanosti“, která má jistě přesah do sociální mobility a stratifikace, je nižší, než tomu bylo u prvních dvou faktorů, stále však jde o přesvědčení nadpoloviční části veřejnosti o tom, že podpora dané oblasti má pozitivní efekty na soudržnost společnosti.

Vydělením náboženskosti do zvláštního faktoru se jen potvrdila její specifická v českém prostředí. V jiných národních prostředích by se nepochybně náboženská stala součástí „humanitní kultivace společnosti“ a jistě by její význam byl minimálně srovnatelný s ostatními položkami, které tuto dimenzi utvářejí. Českou veřejností je „náboženská“ nejspíš (viz výše) spojována s tradičním katolicismem, který se v mnohém dostává do konfliktu s žitým světem

Soudržnost v diferencující se společnosti

moderního člověka. Z toho nejspíš pramení přesvědčení, že podporování takového typu zbožnosti nemůže příliš přispívat k soudržnosti moderní společnosti.

Tabulka 4.6.3. Obecné dimenze posilování soudržnosti – průměrná faktorová skóre ve vybraných socioprofesionálních skupinách a skupinách podle ideové orientace.

Socioprofesionální skupiny	Společenský systém	sociální politiky	humanitní kultivace	náboženská	N (1704)
podnikatelé	-0,08	0,21	0,02	-0,12	130
management	-0,11	0,08	-0,17	0,06	114
VŠ odborníci	-0,21	0,29	-0,15	-0,02	76
střední odborníci	-0,08	0,06	-0,09	0,05	153
administrativa	-0,22	0,07	-0,10	0,03	122
služby	-0,07	-0,12	0,06	0,02	165
kval. dělníci	0,09	0,01	0,09	-0,01	288
nekval. dělníci	0,08	-0,23	0,15	0,06	63
studenti	0,01	0,20	-0,05	-0,03	109
důchodci	0,05	-0,20	0,01	-0,03	261
nezaměstnaní	0,31	-0,27	0,05	-0,08	82
Ideová orientace	Společenský systém	sociální politiky	humanitní kultivace	náboženská	N (1704)
konzervativní	-0,18	0,24	-0,20	-0,10	166
liberální	-0,09	0,21	-0,12	0,05	366
sociálně demokratický	-0,02	-0,07	0,02	0,06	578
socialistický	0,08	-0,13	0,13	0,01	272
komunistický	0,24	-0,12	0,25	0,37	77
radikální až anarchistický	0,49	0,34	0,33	0,07	24
křesťanský	0,31	-0,33	-0,09	-0,74	73
národní, vlastenecký	0,20	-0,12	0,01	-0,30	50
ekologický	-0,07	-0,01	0,08	-0,04	98

Zdroj: Soudržnost 2003.

Průměry faktorových skóre ve zvolených skupinách podle socioprofesioního, resp. ideově politického (sebe) zařazení, potvrzují očekávanou názorovou diferencovanost danou sociálním statusem či ideově politickým zaměřením, které odpovídají obsahu té které dimenze. Za pozornost stojí:

- rozdílnost mezi lidmi s liberální a konzervativní orientací v dimenzích „společenský systém“ a „humanitní kultivace“, kde bylo možno předpokládat opačnou relaci. Jde zjevně o posun v chápání konzervatismu, který již signalizovaly analýzy provedené v mezikapitole věnované právě ideově politickým orientacím,
- výrazná rozdílnost mezi komunisticky a socialisticky smýšlejícími respondenty ve stejných dimenzích a navíc v dimenzi „náboženskosti“,
- nevyhraněnost zastánců ekologických programů ve všech zjišťovaných dimenzích.

Na rozdíl od analyzovaných postojů k nerovnostem, sociální spravedlnosti apod., skupina studentů není – s výjimkou statisticky významného podprůměru ve vnímání sociálních politik jako příspěvku k soudržnosti – nijak rozdílná od průměru populace.

V našem rozsáhlém výzkumu v roce 2006 jsme se na představu o tom, jak přispět k posilování sociální soudržnosti, zeptali otevřenou otázkou. Odpovědi, které byly z hlediska obsahu, míry obecnosti, formulačního značně rozmanité, jsme následně rozčlenili do tematických okruhů – jejich pojmenování a procentní zastoupení viz následující tabulka. Rozmanitost názorů jen potvrzuje, že pod soudržností společnosti a možnostmi či možnými procesy, které ji posilují (či zeslabují), je vnímána řada oblastí života společnosti, že nejde jen o solidaritu, spravedlnost a legitimitu. Vlastně neexistuje nějaký převažující názor, který by byl určující.

Vše, co uváděli naši dotázaní, se objevovalo v nějaké více či méně podobné formulaci ve výzkumu v roce 2003, kde jsme dali respondentům ke zhodnocení seznam položek a obvyklou (pětibodovou) škálu souhlasu – nesouhlasu. Podstatným zjištěním tudíž je, že „prostor“ pro posilování soudržnosti, tak jak jej vymezili teoreticky poučení výzkumníci Machoninova týmu (a operacionalizovali do oblastí vyjmenovaných v tabulce 4.6.2), se neliší od reality, tak jak je vnímána a verbalizovaná veřejností. Na druhou stranu, strukturace tohoto prostoru podle významnosti (procentního zastoupení odpovědí) se jeví jako výrazně odlišná. Znovu se potvrdilo, že jakmile dotázaní nemají k dispozici nějakou „mapu“ v úvahu připadajících komponent soudržnosti či procesů, které mohou k soudržnosti přispívat, tak jejich vyjádření jsou v mnohém nesouřadná. Když

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 4.6.4. Odpovědi na otevřenou otázku, jakým způsobem posilovat soudržnost (v%)

Solidaritou, charitou, spoluprací, vzájemnou pomocí	9,8
Výchova rodičů, školy	9,1
Tolerance, vstřícnost, pochopení, porozumění, úcta, respekt	6,6
Odstranění nerovností	5,8
Spravedlnost, rovnoprávnost, právo	3,7
Zákony	3,5
Lepší politika, politici, program, nová politická strana	3,2
Vzájemnou podporou a pochopením	2,3
Výchova přes sdělovací prostředky	2,2
Společenská aktivita, zájem o volby, věci veřejné	2,1
Slušnost, ohleduplnost	2,0
Vzájemná komunikace	1,7
Poctivost, zajistit poctivost lidí, potírání nepoctivců	1,2
Zajištění práce pro všechny	1,0
Víra, křesťanství	1,0
Důvěra lidí	0,9
Boj s korupcí, odstranění korupce	0,7
Růst, ekonomický, hospodářský	0,5
Něco jiného	24,1
Irelevantní, ne jak, ale uvádějí důvody proč ano	0,6
Neví	16,3

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006, N=2245.

se podíváme na výsledky podrobně, zjistíme, že většina odpovědí (39 %) se v nějaké podobě týká toho, co bychom mohli nazvat „soudržnost zdola“, tedy fenoménů, které rekurují na občanskou dimenzi sociální soudržnosti. Do jaké míry by se poznatky z baterie otázek uvedených v tabulce 4.6.2 změnilly, kdybychom dotázané nechali položky přispívající k soudržnosti seřadit podle významu, můžeme jen spekulovat. Řazení podle průměru, vzhledem k výrazně převažujícím souhlasným odpovědím, nemůže být považováno za zcela adekvátní (rozdíly mezi průměry nejen položek, které jsou bezprostředně za sebou, nejsou statisticky významné). Za pozornost stojí, že čtvrtina dotázaných uvedla v otevřené otázce „něco jiného“, co nešlo jednoduše podřadit pod (empiricky) vy-

4. Spravedlnost, důvěra, legitimita... v názorech a postojích veřejnosti

tvořenou klasifikaci odpovědí. Znovu se potvrdilo, že sociální soudržnost je veřejností vnímána nejednotně, více či méně konkrétně, s důrazem na různé stránky společenského života, na což se pak váže představa, co by mohlo vést k jejímu posílení. Toto zjištění je ještě umocněno (potvrzeno) vysokým podílem odpovědí „nevím“.

Přes všechny rozdílnosti i tak ale platí, že určitým pojítkem mezi oběma pohledy jsou základní atributy spojované s fungujícím společenstvím.

5. Sociální soudržnost v prostorové diferenciaci

Ondřej Špaček, Jana Vobecká

Prostorová dimenze sociálních jevů bývá v sociologickém zkoumání často přehlížena. Výzkum sociální soudržnosti tak patří v tomto ohledu spíše mezi výjimky, mimo jiné i proto, že některé své kořeny odvozuje právě z výzkumu regionálních rozdílů. V této kapitole vycházíme z předpokladu, že prostor ovlivňuje lidské chování, stejně tak, jako že lidské chování prostor utváří a ovlivňuje. Jedná se tedy o vzájemný vztah.

V České republice byla doposud pozornost věnována zejména studiu rozdílů mezi regiony z hlediska různých aspektů. Ať už se jednalo o rozdíly v socio-ekonomických charakteristikách obyvatel [Kostecký 1995; Kostecký 2002; Hampl 2005; Kostecký 2003], volebním chování [Kostecký, Čermák 2004], rozvoji občanské společnosti [Stachová 2005, 2008] či regionálních odlišnostech v důvěře [Stachová, Čermák, Vobecká 2008]. Tyto studie v různé míře prokázaly, že v České republice existují významné regionální rozdíly ve studovaných aspektech. Prostorová dimenze reprezentovaná studiem mezikrajských rozdílů je ovšem pouze jedním z možných úhlů pohledu. Jiný úhel pohledu nabízí studium odlišností mezi obyvatelstvem žijícím v městském a venkovském prostředí. Studii socio-ekonomického vývoje a postojů obyvatel na venkově se zabývají zvláště studie [Majerová aet al. 2001, 2003, 2005]. Tyto studie ovšem mapují zejména venkovské prostředí jako takové, a nezaměřují se již tolik na srovnání situace s městem.

Obecně se dá říci, že při studiu prostorových rozdílů v chování a postojích obyvatel převládají analýzy zaměřené na regionální rozdíly. Tento přístup má jednu velkou výhodu oproti druhému přístupu, a to vcelku jasné a konsenzuální vymezení analyzovaných územních jednotek, v českém kontextu jsou to nejčastěji okresy nebo kraje. Vymezení městských a venkovských oblastí je na druhou stranu značně nejasné. V Čechách neexistuje konsensus nad tím, co je a co není venkov. Podobná je i situace v jiných zemích. Je to způsobeno tím, že pro různé účely a v různých vědních oborech se rozhodující charakteristiky určující městský nebo venkovský charakter různí. Jiné charakteristiky jsou podstatné pro architekta, ekonomu nebo antropologa, závisí také na územním detailu, na jakém

je výzkum prováděn, zda na konkrétní lokalitě, na území státu nebo v mezinárodním kontextu.

V této kapitole budeme zkoumat, zda je sociální soudržnost rozdílná v závislosti na prostoru, v němž lidé žijí; jinými slovy, zda je možné vysvětlit část rozdílů v sociální soudržnosti tím, že lidé žijí ve městě nebo mimo něj. Vycházíme tedy z předpokladu, že charakteristiky prostoru, jeho organizace, mohou ovlivnit vztah k ostatním lidem, pocit sounáležitosti a další atributy sociální soudržnosti tím, že představují prostředí pro setkávání a vzájemnou interakci osob, snižují nebo zvyšují pocit anonymity, sociální kontroly nebo pocit bezpečí. Zároveň je třeba mít na paměti i opačný směr působení. Sami lidé vyhledávají pro svůj život různé typy prostoru. Pokud mají možnost volby, rozhodují v závislosti na tom, v jaké fázi životního cyklu se zrovna nacházejí, podle dostupnosti pro ně zajímavých pracovních příležitostí, podle ceny nemovitostí, dopravní dostupnosti a podobně. Například mladý svobodný absolvent hledající první zaměstnání bude s velkou pravděpodobností preferovat jinou rezidenční lokalitu než mladý pár se dvěma malými dětmi nebo důchodce, pro kterého již dobrá dostupnost atraktivního zaměstnání nehraje žádnou roli.

Sociální soudržnost je ovšem vícedimenzionálním jevem. Jednotlivé složky a dimenze sociální soudržnosti mohou být ovlivněny prostorově specifickými charakteristikami obyvatel nestejně. Můžeme nalézt řadu dělení a os, které naplňují a reprezentují soudržnost různých komunit [např. Berger-Schmitt 2002b; Forrest, Kearns 2001; Musil 2005]. V této kapitole se inspirujeme především Musilovým dělením, který kromě pěti obsahových dimenzí rozlišuje tři úrovně dimenze [Musil 2005]. Hovoří o makro-dimenzi soudržnosti, která zahrnuje soudržnost celé společnosti, regionu, celostátní organizace, případně i Evropy či celého světa, dále o mezo-dimenzi, tedy soudržnosti menších měst, obcí, čtvrtí či dobrovolnických organizací, a nejnižší úroveň mikro-dimenze soudržnosti rodiny, okruhů přátel či sousedství.

Předpokládáme, že ve vymezených prostorových kategoriích bude diferencovaná míra soudržnosti. Strukturovaná bude přitom především mikroúroveň soudržnosti, protože se jedná o aspekt, který je bezprostředněji svázán s žitým prostorem a prostředím. Oproti tomu nepředpokládáme, že by makroúrovňové charakteristiky soudržnosti byly výrazně diferencovány podle prostorových kategorií. Tyto hypotézy budeme testovat v této kapitole, ale na úvod se zmíníme o vymezení prostorových kategorií města a neměstského prostředí, v nichž budeme hypotézy testovat.

5.1. Vymezení prostorových kategorií

Naše vymezení městského a neměstského obyvatelstva proti sobě nestaví dvě kategorie město a venkov. Snaží se vymezit prostory suburbánní a venkovské na základě míry svázanosti obyvatel žijících v těchto prostorech s městy. Jako ukazatel míry svázanosti s městy bere intenzitu vyjížděky za prací zaměstnaných obyvatel do měst. Za města považuje ty obce, které nabízejí určité množství pracovních příležitostí. Bere tak v úvahu jednak možný vliv prostoru, v němž se lidé pohybují, jednak alespoň částečně odráží prostorovou organizaci lidí podle jejich rezidenčních priorit, nejjasněji je tato logika reprezentována vymezením suburbánních oblastí.

Na základě dat ze Sčítání lidu v roce 2001 jsme vymezili sedm prostorových kategorií [Vobecká 2009]:

Primární centra jsou obce a jejich aglomerace,¹ které nabízejí více než 5000 pracovních příležitostí a které mají více pracovních příležitostí, než kolik mají zaměstnaných rezidentů, a které neleží v suburbu jiného primárního centra. Takových center bylo identifikováno 115, z nichž to početně nejmenší město Stříbro čítalo v roce 2001 7781 obyvatel.

Vnitřní pás zázemí tvoří obce, ze kterých alespoň 50 % zaměstnaných rezidentů vyjíždí za prací do primárních center. Bylo jich identifikováno celkem 1054.

Vnější pás zázemí tvoří obce, ze kterých vyjíždí za prací alespoň třetina (33,3 %) zaměstnaných rezidentů do primárních center a které zároveň nepatří do vnitřního suburbánního pásu. Do této kategorie je řazeno 1390 obcí.

Oba suburbánní pásy a polycentrické zázemí tvoří souhrnně *suburbánní oblast*.

Polycentrické zázemí je tvořeno obcemi, ze kterých více než třetina (33,3 %) zaměstnaných rezidentů vyjíždí pracovat do dvou nebo více primárních center, ale do žádného z nich jich nevyjíždí více než třetina. Tím pádem obce této kategorie nespádají do výše definovaného suburbánního pásu. Do této kategorie patří 1103 obcí.

Sekundární centra: jsou obce a jejich aglomerace,² které nabízejí 2000 až 5000 pracovních míst a nenáleží do vnitřního ani vnějšího suburbánního pásu primárních center. Je jich 138 a jen dvě z nich (Dukovany a Temelín) mají méně než 2800 obyvatel.

¹ Aglomerace jsou definovány v souladu s výčtem aglomerací v České republice, které definoval Hampl [2005].

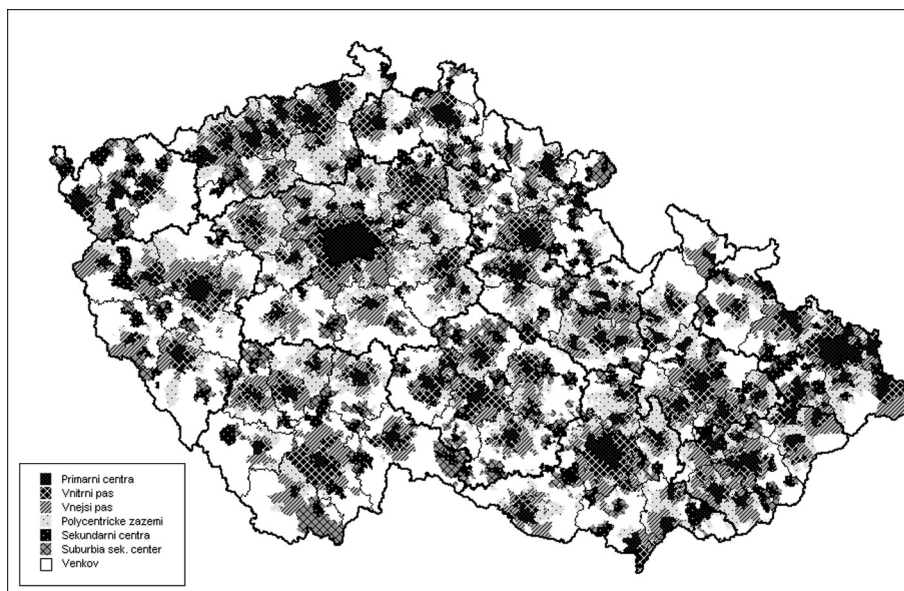
² Ibid.

Zázemí sekundárních center je tvořeno obcemi, z nichž alespoň třetina zaměstnaných rezidentů vjíždí za prací do sekundárních center. Obcí v tomto pásu je relativně nejméně, a to 465.

Jako *venkovské* jsou nazývány ty obce, které nespádají do žádné z výše uvedených kategorií. Tak je venkovským nazýváno obyvatelstvo těch obcí, které není městské, ale ani pod převažujícím vlivem města (suburbium). Mezi venkovské patří podle tohoto vymezení 1951 obcí.

Zároveň s představením této klasifikace je třeba zdůraznit, že ačkoli je výsledkem hlubších úvah nad charakterem specificky české sídelní struktury a rozložení obyvatel, jsou její jednotlivé kategorie výsledkem arbitrárního rozhodnutí. Není tedy záměrem považovat je za absolutně platné a ostatně to ani není možné.

Obrázek 5.1.1. Vizualizace prostorových kategorií

Zdroj: autoři.

Tabulka 5.1.1. Obyvatelé a obce podle prostorových kategorií

Prostorová kategorie	Obce		Obyvatelstvo (SLDB 2001?)		Pop. změna mezi 1991 a 2001 (v %)
	Počet (v %)	Rozloha (v %)	Počet (v %)	Hustota (na km ²)	
Primární centra	2,3	8,4	52,7	814	-2,2
Vnitřní sub. pás	16,8	10,4	6,3	78	4,8
Vnější sub. pás	22,2	18,1	10,0	71	2,5
Polycentrické zázemí	17,6	15,3	7,3	62	0,6
Sekundární centra	2,4	6,2	10,2	213	-0,4
Suburbánní pás sekundárních center	7,4	5,4	1,6	38	0,9
Venkov	31,2	36,2	12,0	43	-0,5
	100,0	100,0	100,0	130	-0,7

Zdroj: ČSÚ, vlastní výpočty.

Prostorové kategorie vnitřního suburbánního pásu primárních center a suburbánního pásu sekundárních center zahrnují pouze zlomek obyvatel celého území republiky. Vzhledem k tomu, že v následujících analýzách používáme data z výběrového šetření, rozhodli jsme se pro tyto účely sloučit malé kategorie s jim nejpodobnějšími. Vnitřní i vnější suburbánní pás primárních center tak slučujeme do jedné kategorie, kterou nazýváme *zázemí*. Suburbánní pás sekundárních center přiřčujeme ke kategorii *venkov*. Výsledná pětičlenná kategorizace a srovnání struktury obyvatelstva podle dat ze sčítání lidu a výběrového šetření je uvedeno v tabulce 5.1.2. Datový soubor výběrového šetření je v jednotlivých prostorových kategoriích reprezentativní podle věku a pohlaví respondenta, stejně jako v rozložení do jednotlivých regionů (NUTS2).

Pokud se v analýzách různých sociálních jevů zohledňuje rozdíl mezi městem a venkovem, bývá tato proměnná obvykle vyjádřena jednoduchým ukazatelem velikosti místa bydliště. Námi vymezené prostorové kategorie jsou odvozeny podle jiného principu, avšak vzhledem k vlastnostem sídelní struktury České republiky do určité míry odráží i rozdíl v populační velikosti sídel. Pro srovnání s ostatními analýzami a lepší představu čtenáře zde uvádíme strukturu obyvatelstva v jednotlivých prostorových kategoriích podle velikosti obce, ve které žijí.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 5.1.2. Struktura obyvatel podle prostorových kategorií

Základní členění	Použité členění	SLDB 2001	Soudržnost 2006
Primární centra	Primární centra	52,0	47,2
Vnitřní sub. pás	Zázemí	16,9	16,5
Vnější sub. pás			
Polycentrické zázemí	Polycentrické zázemí	7,4	9,7
Sekundární centra	Sekundární centra	10,2	9,7
Suburbánní pás sekundárních center	Venkov	13,5	16,9
Venkov			

Zdroj: ČSÚ, výzkum Sociální a kulturní soudržnost 2006, vlastní výpočty.

Tabulka 5.1.3. Struktura obyvatelstva prostorových kategorií podle velikostní kategorie obcí (řádková procenta)

Prostorová kategorie	Obce s počtem obyvatel				
	do 500	do 2000	do 10 000	do 100 000	nad 100 000
Primární centra	0,0	0,3	2,9	57,0	39,8
Zázemí	19,8	47,5	30,4	2,3	0,0
Polycentrické zázemí	20,6	50,1	29,4	0,0	0,0
Sekundární centra	0,0	0,9	72,4	26,7	0,0
Venkov	25,4	44,1	30,4	0,0	0,0
Celkem	8,3	17,9	20,3	32,8	20,7

Zdroj: ČSÚ, výzkum Sociální a kulturní soudržnost 2006, vlastní výpočty.

5.2. Prostorová diference soudržnosti

Jak jsme předeslali, v představené analýze se zabýváme mikroúrovňi a makroúrovňi soudržnosti a jejími odlišnostmi v závislosti na prostorovém uspořádání společnosti. Analyzovaná mikroúroveň částečně zasahuje i do mezoúrovně, avšak explicitně se jí zde nezabýváme.

5.2.1. Prostorová diferenciacie mikroúrovně soudržnosti

Sociální soudržnost na mikroúrovni nachází jedno ze svých nejtypičtějších vyjádření v soudržnosti sousedství. Právě na této úrovni můžeme očekávat nejjasnější diferenciaci sociální soudržnosti prostorových kategorií, způsobenou odlišným fyzickým i sociálním prostředím. Atmosféra moderních velkých měst bývá chápána jako anonymnější, individualizovanější a nesoudržnější než život v malé vesnici, kde se lidé znají a mají mezi sebou úzké sociální vazby [Simmel (1903) 1997; Wirth 1938]. Bezvýhradní platnost této představy sice byla zpochybněna (např. [Gans 1968; Kasarda a Janowitz 1974; Wellman 1979]), stále však má určitý racionální základ opírající se o odlišné sociálně psychologické podmínky menších, uzavřenějších společenství.

Sousedství je možné chápat jako poměrně komplexní fenomén s mnoha aspekty a podobami. Pro naše účely sledujeme dvě dimenze hodnocení sousedství respondenta – *pocit komunity*³ a *sousedskou síť*. Pocit komunity vyjadřuje, jak respondent hodnotí kvalitu komunitního života v okolí bydliště. Zahrnuje posouzení toho, jak moc se sousedé navštěvují, pomáhají si, angažují se ve veřejném životě, ale i jaký má respondent pocit bezpečí v místě bydliště. Sousedská síť vyjadřuje skutečné začlenění respondenta do sousedství. Jedná se tedy o to, kolik sousedů zná, jak moc jim důvěřuje, nakolik by se na ně spolehl.⁴

5.2.1.1. Pocit komunity

Pocit komunity je psychologický koncept, který se snaží zachytit subjektivní vnímání začlenění jedince do dané komunity. Je podstatnou součástí nástroje pro měření soudržnosti sousedství⁵ [Buckner 1988]. Definován nejčastěji bývá jako „pocit sounáležitosti, který členové mají, pocit, že ostatním členům skupiny na nich záleží, a sdílená víra v to, že potřeby členů budou skrze jejich společnou aktivitu naplněny“ [McMillan et al. 1986: 9]. Tento koncept se může vztahovat na skupiny jiného druhu, než jsou sousedé, které nejsou vymezené na základě územní příslušnosti (např. spolupracovníci, zájmové sdružení). V našem případě se však jeho konstrukce vztahuje přímo na okolí místa bydliště.

Pocit komunity konstruujeme na základě několika proměnných, které popisují respondentovo hodnocení okolí místa bydliště. Toto hodnocení se neváže na konkrétní lidi (sousedy), ale obecně na sociální prostředí. Obecná charakteristika

³ angl. *sense of community*.

⁴ Na základě teoretických koncepcí by bylo možné identifikovat další či jinak vymezené dimenze sousedství. Naše dělení je do určité míry omezeno dostupnými daty a do jisté míry je také inspirované empirickou analýzou uvedenou dále.

⁵ Neighbourhood Cohesion Index – NCI.

okolního *sociálního prostředí* byla měřena třemi otázkami zjišťujícími hodnocení podoby vztahů mezi lidmi v místě bydliště. Rozlišeny byly tři dimenze – sdružování, solidarita a participace.⁶ Zacielení otázky směřovalo na lokalitu – v případě vesnice či malých měst se jednalo o celou obec, v případě velkých měst hodnotili pouze vlastní ulici či čtvrť. Charakter sociálního prostředí se v různých prostorových kategoriích liší především v dimenzi sdružování. Lidé ze sousedství se spíše navštěvují a scházejí v obcích spadajících do zázemí a venkova než v primárních a sekundárních centrech. Rozdíl mezi jednotlivými kategoriemi v ostatních dimenzích již nebyl obdobně významný. Bez rozdílu kategorie obce si lidé myslí, že se lidé starají spíše sami o sebe a o veřejné věci se příliš nezajímají.

Otázka *bezpečnosti* v lokalitě byla zaměřena na to, zda se respondent cítí bezpečný, když jde v noci po ulici ve čtvrti či obci, kde bydlí. Použita byla čtyřstupňová škála od „velmi bezpečně“ až po „velmi ohrožen(a)“. Obyvatelé prostorových kategorií se výrazně liší v pocitu bezpečí v lokalitě. V městském prostředí primárních a sekundárních center se v noci na ulici cítí velmi bezpečně pouze necelých 10 % obyvatel. Oproti tomu v zázemí a na venkově je to okolo 25 % obyvatel.

Vnímání možnosti zasahovat do dění v obci je další součástí pocitu komunity. U respondentů byl zjišťován jejich názor na to, jaký má běžný občan *vliv na dění* v obci. Použita byla čtyřstupňová škála od „má velký vliv“ až po „je zcela bezmocný“. Velikost obce se nepochybně může v tomto názoru odrážet. Jelikož se prostorové kategorie podstatně liší z hlediska velikostní struktury obcí, které do nich spadají, bylo by možné očekávat i významný rozdíl mezi prostorovými kategoriemi. Rozdíl zde sice existují, avšak nejsou zdaleka tak významné, jako je tomu například v případě bezpečnosti.

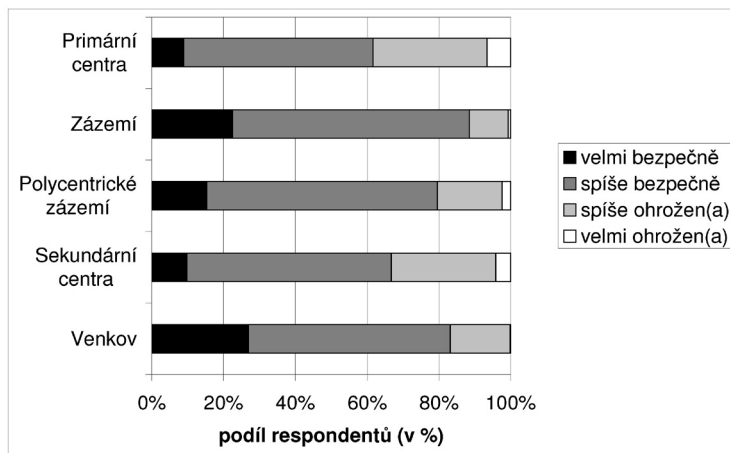
⁶ Respondenti hodnotili, který popis nejlépe odpovídá situaci v místě bydliště na škále od 1 do 7. Zjišťovány byly tyto tři dimenze (uveden je také popis jejich krajních pólů): Sdružování – Lidé se často scházejí a navzájem navštěvují x Lidé se vůbec nesetkávají a nenavštěvují.

Solidarita – Lidé si vzájemně pomáhají x Každý se stará sám o sebe.

Participace – Lidé se zajímají o veřejné věci x Lidé se o veřejné věci vůbec nezajímají.

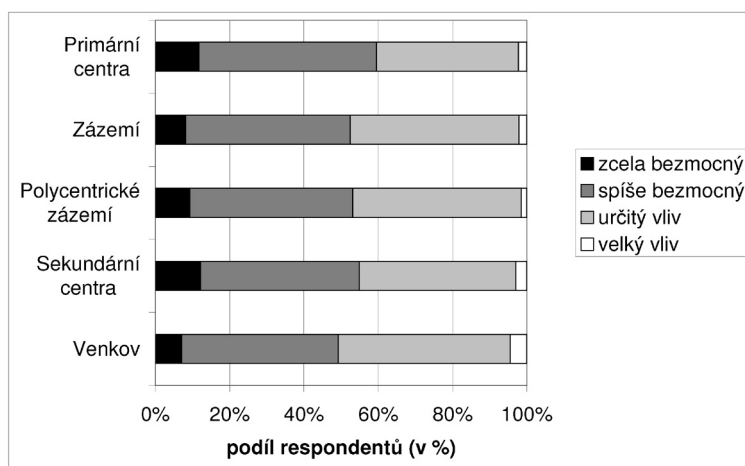
5. Sociální soudržnost v prostorové diferenciaci

Graf 5.2.1. Podíl obyvatel podle pocitu ohrožení v noci na ulici v místě bydliště

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Graf 5.2.2. Podíl obyvatel podle názoru, jaký má občan vliv na dění v jejich obci

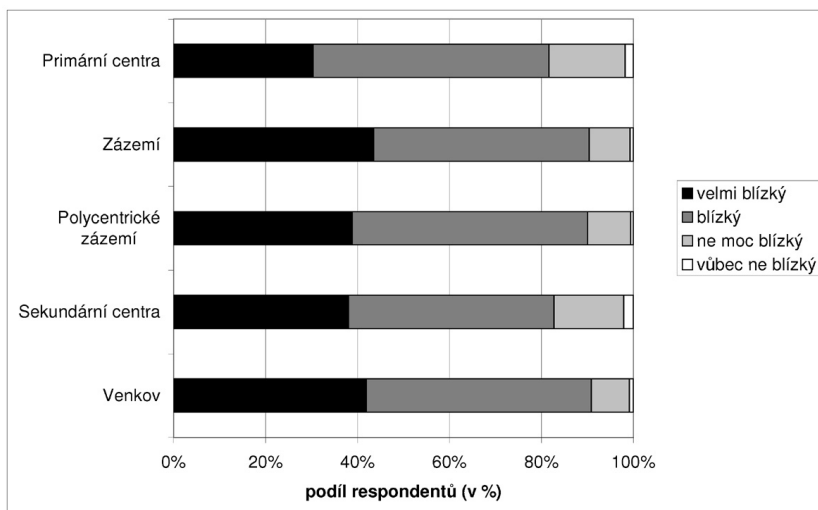

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Součástí pocitu komunity je i *identifikace* s lokalitou. Ta byla zjišťována v rámci širší otázky zjišťující respondentův vztah k jednotkám různé řádovostní úrovně (Evropa, Česká republika, kraj atd.). Mezi nimi byla i čtvrt bydliště, pří-

padně vesnice. Respondent charakterizoval tento vztah na čtyřstupňové škále od „velmi blízký“ až po „vůbec ne blízký“. Identifikace s lokalitou souvisí s prostorovými kategoriemi obdobně slabě jako vnímaný osobní vliv na dění v obci. Rozdíly zde existují, ale nejsou příliš velké. V primárních centrech pociťuje velmi blízký vztah ke své čtvrti přibližně 30 % obyvatel, zatímco v ostatních kategoriích je to kolem 40 %.

Graf 5.2.3. Identifikace s lokalitou

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Přestože identifikace s lokalitou tvoří teoreticky součást konceptu pocitu komunity, následná faktorová analýza ukazuje, že se tato proměnná řadí spíše k následné dimenzi sousedské sítě – tedy zařazením respondenta do sociální sítě v místě bydliště.

5.2.1.2. Sousedská síť

Dimenze sousedské sítě zohledňuje, jaký význam mají sociální vazby přímo v místě bydliště v respondentově sociální síti. Jeden názor na význam místní komunity pro moderního člověka tvrdí, že sousedská komunita ztrácí svůj význam. Velký počet lidí, se kterými se člověk denně setkává, spojený s vyšší fluktuací a nestabilitou bydličního obyvatelstva ztěžuje vznik sousedských vazeb v městském prostředí [Wirth 1938]. Jiní autoři naproti tomu tvrdí, že sousedské

vazby mají místo i v dnešní společnosti. Nepatří sice významově mezi nejdůležitější, ale právě skrze sílu slabých vazeb [Granovetter 1973; Wellman 1979] mají nečekaně důležité dopady pro život jednotlivců. Obvykle se také hovoří o důležitosti drobných služeb sousedské výpomoci pro zlepšení kvality života.

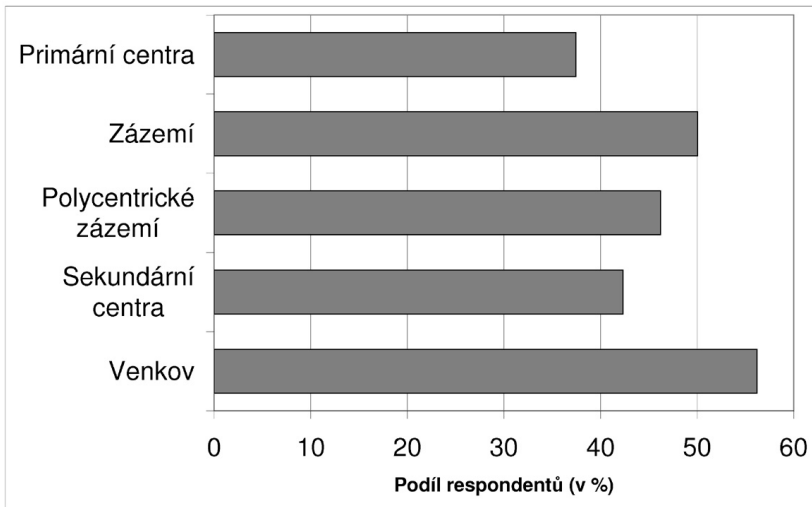
Kvalitu a roli sousedské sítě v životě respondenta jsme měřili ve třech rovinách – přítomnost souseda v nejbližším okruhu sociální sítě, důvěra k sousedům a potenciální pomoc od sousedů. Přítomnost souseda v nejbližším okruhu sociální sítě byla měřena pomocí jednoduché dichotomické proměnné *soused mezi přáteli* – zda respondent má mezi svými třemi nejbližšími přáteli někoho ze sousedství. Vzhledem k tomu, že u sousedských vazeb se předpokládá, že mají spíše slabý charakter (nejedná se o nejbližší přátele), tak tato proměnná indikuje velmi silný význam sousedské sociální sítě pro respondenta. Zastoupení lidí s přáteli mezi sousedy se z hlediska vymezených prostorových kategorií podstatně liší. Na venkově má přátele mezi sousedy více jak polovina obyvatel (56 %), oproti tomu v primárních centrech je to pouze 37 %. Přestože jsou primární centra daleko méně vhodná pro přátelství v sousedstvích, stojí za pozornost, že více jak třetina respondentů má mezi svými nejbližšími přáteli souseda.⁷ To poukazuje na to, že sousedství má relativně podstatný význam pro utváření těsných sociálních vazeb.

Důvěra k sousedům je dalším aspektem, který charakterizuje kvalitu sousedské sítě. Ve výzkumu byla sledována důvěra k různým organizacím, institucím či skupinám lidí, mezi kterými byli i sousedé.⁸ Stupeň důvěry byl vyjádřen pomocí respondentova hodnocení na čtyřstupňové škále od „plné důvěry“ až po „žádnou důvěru“. Obyvatelé různých prostorových kategorií se přitom z hlediska důvěry k sousedům výrazně liší. Nejméně sousedům důvěřují obyvatelé primárních center. Podíl lidí, kteří zde sousedům plně důvěřují, nedosahuje ani jedné pětiny (19 %). V dalších kategoriích tento podíl roste. V sekundárních centrech a zázemí primárních center se pohybuje kolem jedné čtvrtiny (26 %, resp. 27 %). V polycentrickém zázemí již dosahuje necelé jedné třetiny (32 %) a v obcích spadajících do kategorie venkov již více jak třetina lidí plně svým sousedům důvěřuje (35 %).

⁷ Použitá otázka zjišťovala, odkud respondent své přátele zná. V době dotazování již tedy nutně nemuseli být sousedy. Znění otázky: „Rádi bychom ještě věděli, jaké povolání a vzdělání mají Vaši tři nejbližší přátelé? A odkud se znáte?“

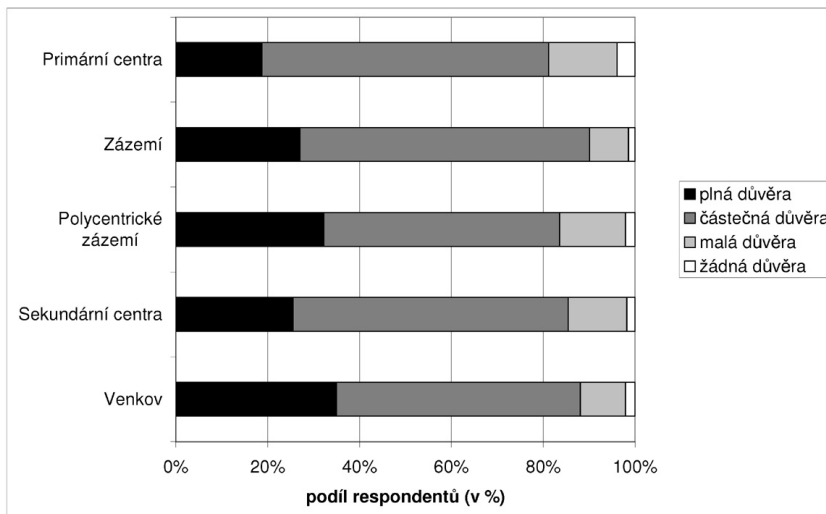
⁸ Znění otázky: „Moh(a) byste ohodnotit, jakou máte důvěru k následujícím skupinám lidí a k institucím?“ – položka „sousedé z domu, ulice, obce“.

Graf 5.2.4. Podíl respondentů s alespoň jedním sousedem mezi přáteli

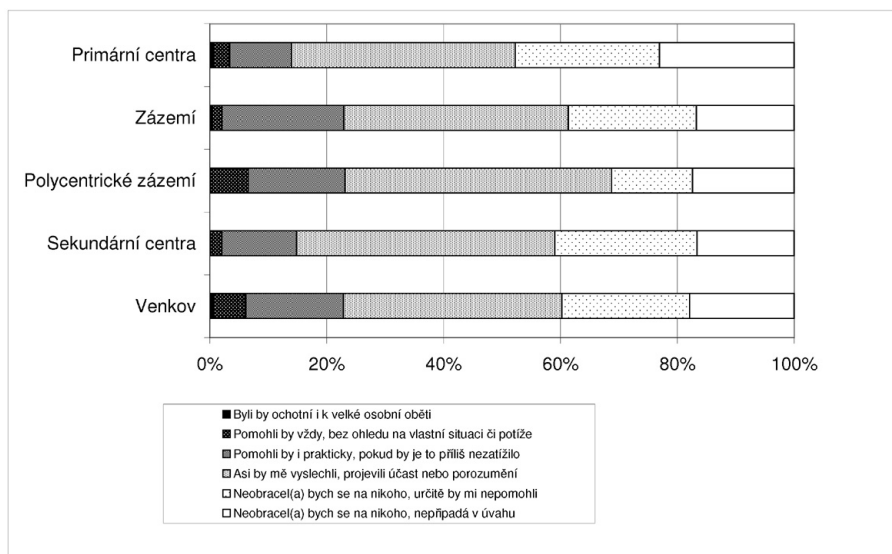
Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Graf 5.2.5. Respondenti plně důvěřující sousedům

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Graf 5.2.6. Pomoc od sousedů v případě těžké životní situace

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Význam sousedství byl nakonec ještě zjišťován otázkou, zda by respondent vyhledal *pomoc sousedů* v těžké životní situaci, přičemž „sousedé a lidé z obce“ figurovali v baterii otázek vedle příbuzných, přátel, atp. Použita byla šestistupňová škála, kde jeden z pólů byl „neobrancel(a) bych se na nikoho, nepřipadá v úvahu“, na druhém pólu pak „byli by ochotni i k velké osobní oběti“.⁹

Srovnání předpokládané ochoty pomoci u různých skupin (příbuzenstvo, přátelé, spolupracovníci a sousedi) ukazuje, že velká většina respondentů sdílí shodné pořadí. Na prvním místě stojí nejbližší rodina, dále pokračují další lidé z příbuzenstva, přátelé, známí a spolupracovníci (i bývalí). Až na posledním místě stojí sousedé a lidé z obce. Tento nízký význam sousedských vazeb je v souladu s teoretickým očekáváním. Variabilita proměnné však může i tak sloužit jako indikátor kvality sousedské sítě. Rozdíly v prostorových kategoriích do značné míry kopírují trend naznačený u předcházejících dvou proměnných.

⁹ Znění otázky: „Řekněte mi, zda byste se obrátil(a) v případě těžké životní situace, např. vážného onemocnění člena rodiny, na některé z uvedených osob a jakou byste od nich mohl(a) očekávat pomoc?“ – položka „sousedé, lidé z obce“.

Největší ochotu pomoci od sousedů očekávají obyvatelé venkova, polycentrického zázemí a zázemí. Určitou drobnou praktickou pomoc by zde očekávalo přes 20 % obyvatel. Podstatně menší očekávání mají lidé z primárních a sekundárních center (13%, resp. 15 %). Je přitom třeba poznamenat, že pouze zanedbatelné množství respondentů by očekávalo od sousedů velkou osobní oběť.

5.2.1.3. Dimenze sousedství

U výše popsaných proměnných jsme se pokusili nalézt společnou latentní dimenzi, která by empiricky měřila teoretické koncepty dimenze sousedství. Použili jsme explorační faktorovou analýzu, která v hrubých rysech potvrdila představené rozdělení dimenzí sousedství na pocit komunity a sousedskou síť. Dimenze pocitu komunity je tvořena především trojicí proměnných charakterizující okolní prostředí, a to stejně tak názorem na angažovanost sousedů, navštěvování se mezi sousedy či vzájemnou výpomoc v lokalitě. Středně slabě tato dimenze souvisí s pocitem bezpečí na ulici a názorem na vliv občana na dění v lokalitě. Dimenze je také mírně sycena indikátorem respondentovy důvěry k sousedům, byť tato proměnná je především součástí druhé dimenze (faktoru).

Druhá dimenze charakterizuje sousedskou síť a přímé zapojení respondenta v sousedské komunitě. Překvapivě silný indikátor tohoto faktoru je blízkost vztahu k lokalitě, který je prakticky na stejné úrovni jako indikátory charakterizující kvality sousedských vztahů – přítomnost souseda v blízké sociální síti, důvěra k sousedům a očekávaná pomoc od sousedů. Z toho vyplývá, že Ti, kteří vnímají kvalitu svých sousedských vztahů jako dobrou a sami pro sebe považují sousedskou síť za významnou, mají také velmi blízký vztah k lokalitě svého bydliště. Ukazuje se tedy, že míra vazby na žitý prostor souvisí s mírou pozitivního hodnocení vlastních sociálních vazeb v lokalitě.

Oba faktory vysvětlují dohromady 42 % variance původních proměnných. To znamená, že poměrně uspokojivě shrnují původních devět měřených indikátorů do dvou dimenzí pocitu komunity a sousedské sítě. Dále proto pracujeme se dvěma proměnnými reprezentujícími tyto dvě dimenze (vytvořena jako faktorová skóre).

Podoba sousedství může být ovlivněna řadou faktorů. Některé z nich vycházejí z charakteru lokality (např. hustota zalidnění, homogenita obyvatel, typ zástavby, městská, příměstská či venkovská lokalita, počet obyvatel), jiné jsou individuálního charakteru a souvisí se zakotveností jednotlivce v lokalitě (např. fáze životního cyklu, sociální postavení). Regresní analýzou se pokusíme identifikovat význam některých z těchto faktorů pro naměřené dimenze sousedství. Základní nezávisle proměnnou je pro nás prostorová kategorie, ve které se na-

Tabulka 5.2.1. Faktorová analýza indikátorů sousedství

	Pocit komunity	Sousedská síť
Lidé se angažují	0,76	-0,05
Lidé se scházejí	0,74	0,07
Lidé si pomáhají	0,71	0,20
Bezpečnost	0,52	0,05
Vliv na dění	0,47	0,12
Identifikace	0,12	0,66
Důvěra k sousedům	0,37	0,60
Soused mezi přáteli	-0,21	0,54
Pomoc od sousedů	0,15	0,54
Vysvětlená variance	26,1 %	16,1 %

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Metoda hlavních komponent, rotované řešení metodou Varimax.

Celkem vysvětleno 42,2 % variance.

Tučně zvýrazněny faktorové zátěže vyšší než 0,3.

chází místo bydliště respondenta. Předpokládáme, že městské, příměstské nebo venkovské prostředí respondentova bydliště výrazně ovlivňuje podobu sousedství. Dále do analýzy zařazujeme základní sociodemografické charakteristiky, které zohledňují různý význam sousedství pro různé sociální skupiny. Jedná se o pohlaví respondenta, jeho věk, přítomnost dětí v domácnosti a vzdělání jako aproximace sociálního postavení. Empirické zkušenosti tvrdí, že sousedství je významnější pro starší lidi, ženy, domácnosti s dětmi a nižší sociální vrstvy.

Regresní analýza ukazuje, že i při kontrole základních sociodemografických charakteristik respondentů hrají prostorové kategorie podstatnou roli v hodnocení soudržnosti sousedství. V obou dimenzích je sousedská síť nejvíce přítomna v sociálních vazbách lidí na venkově a v malých obcích tvořících zázemí velkých měst. Polycentrické zázemí má také vysokou úroveň sousedské sítě, avšak pocit komunity je zde přítomný v nižší míře. Sekundární centra (menší města) mají vyšší míru sousedské sítě než primární centra, avšak v přítomnosti pocitu komunity se mezi sebou obě kategorie již příliš neliší.

Obě dimenze také úzce souvisí s věkem. Pocit komunity klesá s každým rokem věku. Naopak zapojení do sousedské sítě s každým rokem výrazně stoupá. Pocit komunity je také mírně ovlivněn vzděláním respondenta. U vzdělanějších lidí převládá pozitivnější hodnocení stavu komunity v okolí jejich místa bydliště než u osob méně vzdělaných.

Soudržnost v diferencijaci se společnosti

Je třeba zdůraznit, že regresní analýza vysvětlila pouze malé množství variance zkoumaných charakteristik sousedství (6 %, resp. 9 %). Je více než pravděpodobné, že velká část variance je odlišná v nižší úrovni sledování, než jsou námi vymezené prostorové kategorie. Diferenciace kvality sousedství se často liší na úrovni samotných obcí, čtvrtí či dokonce ulic. Další výzkumy v této oblasti by mohly napomoci odhalit hlubší příčiny v rozdílné kvalitě mikroúrovně soudržnosti v různých lokalitách.

Tabulka 5.2.2. Regresní analýza dimenzí sousedství

	Pocit komunity			Sousedská síť		
	B	s.e.	Beta	B	s.e.	Beta
Konstanta	0,10	0,09		-1,04	0,09	
Prostorové kategorie ^a						
zázemí	0,40	0,05	0,15	0,32	0,05	0,12
polycentrické zázemí	0,24	0,07	0,07	0,36	0,06	0,11
sekundární centra	0,14	0,06	0,04	0,18	0,06	0,05
venkov	0,41	0,05	0,15	0,44	0,05	0,16
Pohlaví	-0,08	0,04	-0,04	0,12	0,04	0,06
Věk	-0,01	0,00	-0,13	0,02	0,00	0,26
Děti v domácnosti	0,09	0,04	0,04	0,06	0,04	0,03
Vzdělání ^b						
střední bez maturity	-0,01	0,06	-0,01	0,10	0,06	0,05
střední s maturitou	0,16	0,06	0,08	0,14	0,06	0,07
vysokoškolské	0,37	0,07	0,12	0,03	0,07	0,01
Adjustované r ²			0,06			0,09

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

a) referenční kategorie – primární centra

b) referenční kategorie – základní vzdělání

Tučně jsou zvýrazněné regresní koeficienty, které jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,01.

5.2.2. Prostorová diferenciací makroúrovně soudržnosti

Celá tato kapitola se zabývá především prostorovou diferenciací mikroúrovně soudržnosti. Pro srovnání významu prostorové diferenciací pro mikro- a makro- soudržnost konstruujeme ukazatel, který vyjadřuje integraci jednotlivce do celé společnosti, a lze ho tak chápat jako indikátor makroúrovně soudržnosti. Nejde nám přitom o úplné a detailní pokrytí problematiky jako spíše o jednodu-

chý srozumitelný indikátor, který by byl svou konstrukcí srovnatelný s výše použitými dimenzemi sousedské soudržnosti.

Zaměřujeme se na měření soudržnosti ve smyslu kolektivního sociálního kapitálu [Šafr, Bayer, Sedláčková 2008]. Rozlišujeme strukturální složku soudržnosti, reprezentovanou sítěmi občanské participace a dobrovolnictví, a složku kulturní. Kulturní složka se v našem případě skládá z důvěry v ostatní lidi a tolerance vůči menšinám či sociálně odlišným skupinám.

5.2.2.1. Síť občanské participace

Podle jednoho z významných pohledů na sociální soudržnost je její klíčovou složkou participace a aktivita dobrovolných občanských sdružení, které zprostředkovávají komunikaci a posilují vazby mezi jinak nepropojenými lidmi [Putnam 2000]. Dimenze sítě občanské participace je tvořena dvěma indikátory. Prvním, který je vytvořen na základě počtu spolků, je **členství ve spolcích**, kterých je respondent členem.¹⁰ Členství ve spolcích je mezi lidmi velice málo rozšířené. Celé dvě třetiny obyvatel nejsou členy žádné takové organizace. Další pětina obyvatel je pak členem pouze jednoho spolku. Z hlediska prostorových kategorií není diferenciací členství ve spolcích příliš výrazná, pouze obyvatelé polycentrického zázemí bývají o něco méně často členy spolků než ostatní.¹¹

Obdobou předchozího indikátoru je míra aktivní účasti v charitativních a dobrovolnických činnostech a organizacích (*dobrovolnická činnost*). Je tvořena jako součtové skóre ze tří položek, které zjišťovaly, zda respondent vykonával v posledním roce některé z aktivit tohoto typu.¹² Dobrovolnická aktivita dosahuje vyšší úrovně než členství ve spolcích, zejména díky darům lidí do veřejných sbírek, které dala necelá polovina obyvatel. I tak je ale faktem, že

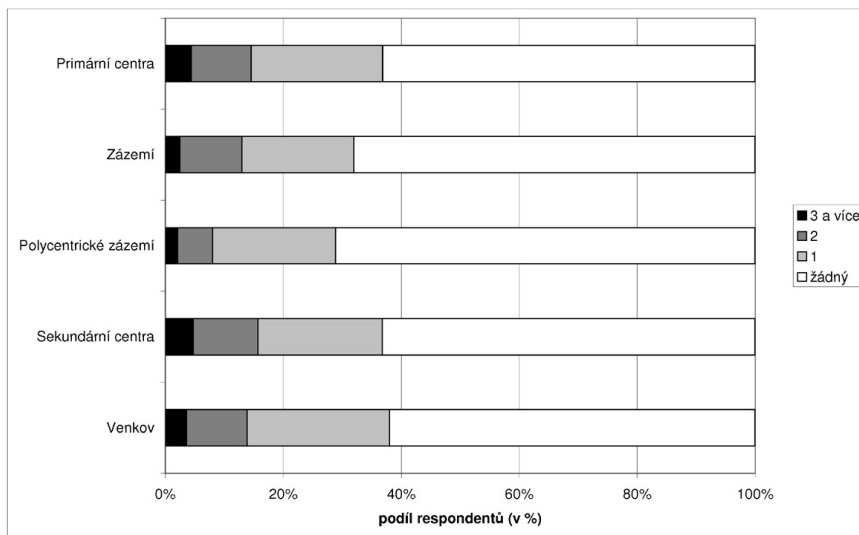
¹⁰ Znění otázky: „Jste členem, případně funkcionářem, nějakého dobrovolného spolku, strany, občanské iniciativy, skupiny nebo jiné organizace?“ Odpovědi typu ano/ne byly zjišťovány u těchto druhů spolků: spolek (zájmové sdružení), politická strana (hnutí), občanská iniciativa (hnutí), charitativní organizace, profesní komora, odbory, tělovýchovná nebo sportovní organizace, jiná organizace. Respondenti tedy mohli dosáhnout nejvýše osmi kladných odpovědí (respondent členem každého z uvedených typů spolku). Vzhledem k rozdělení proměnné byl horní limit proměnné pro následující analýzy stanoven na hodnotu „tři a více“.

¹¹ Při členění členství podle jednotlivých typů organizací lze nalézt větší počet členů odborů ve městech (primární a sekundární centra), a naopak větší podíl členů spolků (zájmových sdružení) na venkově a v zázemí.

¹² Znění otázky: „V průběhu posledních 12 měsíců jste:“ Zjišťované činnosti: „Se zúčastnil(a) setkání nějaké charitativní nebo dobrovolné organizace (např. akce pořádané charitou, dobrovolným sdružením obyvatel, kulturním klubem apod.).“, „Byl(a) ve výboru nebo udělal(a) dobrovolnou práci pro nějakou organizaci.“, „Daroval finanční prostředky nebo věci do veřejné sbírky.“ Indikátor tvoří součet kladných odpovědí.

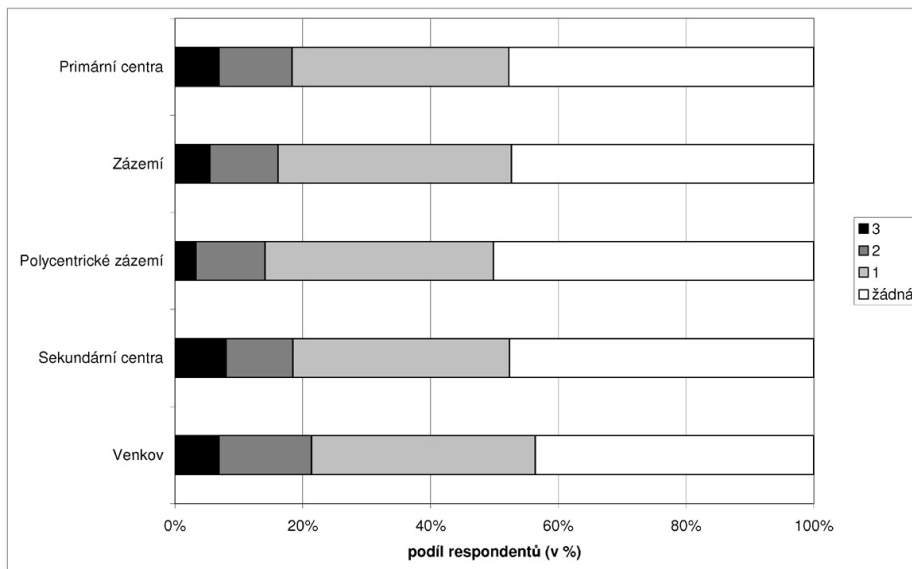
Soudržnost v diferencující se společnosti

Graf 5.2.7. Počet spolků, ve kterých je respondent členem

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Graf 5.2.8. Účast na dobrovolnických a charitativních aktivitách

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

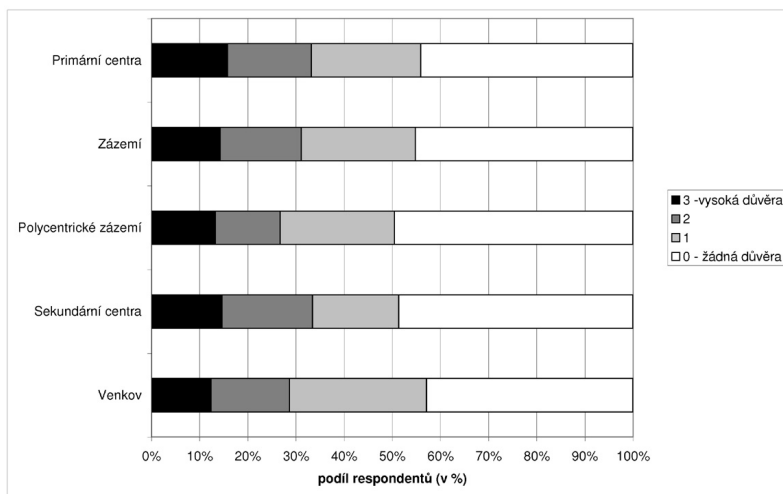
stejně tak necelá polovina obyvatel se neúčastnila za rok žádných dobrovolnických aktivit či činností. Diferenciace podle prostorových kategorií je stejně jako v předcházejícím indikátoru nevýrazná. Patrný je pouze mírný propad u obyvatel polycentrického zázemí.

5.2.2.2. Důvěra

Důvěra bývá považována za jednu z klíčových složek kolektivního sociálního kapitálu a potažmo i sociální soudržnosti. V naší analýze vytváříme tuto dimenzi na základě dvou indikátorů.

Generalizovaná důvěra reprezentuje důvěru, kterou máme obecně v druhé lidi, bez ohledu na to, že bychom je znali či o nich něco věděli. Reprezentuje naši ochotu spolehnout se na to, že těmito lidem můžeme věřit. Použitý indikátor důvěry se skládá ze součtu tří dichotomických proměnných.¹³ Vyšší hodnoty znamenají vyšší počet odpovědí, které se pozitivně vyjadřují k důvěře v ostatní lidi. Mezi prostorovými kategoriemi nenalezneme žádné významné rozdíly v takto měřené míře důvěry (přestože v grafu jsou patrné některé rozdíly, nelze jim přiřadit statistickou významnost).

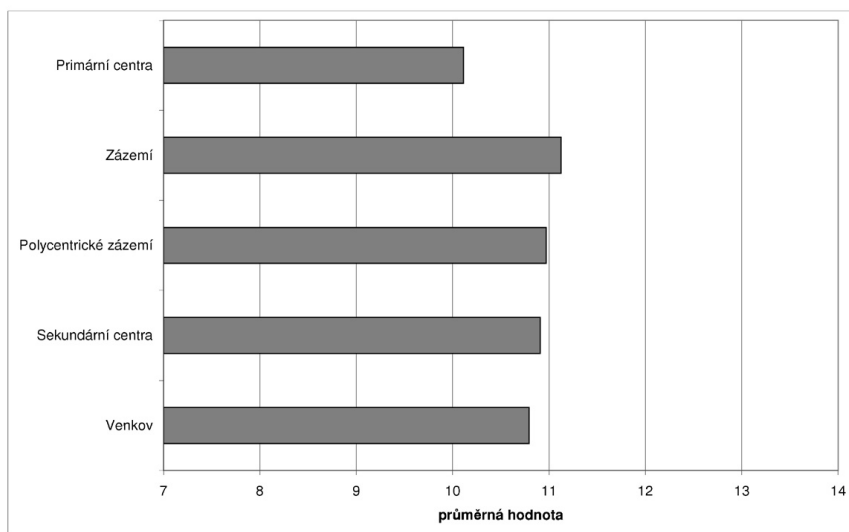
Graf 5.2.9. Míra generalizované důvěry

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

¹³ Znění otázek: „Řekl(a) byste, že většině lidí se dá věřit, nebo že člověk musí být při jednání s lidmi velmi opatrný?“, „Řekl(a) byste, že se lidé snaží si navzájem pomáhat, nebo že se starají jen o sebe?“, „Myslíte si, že většina lidí, když se jim naskytne příležitost, se Vás pokusí jen využít, anebo se k Vám zachovají poctivě?“

Graf 5.2.10. Průměrná hodnota indexu anomie

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Druhým indikátorem měřícím důvěru je *index anomie*, který můžeme chápat jako obrácenou míru důvěry ve společnost a její instituce. Klasický sociologický koncept anomie poukazuje na situaci nedostatečné sociální soudržnosti, především ve smyslu nedostatečných sdílených hodnot. Koncept operacionalizoval v individualizované podobě psychického stavu jednotlivce Srole. Vytvořil nástroj pro jeho měření sestávající z několika výroků, které odrážejí komponenty, ze kterých se anomický stav skládá. Vnitřní i vnější validitu tohoto nástroje v českém prostředí ověřil Rabušic a Mareš [1996]. Ti zároveň provedli elementární srovnání průměrné hodnoty indexu anomie podle velikostní kategorie obcí. Ukazují, že obyvatelé nejmenších českých obcí jsou oproti Wirthovu předpokladu [Wirth 1938] daleko více anomičtí než obyvatelé velkých měst. Spojují to především s horší adaptací venkovského obyvatelstva na procesy společenské transformace.

V šetření, ze kterého vychází naše analýza, byly použity obdobné položky jako v přímém překladu Sroleova indexu, který vytvořil Rabušic a Mareš. Některé výroky se sice ve svém znění liší, ale stále naplňují komponenty, ze kterých se Sroleův index skládá.¹⁴ Hodnota indexu se pohybuje od 0 do 18, čím je hodnota vyšší, tím je stav respondenta více anomický.

¹⁴ Jedná se o souhlas s výroky: „Obracet se na úřady je zbytečné, protože problémy

Průměrná hodnota indexu anomie se výrazně odlišuje od ostatních prostorových kategorií v primárních centrech. Obyvatelé těchto velkých měst jsou výrazně méně anomičtí než ostatní. Opět se zde tedy do určité míry potvrzuje vyvrácení Wirthovy domněnky, stejně jako v případě analýzy Rabušice a Mareše.

5.2.2.3. Tolerance

Toleranci jako dimenzi soudržnosti měříme jako sociální distanci vůči odlišným skupinám obyvatel. Používáme přitom dva indikátory. První měří sociální distanci vůči etnickým a národnostním skupinám, druhý pak vůči sociálně odlišným skupinám. Oba indikátory byly měřeny za pomoci baterie, která využívala mírně upravenou Bogardusovu škálu pro měření sociální distance.¹⁵

Indikátor *tolerance vůči etnickým odlišným* byl měřen jako součet všech etnických a národnostních skupin v dotazníku, vůči kterým respondent projevil velice nízkou míru sociální distance.¹⁶ O toleranci české společnosti vypovídá, že téměř polovina respondentů neprojevila vysokou toleranci vůči žádné ze sledovaných skupin (srovnání se zeměmi EU viz kap. 3.3.1.).

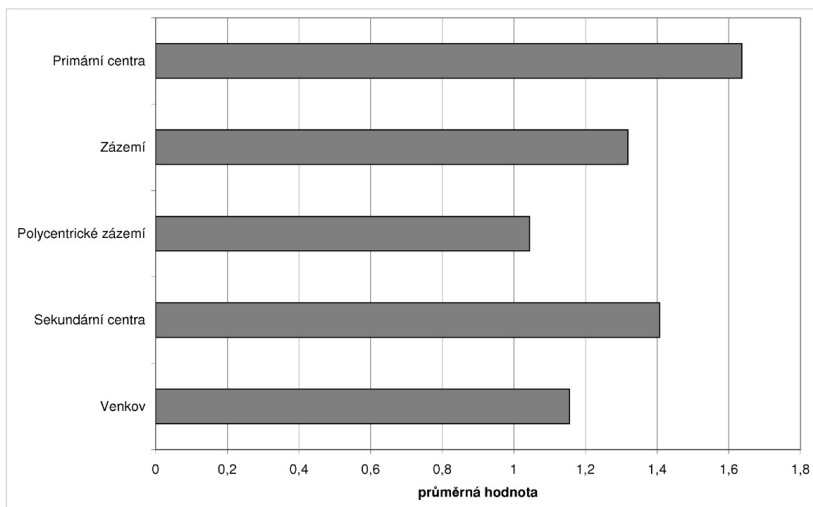
Odlišnosti v míře tolerance v různých prostorových kategoriích poukázali na výrazné kosmopolitní prostředí větších měst. Průměrná hodnota tolerance vůči etnickým a národnostním skupinám je v primárních centrech výrazně vyšší než v ostatních kategoriích. Ve středu škály se nachází průměrné hodnoty obyvatel sekundárních center a zázemí velkých měst. A spíše netolerantní obyvatele můžeme najít v polycentrickém zázemí a na venkově. Zdá se tedy, že heterogenní a kosmopolitní prostředí větších měst může přispívat k tolerantnějšímu pohledu na národnostní a etnické menšiny.

obyčejných lidí jsou jim cizí.“, „V dnešním světě jsou věci natolik komplikované, že se dá těžko říct, co bude následovat.“, „Ať si říká, kdo chce, co chce, průměrný člověk se má stále hůře.“, „Dříve na tom byli lidé lépe, protože každý věděl, co má dělat.“, „Dnes se člověk jen těžko může na někoho spolehnout.“, „Aby se člověk měl v dnešní době lépe, je většinou nucen dělat pochybné a protiprávní věci.“ Respondent odpovídal na čtyřbodové škále od „určitě souhlasím“ až po „určitě nesouhlasím“.

¹⁵ Původní Bogardusova škála zjišťuje sociální distanci za pomoci otázky, jaký vztah by na první pohled připustili k různým etnickým skupinám, počínaje „životním partnerem“ a konče tím, že by vůbec neměli být ve stejné zemi. V našem výzkumu byly jednotlivé stupně škály upraveny vzhledem k rozdílu mezi českým a americkým prostředím a věcným odlišnostem při dotazování na sociální distanci od specifických sociálních skupin (homosexuálové, nezaměstnaní).

¹⁶ Distance byla zjišťována vůči těmto skupinám: Vietnamci, Ukrajinci, Romové, Němci, Židé, Arabové, černoši. Jako nízká sociální distance byla hodnocena varianta odpovědi „Klidně by se mohl stát mým životním partnerem“ nebo „Mohli bychom být přáteli.“

Graf 5.2.11. Průměrná hodnota tolerance vůči etnickým a národnostním skupinám

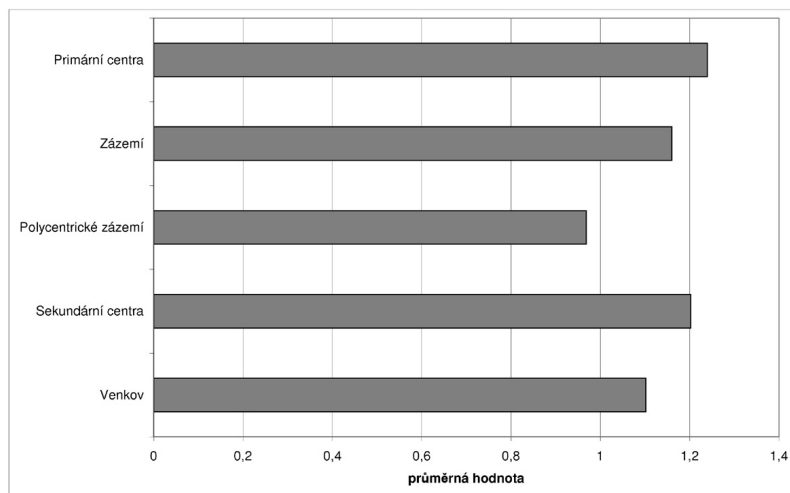

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Indikátor *tolerance vůči sociálně odlišným* byl zjišťován na základě sociální distance vůči menšinám definovaným jejich sociálním statutem. Jednalo se o bezdomovce, chudé lidi, homosexuály a nezaměstnané. Obdobně jako v případě předchozího indikátoru lze tyto položky shrnout do součtového indexu, který vyjadřuje počet skupin z výše uvedených, ke kterým je respondent velice tolerantní.¹⁷ Obdobně jako v předchozím případě téměř polovina obyvatel nevyjádřila vyšší toleranci ani k jedné z těchto skupin.

Prostorová diferenciací míry tolerance vůči sociálně odlišným skupinám je nižší než v případě tolerance vůči etnikům. Můžeme najít rozdíly, které v zásadě kopírují diferenciaci předchozích indikátorů, tedy vyšší toleranci v primárních a sekundárních centrech a nižší toleranci v polycentrickém zázemí a na venkově. Tyto rozdíly však nedosahují takové velikosti jako v případě tolerance vůči etnikům. Kosmopolitní prostředí velkých měst zde nehraje takovou roli.

¹⁷ Odpověď „mohli by být mými přáteli“.

Graf 5.2.12. Průměrná hodnota tolerance vůči sociálně odlišným skupinám

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

5.2.2.4. Dimenze makroúrovňové soudržnosti

Latentní dimenze stojící za výše uvedenými indikátory jsme obdobně jako v případě sousedství konstruovali za pomoci explorační faktorové analýzy. Pro každou z předpokládaných dimenzí (sít občanské participace, důvěra a tolerance) byl identifikován jeden faktor, který sdružoval dvě proměnné použité jako indikátory. Faktorové zátěže jednotlivých proměnných jsou u odpovídajících faktorů přibližně stejné, pohybují se kolem hodnoty 0,8. Všechny faktory tak také vysvětlují přibližně stejné množství variance původních proměnných.

Dimenze sít občanské participace je tvořena proměnnou charakterizující respondentovo členství ve spolcích a jeho dobrovolnickou činnost. Dimenze důvěry je založena na součtovém indexu generalizované důvěry a převráceným indexem anomie (čím nižší index anomie, tím vyšší hodnota dimenze důvěry). Dimenze tolerance je tvořena dvěma proměnnými charakterizujícími distanci od etnických skupin a od sociálně odlišných lidí (homosexuálové, bezdomovci apod.).

V dalším kroku jsme postupovali stejně jako v případě analýzy diferenciacie sousedství. Výsledky faktorové analýzy jsme použili pro konstrukci faktorových skór, které následně vstupovaly jako závislé proměnné do regresních analýz. Základní nezávislé proměnnou byla opět prostorová kategorie místa bydliště respondenta. Jako další nezávislé proměnné do analýzy vstupovalo pohlaví respondenta, věk, přítomnost dětí v domácnosti a vzdělání respondenta.

Tabulka 5.2.3. Faktorová analýza indikátorů susedství

	Sít' občanské participace	Důvěra	Tolerance
Členství ve spolcích	0,85	0,06	-0,02
Dobrovolnická činnost	0,82	0,11	0,11
Generalizovaná důvěra	0,02	0,86	-0,01
Index anomie	-0,17	-0,78	-0,17
Tolerance vůči etnikům	0,04	0,16	0,82
Tolerance vůči sociálně odlišným	0,05	-0,01	0,85
Vysvětlená variance	23,9 %	23,3 %	24,1 %

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Poznámka: Metoda hlavních komponent, rotované řešení metodou Varimax.

Celkem vysvětleno 71,2 % variance.

Tučně zvýrazněny faktorové zátěže vyšší než 0,3.

Regresní analýzy na další souvislosti vztahů mezi prostorovými kategoriemi a dimenzemi soudržnosti. V případě dimenze sítě občanské participace se ukázala širší souvislost prostorových diferencí. Jako významná determinanta se zde totiž projevilo vzdělání respondenta. Vzdělanější lidé častěji participují na spolkovém životě. Stejně tak jsou častějšími účastníky muži, starší lidé a lidé s dětmi. Z hlediska prostorové diferenciace vystupuje pouze kategorie venkova, ve které při kontrole ostatních proměnných participuje více lidí. Srovnáme-li tento výsledek z předcházející popisnou analýzou, můžeme dospět k následujícímu obrázku. Ve městech je spolková participace záležitostí především vzdělanějších lidí. Spolu s klesajícím podílem vzdělaných lidí v menších obcích klesá i zdejší účast ve spolcích. Na venkově však účast opět významně roste, nejspíš především díky tradici spolkového života, která zde přetrvává již z dávné historie (sbory dobrovolných hasičů, myslivci, tělovýchovné spolky ad.).

Důvěra v ostatní se ukázala jako obtížně předpověditelná veličina. Identifikovali jsme její klesající míru s narůstajícím věkem a také výraznější vliv vzdělání, kde vzdělanější lidé projevují vyšší míru důvěry (a nižší úroveň anomie). Ostatní vlivy se však ukázaly neprůkazné, stejně tak jako diferenciace z hlediska prostorových kategorií.

Význam městského prostředí se naopak ukázal jako jeden z důležitých determinantů tolerance vůči odlišným etnikům a sociálním skupinám. Obvyklý vliv vzdělání zde ustupuje do pozadí a zůstává zde podstatná odlišnost mezi prostorovými kategoriemi. Obyvatelé primárních a sekundárních center deklarují vyš-

5. Sociální soudržnost v prostorové diferenciaci

ší toleranci odlišným skupinám obyvatel. Oproti tomu obyvatelé venkova a obzvláště polycentrického zázemí patří mezi méně tolerantní. Další proměnná, která ovlivňuje míru tolerance, je věk respondenta. Starší lidé jsou méně ochotní přijímat odlišné skupiny.

Tabulka 5.2.4. Regresní analýza dimenzí makroúrovně soudržnosti

	Sít občanské participace			Důvěra			Tolerance		
	B	s.e.	Beta	B	s.e.	Beta	B	s.e.	Beta
Konstanta	-0,44	0,08		0,10	0,08		0,56	0,08	
Prostorové kategorie zázemí	0,04	0,05	0,01	-0,11	0,05	-0,04	-0,12	0,05	-0,04
polycentrické zázemí	-0,08	0,06	-0,02	-0,11	0,06	-0,03	-0,25	0,06	-0,07
sekundární centra	0,09	0,06	0,03	-0,14	0,06	-0,04	-0,08	0,06	-0,03
venkov	0,15	0,05	0,06	-0,08	0,05	-0,03	-0,18	0,05	-0,07
Pohlaví	-0,13	0,03	-0,06	0,00	0,03	0,00	0,01	0,03	0,00
Věk	0,00	0,00	0,07	0,00	0,00	-0,08	-0,01	0,00	-0,17
Děti v domácnosti	0,14	0,04	0,07	0,07	0,04	0,03	0,00	0,04	0,00
Vzdělání									
střední bez maturity	0,09	0,05	0,05	0,04	0,05	0,02	-0,10	0,05	-0,05
střední s maturitou	0,37	0,05	0,17	0,25	0,05	0,12	-0,04	0,05	-0,02
vysokoškolské	0,71	0,07	0,22	0,46	0,07	0,15	0,16	0,07	0,05
Adjustované r ²	0,06			0,04			0,04		

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

referenční kategorie – základní vzdělání; referenční kategorie – primární centra

Tučně jsou zvýrazněné regresní koeficienty, které jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,01.

5.3. Prostorová diferenciacie dimenzí soudržnosti

S pomocí faktorových analýz se nám podařilo zkonstruovat dvě dimenze mikroúrovně sousedství (pocit komunity a sousedskou síť) a tři dimenze soudržnosti na makroúrovni (sít občanské participace, důvěra, tolerance). Zjistili jsme také, jakým způsobem jsou tyto dimenze ovlivněny prostorovými kategoriemi a dalšími sociodemografickými charakteristikami. Nyní srovnáme, jak se liší měřené dimenze soudržnosti podle své diferenciacie z hlediska prostorových kategorií.

Celkový pohled na rozdíly v průměrných hodnotách dimenzí soudržnosti ukazuje na odlišnou diferenciaci mikroúrovně a makroúrovně soudržnosti. Soudržnost sousedství je vyšší v zázemí a na venkově než v městských centrech. Obě sledované dimenze mikroúrovně mají přitom podobnou úroveň, pouze pocit komunity v polycentrickém zázemí je nižší než úroveň sousedské sociální sítě. Dimenze makroúrovně (důvěra a tolerance) jsou naopak nejsilnější především v primárních centrech, v ostatních prostorových kategoriích jsou převážně nižší. Dimenze sítě občanské participace je nejslabší v polycentrickém zázemí, nejsilnější pak na venkově. Tyto rozdíly je možné interpretovat jako vliv české tradice spolkového života.

Porovnání vlivu prostorových kategorií na diferenciaci jednotlivých dimenzí ukazuje na potvrzení předpokladu vyššího významu prostoru pro diferenciaci mikroúrovně soudržnosti. Míra soudržnosti sousedství se mezi prostorovými kategoriemi výrazněji liší než dimenze makroúrovně. Prostorové kategorie vysvětlují 2,3 % variance pocitu komunity a 3,3 % variance v sousedské síti. Oproti tomu v dimenzích makroúrovně se jedná pouze o 0,4 % u sítě občanské participace, 0,7 % v případě důvěry a 1,0 % odlišností v toleranci. Je zřejmé, že obecně se ve všech případech jedná o velmi nízké procento vysvětlené variance. Přesto je však možné rozpoznat lepší vysvětlující schopnosti prostorových kategorií v případě mikroúrovně sousedství.

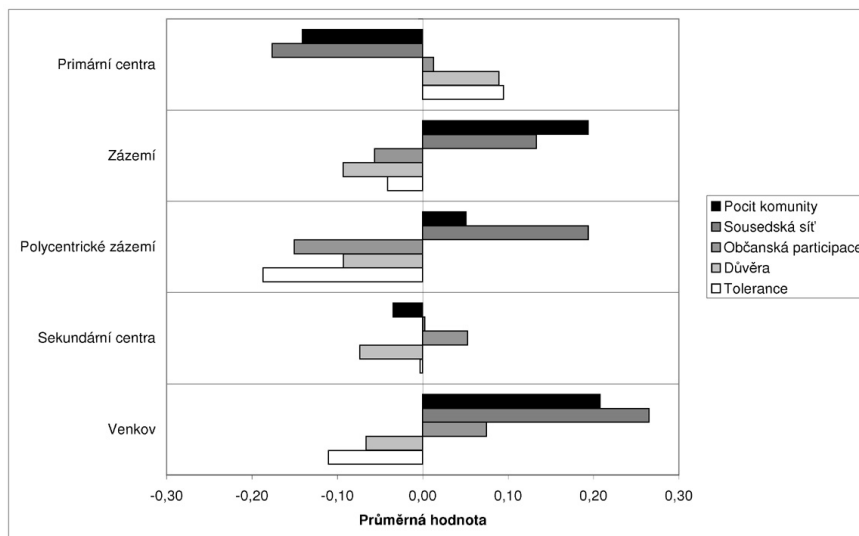
Tabulka 5.3.1. Podíl variance dimenzí soudržnosti vysvětlený rozdíly mezi prostorovými kategoriemi

	Variance vysvětlená prostorovou kategorií ^a
Pocit komunity	2,3 %
Sousedská síť	3,3 %
Sít občanské participace	0,4 %
Důvěra	0,7 %
Tolerance	1,0 %

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

Koeficient Eta^2 pro danou proměnnou dělenou podle prostorových kategorií.

Graf 5.3.1. Průměrné hodnoty faktorových skór dimenzí soudržnosti

Zdroj: Sociální a kulturní soudržnost 2006.

5.4. Shrnutí

V kapitole jsme se zabývali prostorovými rozdíly sociální soudržnosti v České republice. Soudržnost jsme v souladu s Musilovou konceptualizací [Musil 2005] uvažovali ve dvou základních úrovních. První z nich představuje mikroúroveň lokálních vztahů v sousedství. Zde jsme identifikovali dvě dimenze – pocit komunity, který má respondent v místě bydliště, a jeho začlenění do místní sousedské sítě. Druhá úroveň představuje soudržnost celé společnosti, u které rozlišujeme strukturní aspekt sítě občanské participace a kulturní aspekty důvěry a tolerance. Prostorová rovina našeho zkoumání vycházela ze členění na města, jejich zázemí a venkov, jelikož jsme chtěli ověřit předpoklad, že sociální soudržnost se bude lišit podle toho, zda lidé žijí v menší venkovské komunitě bez těsné vazby na město nebo ve městě či jeho zázemí. Vedle toho jsme také předpokládali, že mikroúroveň soudržnosti bude spíše strukturovaná na námi vymezené prostorové škále, zatímco na makroúrovni se nebude míra soudržnosti mezi jednotlivými prostorovými kategoriemi tolik lišit. Předpokládali jsme, že makroúroveň soudržnosti nesouvisí tolik s postoji a s vazbou na žitý prostor.

Analýza ukázala, že obyvatelé neměstských oblastí venkova a zázemí měst mají silnější pocit komunity a jsou více zapojeni do sousedské sítě než obyvatelé velkých měst. Oproti tomu je slabší jejich začlenění do širší společnosti. Z hlediska indikátoru makroúrovně soudržnosti mají nižší důvěru v ostatní a toleranci k menšinám. Odlišná logika diferenciací platí v případě dimenze sítě občanské participace (zapojení do spolkového života). Jednoznačně nejméně participují ve spolkové sféře obyvatelé měst a polycentrického zázemí. Naopak venkovští obyvatelé zde mohou navázat na tradici spolkového života a spolkovým životem žijí nejvíce.

V kapitole jsme také poukázali na využitelnost navrhnutého prostorového dělení České republiky, které nebylo vytvořeno přímo pro studium sociální soudržnosti, ale jako obecná kategorizace obcí podle jejich pozice v sídelní struktuře. Dále jsme prokázali diferenciací mikro- a makro- úrovně soudržnosti z hlediska této prostorové kategorizace. Sousedství jako podstatná složka mikroúrovně soudržnosti je přitom výrazněji prostorově diferencované než míry soudržnosti na makroúrovni.

6. Přemostující sociální kapitál a soudržnost společnosti¹

Jiří Šafr, Julia Häuberer

6.1. Úvod

V této kapitole hledáme odpovědi na otázku, do jaké míry můžeme naši společnost považovat za interakčně otevřenou bez přehrad v přátelských vazbách daných statusovou homogenitou. Hlavním předmětem našeho zájmu je pak ověřování platnosti teorie vzniku celospolečenské soudržnosti skrze interakční otevřenost v podmínkách soudobé společnosti. Jsouce zastánci teoretického konceptu soudržnosti jako tzv. dobré společnosti nám jde o to, pochopit, jak vznikají dobré vztahy mezi lidmi a co je zachovává, co předchází projevům sociální dezintegrace. Ptáme se: jak přispívá k naplňování ideálu otevřené společnosti sociální jinakost v přátelských sítích? Nejprve sledujeme třídní homogenitu/heterogenitu v kontaktu s nejbližším přítelem či kamarádem (silné vazby), v druhé části pak analyzujeme vliv různorodosti sociálních charakteristik a životního stylu v širším okruhu přátel (slabé vazby) na důvěru v druhé lidi a toleranci.

Odlišné fungování sociálních vztahů a identit i jejich důsledky pro společnost lze rozlišit pomocí dvou typů sociálního kapitálu [Putnam 2000]. *Svazující* (bonding) vzniká v úzkých kontaktech mezi lidmi, jde tedy o silná pouta, např. mezi rodinnými přáteli nebo mezi členy stejné etnické skupiny. Představuje jakési sociální „superlepídko“, které udržuje homogenitu, upevňuje identitu, vytváří reciprocitu, vnitřní skupinovou loajalitu a mobilizuje vzájemnou solidaritu. *Přemostující* (bridging) sociální kapitál naproti tomu zahrnuje vzdálenější kontakty charakteristické slabými vazbami, které mají schopnost překračovat hranice společenských skupin. Jedná se kupříkladu o vztahy se známými a přáteli našich přátel, mezi obchodními partnery nebo přáteli pocházejícími zejména z odlišných etnických skupin. Tato forma vazeb spojuje lidi napříč odlišnými

¹ Některé části textu této kapitoly byly již dříve publikovány v metodologických státech [Šafr, Häuberer 2007, 2008]. Práce J. Häuberer byla podpořena projektem GA UK „The Measurement of Social Capital – The Czech Case“ (č. 126507). Rádi bychom poděkovali za cenné náměty a připomínky Ivo Bayerovi.

sociálními skupinami a vrstvami, napomáhá šíření informací a vytváří lidskou vzájemnost i širší identity. V literatuře je též zmiňován třetí typ tzv. *spojující* (linking) sociální kapitál, který napomáhá dostupnosti služeb formálních institucí, např. vztahy mezi klienty a pracovníky organizace poskytující sociální služby (podrobněji k typologii sociálního kapitálu viz [Šafr, Sedláčková 2006a: 25–28]).

Putnamova typologie sociálního kapitálu naznačuje v teoretické perspektivě, jak sociální kapitál vzniká a jak funguje v různém prostředí. Buď napomáhá celospolečenské soudržnosti (přemostující), anebo naopak působí proti ní, tím že zvyšuje inkluzi/exkluzi statusově nerovných skupin (svazující). Uvedená typologie je blízká původnímu rozlišení slabých (známí a vzdálenější přátelé) a silných vazeb (rodina, blízcí přátelé) [Granovetter 1973]. Sociální kontakty v podobě slabých vazeb, rozuměj „přátelé přátel“, pomáhají člověku získávat informace a dosahovat úspěchu v životě, nejčastěji při hledání práce. Mark Granovetter poukázal rovněž na jejich význam pro soudržnost sousedské komunity a schopnost společného jednání místních obyvatel. Má-li tomu tak být, pak takové slabé vazby musí fungovat jako jakési propojující „mosty“. Proto je důležité, aby v daném společenství existoval bohatý společensky organizovaný život, kluby a zájmové spolky, ale i neformální aktivity jako petiční protesty, anebo aby většina obyvatel pracovala přímo v místě bydliště.

Rozlišení uvedených dvou forem sociálního kapitálu poukazuje na jejich odlišné efekty pro společnost. Přemostující sociální kapitál vzniká ve zkušenostech s cizím, v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených lidí. Jak ukázali sociologové dávno před zavedením pojmu sociální kapitál, sdružování s lidmi s odlišným sociokulturním zázemím a zkušenostmi (heterogenní sociální sítě) zvyšuje vzájemný respekt, rozšiřuje obzory a poskytuje vyšší intelektuální stimulaci [Laumann 1973: kap. 5 a 6]. Kontakty s cizími kulturami napomáhají větší toleranci k odlišnostem a vzájemnému pochopení, omezují předsudky a stereotypy. Ve svém důsledku tak podporují celospolečenskou soudržnost v moderní multikulturní společnosti, kdy jsou tradiční zdroje koheze jako kolektivní (národní) identita do značné míry vyčerpány. Svazující forma naopak často zvyšuje inkluzi (a tím i exkluzi) uvnitř statusově či etnicky nerovných skupin. Problémem ovšem je, jak poukazují Putnamovi kritici, že i přemostující sociální kapitál může, ale také nemusí spojovat lidi z různých sociálních vrstev, poněvadž ty nemají k dispozici jeho stejný objem a rozsah [např. Lewandowski 2008].²

² J. Lewandowski označuje Putnamovu typologii ze sociologického hlediska za vágní metaforu. Obrací pozornost k problematice vlivu sítí na stratifikaci, když rozlišuje sociál-

6.2. Měření přemostujícího sociálního kapitálu

Přístupy k měření přemostujícího sociálního kapitálu jsou i přes značný důraz kladený na tento koncept v teorii [Putnam 2000; Halpern 2005; Šafr, Bayer, Sedláčková 2008] spíše ojedinělé. Zjednodušeně ho lze konceptualizovat jako rozsah, *do jaké míry jsou jedinci napojeni na druhé s odlišnými vlastnostmi*. Konkrétní operacionalizace konceptu přemostujícího sociálního kapitálu vyžaduje pozornost s ohledem na daná specifika komunity či společnosti, kterou studujeme [Hudson, Chapman 2002].³ V našem přístupu, v němž sledujeme společenskou diverzitu přátelských vazeb, jsme se zaměřili spíše na silné vazby (i když nikoliv výhradně). Předpokládáme, v obecném souladu s východisky tzv. kontaktní teorie [Allport (1954) 2004; viz též Hrčka 1997],⁴ že čím více sociálně „odlišných“ přátel jedinec má, tím vyšší je hodnota jeho přemostujícího sociálního kapitálu. Důležitou složku přemostujícího sociálního kapitálu pak tvoří v kulturní dimenzi meziskupinová důvěra, zejména k etnicky odlišným skupinám lidí. Metodologicky při tom vycházíme z přístupu, který navrhla Katarzyna Pajak [2006]. V principu jde o počet heterogenních sociálních vazeb mezi přáteli. Respondenti ve standardním dotazníkovém šetření uvádí četnost výskytu sociálně vzdálených lidí ve svém okolí v různých dimenzích jako socioekonomické charakteristiky, zájmy a životní způsob.

V rámci kontinuálního výzkumu veřejného mínění CVVM *Naše společnost* 2007–04⁵ v části věnované soudržnosti a sociálním sítím jsme sledovali heterogenitu přátelských vazeb dvěma způsoby. Jednak v zaměstnanecké – třídní dimenzi, kdy jsme se respondenta ptali na socioprofesi zařazení osoby, kterou považuje za svého nejlepšího přítele či kamaráda (silné vazby), a jednak v širší sociokulturní dimenzi, kdy jsme adaptovali výše zmíněnou baterii otázek zjišťující počet přátel s rozdílnými kulturními a statusovými charakteristikami či z odlišného prostředí (slabé vazby).

ní kapitál (sociální důvěra a vazby) na *horizontální*, dostupný uvnitř specifické společenské vrstvy, a *vertikální*, který je dostupný mezi rozdílnými socioekonomickými straty. Vertikální sociální kapitál je sice blízký Putnamově pojetí přemostujícího typu, ten však odkazuje pouze k ustavování vztahů s „jinými“, ve více méně stejném sociálním horizontu [Lewandowski 2008: 32–34].

³ Setkat se lze s různými přístupy k měření, např. skrze členství v odlišném typu dobrovolných organizací. Podrobněji viz [Šafr, Häuberer 2007: 87–89].

⁴ Jde pochopitelně o obecně formulovanou sociologickou hypotézu, neboť sociálně psychologická kontaktní teorie se zabývá vznikem tolerance ve specifických podmínkách kontaktu mezi majoritní a minoritní skupinou (viz závěr).

⁵ Výzkum CVVM *Naše společnost* dotazuje populaci patnáctiletých a starších za pomoci kvótního výběru. V následující analýze jsme soubor omezili pouze na populaci starších 21 let vzhledem k ukončenému cyklu základního a středního vzdělávání.

6.3. Homogenita a heterogenita přátelských vazeb podle třídního postavení

V soudobé společnosti, v níž dochází k proměně rodinných vztahů, kdy rodina se početně zmenšuje a oslabují se mezigenerační vazby, přátelství představuje stále významnější formu „sociálního lepidla“ [Pahl 2000]. Definovat přátelství je obtížný úkol. Uvedme proto v krátkosti alespoň vymezení Jiřího Musila, který vychází ze Simmelovy odpovědi na otázku, kdo je přítel. Přátelství (spolu s manželstvím, kde však přibývá navíc smyslnost) patří k „těm vztahům, jež se nevytváří kolem věcných zájmů, nýbrž jsou založeny na ‚celé šíři osobnosti‘. Jde tu o absolutní osobní důvěru.“ [Musil 2007: 17] Svě přátele si vybíráme, zrovna tak jako naši přátelé si vybírají nás. Zatímco do rodinného prostředí se rodíme, tak výběr přátel se děje na první pohled zcela „svobodně“ ve volném čase a v otevřeném prostoru. Sociologie se proto tradičně zabývá strukturálními a kontextuálními faktory, které ovlivňují podobu přátelských vazeb, neboť tyto primární sociální vztahy jsou de facto nezávislé na institucionálním uspořádání a odrážejí svobodné socioprefereční orientace spojené ovšem do značné míry s určitou hodnotovou orientací společenské skupiny, do které jedinec patří či do ní chce patřit. Míru statusové heterogenity přátelských vztahů, jakož i rozsah statusové heterogenie manželských párů lze vedle sociální mobility pokládat za významné ukazatele otevřenosti či uzavřenosti společnosti. „Vypovídají nejen o sociální stratifikaci, ale také o sociální kohezi.“ [Vlachová 1996: 168] Náš výzkum sociálních sítí a společenské soudržnosti uskutečněný v rámci projektu CVVM *Naše společnost* proto vedle baterie otázek sledujících rozličné aspekty odlišností v širším okruhu přátel (orientace přesahující spíše do slabých vazeb), sledoval také třídně profesní zařazení nejlepšího přítele dotázaného jako manifestaci sociopreferenční volby v rámci silných vazeb.

Skutečnost, že nemá nejbližšího přítele, uvedlo pouze necelých deset procent dotázaných a k tomu tři procenta nezná jeho/její⁶ profesní kategorii nebo ji k ní neumí přiřadit. Patnáct kategorií profesně ekonomického a sociálního zařazení⁷

⁶ Hovoříme-li dále v textu o příteli, máme tím z genderového hlediska pochopitelně namysli také přítelkyni. Důslednému přechylování se snažíme pro zachování čitelnosti vyhnout.

⁷ Jednalo se o kategorie (v závorce uvádíme třídu EGP, do které byla kategorie přiřazena): vedoucí, řídicí pracovník (1), podnikatel s 3 a více zaměstnanci (1), podnikatel s 1–2 zaměstnanci (1), podnikatel bez zaměstnanců (4), vyšší odborný zaměstnanec (2), nižší odborný zaměstnanec (3), řadový úředník (5), provozní pracovník ve službách a obchodě (5), dělník vyučený v oboru práce (6), dělník nevyučení v oboru práce (7), zemědělský dělník (7). Kategorie ekonomicky neaktivních (student, nepracující důchodce, nezaměstnaný a osoba v domácnosti) nejsou zahrnuty. V tabulkách 6.3.1 až 6.3.3 jsou sloučeny třídy 1+2 a 3+4.

bylo následně sloučeno do pěti, resp. sedmi socioprofesionálních skupin odpovídajících přibližně Goldthorpově třídnímu schématu EGP. Z analýzy jsou vyloučeni lidé mimo pracovní trh (důchodci, studující, nezaměstnaní apod.), počet případů v datech proto dosahuje pouze 455. Údaje z výzkumu CVVM 2007–04 ukazují, že míra třídní homogenity nejsilnější přátelské vazby v naší společnosti nepatrně převažuje: více než polovina lidí má svého nejlepšího přítele ze stejné sociální třídy. Součet heterogenních vazeb z tabulky 6.3.1 (54,9 % na diagonále) shrnuje tabulka 6.3.2. Lehce převažující tendence uvádět za nejlepšího přítele člověka z vyšší než vlastní socioprofesionální třídy ukazuje na fungování tzv. mechanismu prestiže referenční kategorie (podrobněji k tomuto tématu viz [Šafr, Häuberer et al. 2008: kap. 3]). Dodejme, že na počátku devadesátých let byla zjištěna výrazně nižší míra relativní uzavřenosti socioprofesionálních tříd, kdy homogenita dosahovala 41,4 % [Vlachová 1996: 180]. Nicméně údaje nejsou vzhledem k poněkud odlišným třídním kategoriím i metodice sběru dat srovnatelné, a proto z nich nelze vyvozovat dalekosáhlé závěry ohledně měnící se míry uzavřenosti sociálních okruhů.

Základní rys třídní homogenity a heterogenity přátelských vazeb v naší společnosti ukazuje tabulka 6.3.1, která uvádí procenta vzájemných výskytů třídních kategorií z celku. Patrný je zmíněný nejvyšší výskyt podobnosti na diagonále tabulky: nadpoloviční počet přátelských vazeb má původ ve stejné sociální třídě (dosažená hodnota koeficientu Lambda 0,35 nám říká, že znalost třídy respondenta zmenšuje chybu odhadu třídy jeho nejlepšího kamaráda o více jak třetinu). Na poměrně vysokou interakční uzavřenost naší společnosti z hlediska socioprofesionální pozice poukazuje také to, že ve většině heterogenních případů je rozdíl mezi přáteli jen o jednu třídu: 28 % přátelských vazeb překračuje hranici pouze jedné třídy (součet bezprostředně nad a pod diagonálou, kde je přítel ve vyšší 16 % a 13 % v nižší třídě). Pouze necelých 17 % přátelských vztahů překračuje hranice více jak jedné třídy. Určitou výjimku z vnitřní uzavřenosti tvoří nejnižší třída nekvalifikovaných dělníků, u níž ovšem vzhledem k jejich nízkému zastoupení ve výzkumu nelze údaje spolehlivě interpretovat (u respondenta 8 % a 5 % u jeho nejlepšího přítele). Celkovou míru homogenity a heterogenity přátelských vazeb shrnuje tabulka 6.3.2.⁸

⁸ V jiné studii využívající data z reprezentativního výzkumu dospělé populace Sociální distance 2007 jsme zjistili poněkud odlišné výsledky: homogenita třídního postavení nejbližšího přítele (47 %), přítel ve vyšší třídě (26 %), v nižší třídě (27 %) [Šafr 2008b]. Základní kontura vzorců přátelských vazeb je však stejná. Rozdíly jsou způsobeny rozdílným způsobem provedení výběru (CVVM používá kvótní výběr) a zejména tím, že použitá třídní schémata nejsou zcela totožná, navíc profesní zařazení bylo měřeno odlišně (výzkum Sociální distance zjišťoval podrobnou klasifikaci zaměstnání ISCO u tří nej-

Tabulka 6.3.1. Sociální třída nejbližšího přítele podle sociální třídy respondenta, celková procenta

Sociální třída nejbližšího přítele (EGP)						
	1 VO+P	2 NO+P	3 RNM	4 KD	5 NKD	celkem
1 Vyš. odbor. + podnikat. se zam.	17,1	5,9	2,4	1,5	0,2	27,3
2 Niž. odbor. + podnikat. bez zam.	7,0	14,9	4,2	2,2	1,1	29,5
3 Rut. nemanuál. prac. – úředníci	2,9	4,4	9,7	2,0	0,0	18,9
4 Kvalifikovaní dělníci	2,6	1,3	2,2	10,3	0,4	16,9
5 Nekvalifikovaní dělníci	0,7	0,4	1,3	2,2	2,9	7,5
Celkem	30,3	27,0	19,8	18,2	4,6	100 %

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 455.

Poznámka: Chi-sq = 3,56, df = 16, a = 0,000, koeficient kontingence = 0,66.

Tabulka 6.3.2. Třídní homogenita a heterogenita nejbližší přátelské vazby

Homogenita	54,9
Heterogenita	45,1
z toho:	
Přítel ve vyšší třídě	25,1
Přítel v nižší třídě	20,0

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 455.

Podrobněji ukazuje socioprefereční orientace tabulka 6.3.3, ve které jsou uvedeny rozdíly v zastoupení přátel z různých sociálních tříd v jednotlivých třídách respondentů. Přátelé příslušníků nejvyšší třídy (vyšší odborníci a zaměstnavatelé) pocházejí nejčastěji ze stejné třídy (63 %), s pohybem po společenském žebříčku podíl zastoupení přátel v dalších třídách klesá. Podobně je tomu i v kategoriích ostatních tříd, vždy nejčetnější kategorií představuje stejná třída respondenta jako přítele a zastoupení je vyšší v sousedních kategoriích. Za povšimnutí stojí blízkost třídy rutinních nemanuálních pracovníků a nekvalifikovaných dělníků (18 %).

lepších přátel, které bylo rekódováno do třídního schématu EGP). Za nejspolehlivější indikátor statusové otevřenosti/uzavřenosti společnosti tak při porovnání výsledků z různých výzkumů lze považovat pouze vzdělanostní kategorie (jednoduché srovnání v absolutní míře homogenity s roky 1967, 1993 a 2007 přináší [ibid.: 61]).

Tabulka 6.3.3. Sociální třída nejbližšího přítele podle sociální třídy respondenta, řádková procenta

	Sociální třída nejbližšího přítele (EGP)					celkem
	1 VO+P	2 NO+P	3 RNM	4 KD	5 NKD	
1 Vyš. odbor. + podnikat. se zam.	62,9	21,8	8,9	5,6	0,8	100
2 Niž. odbor. + podnikat. bez zam.	23,9	50,7	14,2	7,5	3,7	100
3 Rut. nemanuální prac. – úředníci	15,1	23,3	51,2	10,5		100
4 Kvalifikovaní dělníci	15,6	7,8	13,0	61,0	2,6	100
5 Nekvalifikovaní dělníci	8,8	5,9	17,6	29,4	38,2	100
Celkem	30,3	27,0	19,8	18,2	4,6	100 %

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 455.

Poznámka: Chi-sq = 3,56, df = 16, a = 0,000, koeficient kontingence = 0,66.

Lidé se seznamují především s přáteli se stejným socioprofesionálním zázemím. Pouze socioprefereční orientace lidí z nejnižší třídy je také směřována směrem vzhůru, byť především do příbuzné kategorie kvalifikovaných dělníků a částečně i rutinních nemanuálních pracovníků. Jde o obecně pozorovatelný jev i v jiných společnostech, kdy vyšší třídy se pro ně stávají referenčními kategoriemi (spojenými s určitým statusem a životním stylem) [srovnej Petrusek 1969]. Nicméně opět je třeba dodat, že v datech, která máme k dispozici, je tato socioprofesionální třída zastoupena poměrně malým počtem respondentů.

Relativně nejotevřenější je třída, můžeme ji označit za třídu střední, nižších odborníků a samostatně činných bez zaměstnanců. Patrná je přetrvávající hranice mezi lidmi pracujícími v manuálních a nemanuálních profesích. Tuto hranici překonává pouze desetina přátelských vazeb: Přátelství, které by pocházelo z krajních pólů stratifikace mezi odborníky (třídy 1+2) a dělníky (třídy 4+5), se vyskytuje u pouhých 10 % případů (viz tabulku 6.3.1). Interakční uzavřenost je ovlivněna určitým uspořádáním sociálního prostoru, zejména pokud jde o možnosti setkávání se ve volném čase, a vývojově také souvisí s odlišnými vzdělávacími drahami a délkou navštěvování škol u lidí pracujících v profesích s bílými a modrými límečky a odlišnými vzorci jejich sociální a prostorové mobility. K. Vlachová v této souvislosti hovoří o konceptu dvou odlišných kultur oddělených zřetelnou kulturní hranicí [Vlachová 1996]. Smysluplnou odpověď na otázku, do jaké míry je česká společnost interakčně otevřená či uzavřená, můžeme ovšem získat pouze na základě komparace v čase a/nebo mezinárodního srovnání. Do jaké míry dochází v naší společnosti po skončení porevolučního transformačního procesu k dalšímu uzavírání (či naopak otevírání) přátelských sítí

z hlediska socioekonomického postavení je tak výzvou pro další sociologickou analýzu.⁹

6.4. Přemostující sociální kapitál jako sociokulturní odlišnosti v okruhu přátel

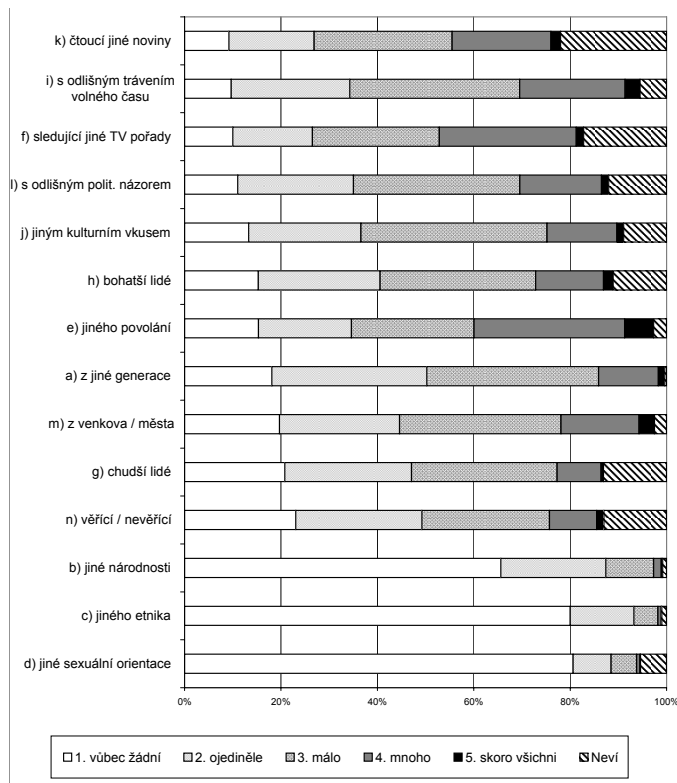
V předchozí části jsme sledovali stratifikační diference v silných vazbách vyjádřených vztahem s nejbližším přítelem, v následujících stránkách obrátíme pozornost k sociokulturní diversitě v širším okruhu přátel jedince. K měření heterogenity slabých vazeb jsme použili baterii otázek zjišťující počet přátel s rozdílnými charakteristikami či pocházejících z odlišného prostředí. Otázka v dotazníku zněla: „Do okruhu Vašich přátel patří lidé:...“. Respondenti se vyjadřovali k 14 různým skupinám a vlastnostem, přitom odpovídali na škále „vůbec žádní“ až „skoro všichni“.¹⁰

Interakční sociokulturní heterogenitu širších přátelských vazeb uvádí graf 6.4.1. Obecně se dá říci, viděli jsme to již při analýze třídní homogenity v případě nejbližšího přítele, že v naší společnosti převažuje uzavřenost sociálních okruhů. Naši přátelé jsou nám vesměs podobní, přátelské kontakty se příliš neodlišují od našeho statusu, životního stylu a preferencí. Nejvíce přátel s rozdílnými vlastnostmi mají Češi mezi lidmi, kteří odlišně tráví volný čas, mají jiné kulturní aktivity a zájmy (sledování jiných TV pořadů, čtení jiných novin). Tyto odlišnosti lze označit za relativně snadno propustné, neboť nejsou spojeny s tzv. připsanými statusy, jako např. etnický původ (dále uvidíme, že tvoří samostatnou latentní dimenzi přemostujícího sociálního kapitálu). Pro udržování společenské soudržnosti je důležité, že mezi našimi přáteli jsou také často lidé se zcela odlišným povoláním, politickými názory, z venkova či naopak z města a lidé bohatší.¹¹

⁹ Analýza v oblasti vzdělanostní manželské homogamie v letech 1988 až 2000 ukazuje, že ke zvyšování homogamie – tendence uzavírat sňatek se sociálně podobným, u nás po roce 1989 v absolutní rovině nedošlo [Katrňák, Kreidl, Fónadová 2006].

¹⁰ Koncept přemostujícího sociálního kapitálu odkazuje ke slabým vazbám, tedy spíše známým či širšímu okruhu přátel. Abychom se vyhnuli nadhodnocení odpovědí, formulovali jsme otázku relativně jednoduše pouze dotazem na „přátele“.

¹¹ Vzhledem k vysokému počtu chybějících odpovědí u položek f) – odlišné TV programy a k) – čtení odlišných novin jsme se rozhodli tyto dílčí znaky z další analýzy vyřadit (mají více než 15 % opovědí neví). Vysoký podíl respondentů, kteří neznají tyto informace o svých přátelích, není zase tak překvapivý, uvážíme-li, že se jedná o životní způsob, který není prvním pohledem viditelný a možná ani jeho znalost není pro lidi podstatná. Vyřazením těchto možností vzrostla velikost analyzovaného souboru na 604 případů při zahrnutí pouze platných odpovědí u všech položek v baterii.

Graf 6.4.1. Sociokulturní heterogenita přátelských sítí. Odpovědi na otázku „Do okruhu Vašich přátel patří lidé:...“, procenta

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+; N = 911.

Explorační faktorová analýza¹² všech položek baterie rozdělila odpovědi do tří odlišných dimenzí – faktorů¹³ (viz tabulka 6.4.1). První dominantní, vysvětluje třetinu variance, jsme nazvali *odlišné zájmy*. Je vázán na jinakost v kultur-

¹² Zvolena byla metoda Maximální věrohodnosti se šikmou rotací pomocí metody Oblimin, která připouští vzájemnou korelaci faktorů.

¹³ Vzhledem k tomu, že vlastní hodnota (Initial Eigenvalues) u třetího faktoru je těsně pod hranicí Kaiserova kritéria 1, rozhodli jsme se i vzhledem k výsledkům scree testu uvažovat třífaktorové řešení, resp. k extrakci faktorů použít kritickou hodnotu 0,978. V případě nejednoznačnosti obou kritérií se doporučuje náhodné rozdělení souboru s analýzou na každém podsouboru odděleně. Soubor jsme náhodně rozdělili na dvě části a faktorovou analýzu provedli na každém zvlášť. Tento postup jsme opakovali desetkrát, pokaždé jeden výsledek obsahoval třífaktorové řešení.

ním vkusu, trávení volného času, politických názorech a na přátelství s bohatšími lidmi. Druhý se váže na ty vlastnosti, které, jak jsme viděli, jsou mezi našimi přáteli více méně ojedinělé, jde o výrazně vzdálené *okrajové skupiny*, tedy etnikum, národnost a sexuální orientaci. Poslední faktor vysvětlující pouze 3,5 % variance, označili jsme ho jako *rozdílný životní způsob*, je sycen náboženskou odlišností, rozdílem venkov/město, generačními rozdíly a odpovíká chudší lidé.¹⁴ Zvolená metoda šikmé rotace¹⁵ umožňující vzájemnou korelaci ukazuje na provázanost prvního – *odlišné zájmy* a třetího faktoru – *rozdílný životní způsob* (R = 0,68). Rovněž položky jiné povolání a chudší lidé se váží na obě tyto dimenze.

Tabulka 6.4.1. Faktorová analýza odlišností v okruhu přátel. Matice faktorové struktury. Rotované řešení.

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
j) jiný vkus mezi přáteli	0,826	0,242	0,515
i) jiné trávení volného času mezi přáteli	0,825	0,229	0,562
l) odlišný polit. názor mezi přáteli	0,695	0,278	0,585
h) bohatší lidé mezi přáteli	0,633	0,254	0,501
e) jiné povolání mezi přáteli	0,563	0,119	0,501
c) jiné etnikum mezi přáteli	0,177	0,860	0,256
b) jiné národnosti mezi přáteli	0,199	0,687	0,346
d) jiná sexuální orientace mezi přáteli	0,251	0,459	0,209
m) venkov/město mezi přáteli	0,488	0,286	0,722
n) věřící/nevěřící mezi přáteli	0,425	0,231	0,588
g) chudší lidé mezi přáteli	0,569	0,340	0,570
a) jiná generace mezi přáteli	0,435	0,237	0,567
Vysvětlená variance celkem 47,6 %	34,1 %	9,9 %	3,5 %

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 604.

Poznámka: metoda extrakce Maximální věrohodnosti, šikmá rotace metodou OBLIMIN. Goodness-of-fit Test: $\chi^2 = 70,392$; df = 33; sig. 0,000.

Vzájemné korelace faktorů po rotaci: F1 a F2 = 0,29; F2 a F3 = 0,36; F1 a F3 = 0,68.

¹⁴ Struktura a interpretace těchto faktorů je obdobná jako v případě polského výzkumu vysokoškoláků [Pajak 2006].

¹⁵ Při použití nastavení faktorové analýzy s extrakcí metodou hlavních komponent a rotací Varimax jsme dostali podobný výsledek. Faktory vysvětlují *odlišné zájmy* 28 %, *okrajové skupiny* 16 % a *odlišný životní způsob* 16 % variance.

Explorativní faktorová analýza neumožňuje jednoznačně určit příslušnost jednotlivých manifestních proměnných ke konkrétním faktorům a tím jednoznačně ověřit teoreticky proponovanou strukturu sledovaného konceptu. Proto jsme její výsledky již dříve ověřovali pomocí metody konfirmační faktorové analýzy, která umožňuje statistické porovnání modelu s různým počtem faktorů [viz Šafr, Häuberer 2007]. Ta potvrdila existenci uvedených tří dimenzí jinakosti v přátelských sítích a jejich vzájemné vztahy, nicméně v závislosti na počtu položek v baterii je vhodné též uvažovat pouze dvě hlavní dimenze: minorit (odlišných skupin) a odlišného životního stylu a zájmů [srovnej Šafr, Häuberer 2008].

6.5. Model vzniku společenské soudržnosti

Dále budeme ověřovat, zda efekty přemostujícího sociálního kapitálu fungují v českých podmínkách v souladu s v úvodu zmíněnou teorií týkající se celospolečenské roviny soudržnosti. Úroveň individuálního prospěchu z heterogenity v sociální síti (teorie strukturálních mezer, instrumentálního jednání s využitím sociálních zdrojů) tak zde neuvažujeme. Klademe si otázku, zda sociální odlišnosti v okruhu přátel skutečně působí, v souladu s Putnamovou tezí, jako mediátor pozitivních mezilidských vztahů. Souvisí s generalizovanou důvěrou v druhé lidi a tolerancí, resp. snižují xenofobii k odlišným skupinám? A mají pozitivní efekty na život společnosti všechny tři odhalené dimenze?

K jejímu ověření využijeme strukturální model provedený samostatně pro tři dimenze odlišností přátelského okruhu: *odlišné zájmy, rozdílný životní způsob a okrajové skupiny*. Ty jsou reprezentovány odpovídajícími položkami z baterie jako latentní konstrukty. Uplatňujeme tak v analýze konfirmační přístup, v němž testujeme oproti empirickým datům teoretický model efektů strukturální dimenze sociálního kapitálu (diverzita v přátelských vazbách) na jeho kulturní dimenzi (tolerance, důvěra) [van Deth 2003]. V modelu budeme sledovat vliv přímo pozorovaných proměnných jednak strukturálních sociodemografických faktorů, kterými jsou postavení jedince ve společnosti (věk, pohlaví, ordinalizovaná sociální třída EGP7 a třídní heterogenita nejbližší přátelské vazby), jakož i efekt psychologické predispozice pro navazování sociálních kontaktů (extroverze)¹⁶ a partici-

¹⁶ Dimenzi osobnostních rysů extroverze (E) – introverze (I) (H. J. Eysenck) měříme jednoduše pomocí souhlasu s třemi výroky (škála 1–4), kterými respondent hodnotí sám sebe: a. „aktivní, čínorodý“ (E+), b. „seznamuje se rád s novými lidmi“ (E+), c. „v hovoru s neznámými lidmi spíše zdrženlivý“ (I+). Index extroverze vznikl jako součet a + b – c.

pace v dobrovolných sdruženích.¹⁷ U všech těchto faktorů v první části regresního modelu předpokládáme vliv na jednotlivé latentní dimenze diverzity okruhu přátel, neboť objem přemostujícího sociálního kapitálu se mezi jednotlivci i různými společenskými skupinami liší v závislosti na jejich společenském statusu (hypotéza o nerovnoměrné distribuci sociálního kapitálu). Zároveň tak kontrolujeme jejich vliv, to nám umožňuje sledovat přímý efekt latentních dimenzí jinakosti v přátelských okruzích představujících strukturní dimenzi sociálního kapitálu na jeho kulturní složku tvořenou důvěrou a tolerancí k menšinám.

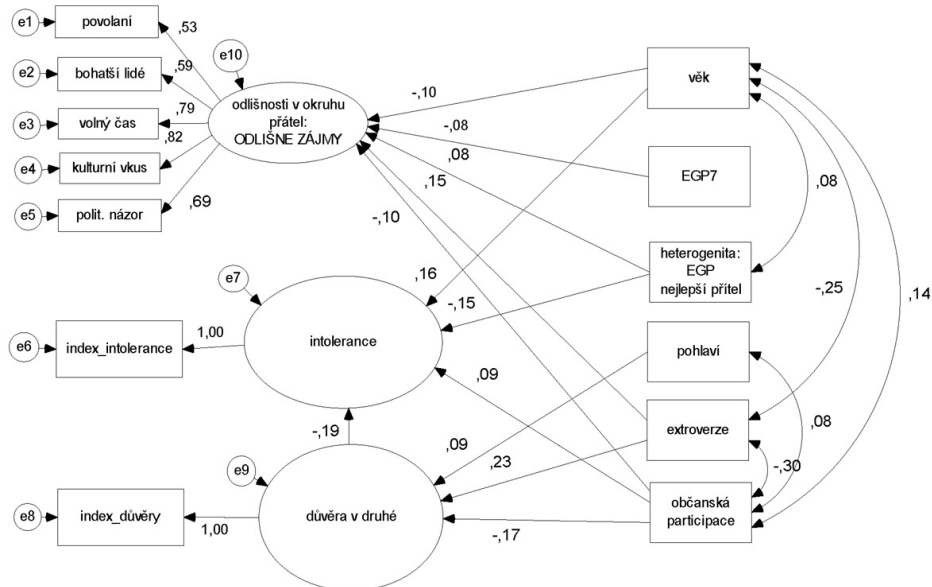
Samotný vznik celospolečenské soudržnosti sleduje druhá část modelu, která obsahuje dva koncepty vztahující se ke kulturní dimenzi sociálního kapitálu, u kterých teorie předpokládá pozitivní či negativní vliv diverzity sociálního okolí: generalizovanou sociální důvěru v druhé a (in)toleranci k odlišným sociálním skupinám. K měření sociální důvěry využíváme zkrácenou verzi standardních tří otázek z tzv. Rosenbegrovy škály, běžně používané jako indikátor důvěry v druhé lidi.¹⁸ Netoleranci měříme pomocí *indexu skupinové intolerance*, který vznikl jako součet odpovědí hodnotících čtrnáct různých skupin lidí, které by respondent nechtěl mít za sousedy (kriminálníci, lidé jiné rasy, alkoholici, muslimové, přistěhovalci, homosexuálové, Romové, Židé a dal.). Čím více skupin dotázaný uvedl, tím vykazuje vyšší netoleranci k sociálním odlišnostem (podrobněji o indexu viz [Katrňák, Rabušic 2002]). (Dodejme, že kapitola O. Špačka a J. Vobecké pojednávající o prostorových souvislostech koheze používá stejný koncept sociálního kapitálu, nicméně operacionalizace se poněkud liší). Generalizovaná sociální důvěra a meziskupinová tolerance v našem pojetí zde manifestuje ve zjednodušené podobě koncept soudržné společnosti (další dimenze tohoto konceptu viz úvodní kapitolu).

¹⁷ Participaci měříme zjednodušeným způsobem pomocí jedné otázky: „Lidé se někdy ve volném čase účastní aktivit takových organizací, jako jsou sportovní kluby, zájmová sdružení, charitativní organizace, politické strany apod. Jak často se aktivit těchto organizací účastníte Vy?“ s odpověďmi na škále: 1. velmi často, 2. docela často, 3. jen ojedinelé, 4. nikdy.

¹⁸ *Index generalizované důvěry v druhé* měříme součtem míry souhlasu s výroky „Většinu lidí je možné věřit“ a „Lidé se většinou snaží vzájemně si pomáhat“ při odečtení odpovědí „Lidé neváhají druhé využívat“. Podrobněji k měření sociální důvěry viz [Šafr, Sedláčková 2006: 46–48].

6. Přemostující sociální kapitál a soudržnost společnosti

Obrázek 6.5.1. Strukturální model pro latentní proměnnou – odlišné zájmy v okruhu přátel

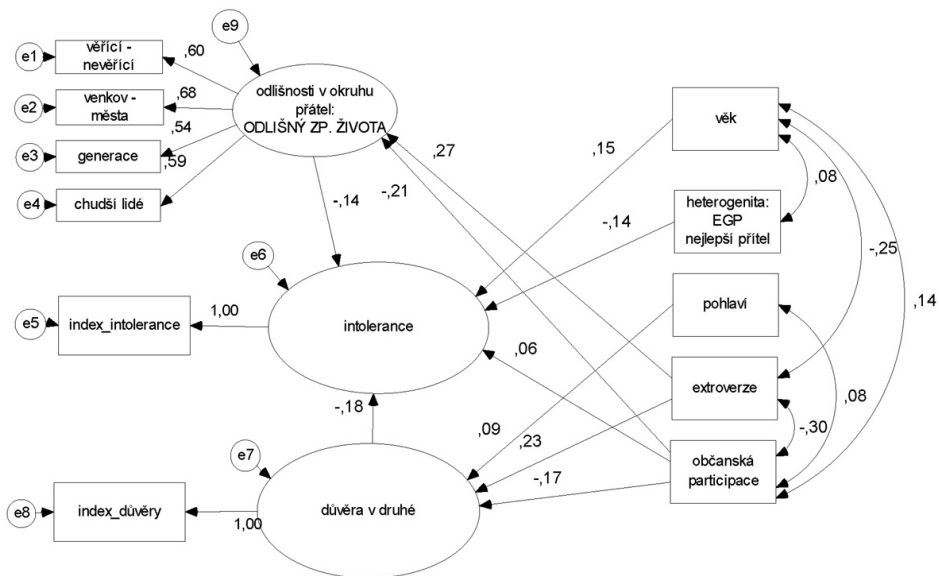
Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 604.

Standardizované odhady: $\chi^2 = 227,689$; DF = 56; GFI = 0,963; AGFI = 0,940; RMSEA = 0,058.

Poznámka: → standardizované regresní koeficienty, ↔ korelační koeficienty.

Statistická významnost regresních koeficientů min. $p < 0,05$.

Obrázek 6.5.2. Strukturální model pro latentní proměnnou – rozdílný životní způsob v okruhu přátel

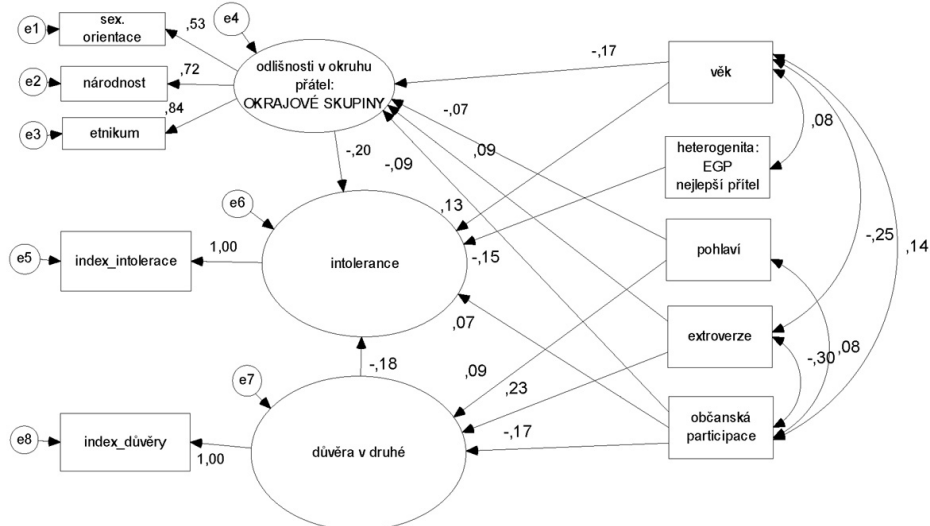
Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 604.

Standardizované odhady: $\chi^2 = 99,309$; DF = 36; GFI = 0,981; AGFI = 0,965; RMSEA = 0,044.

Poznámka: → standardizované regresní koeficienty, ↔ korelační koeficienty.

Statistická významnost regresních koeficientů min. $p < 0,05$.

Obrázek 6.5.3. Strukturální model pro latentní proměnnou – okrajové skupiny v okruhu přátel

Zdroj: Naše společnost, CVVM, duben 2007; věk 21+, N = 604.

Standardizované odhady: $\chi^2 = 63,555$; DF = 25; GFI = 0,986; AGFI = 0,970; RMSEA = 0,041.

Poznámka: → standardizované regresní koeficienty, ↔ korelační koeficienty.

Statistická významnost regresních koeficientů min. $p < 0,05$.

Odhady modelů pro jednotlivé tři dimenze odlišností přátelských kontaktů jsou zobrazeny v obrázcích 6.5.1 až 6.5.3.¹⁹ Nejprve porovnejme vliv strukturálních sociodemografických faktorů a psychologické predispozice. Nesignifikantní regresní koeficienty v případě pohlaví (s nepatrnou výjimkou dimenze *okrajových skupin*) poukazují na to, že muži a ženy mají ve svých přátelských vazbách stejnou míru diverzity. Objem přemostujícího sociálního kapitálu je ovlivněn věkem, zejména v případě dimenze *okrajových skupin* a poněkud méně také ve sféře *zájmových odlišností*. Menší zkušenosti starších lidí s výrazně cizími sociálními skupinami v jejich okolí (homosexuálové, etnické skupiny)

¹⁹ Uvedené indexy shody GFI, RMSEA ukazují na to, že všechny tři dimenze vykazují uspokojivou shodu modelu s daty. Rigorózní statistika relativního chí-kvadrátu však u všech modelů nepatrně překračuje hodnotu 5. Modely byly testovány v programu AMOS 16. Jako vstup sloužily kovarianční koeficienty. Všechny uvedené vztahy jsou měřeny pomocí standardizovaných regresních koeficientů (resp. korelačních koeficientů). Modely obsahují pouze vztahy, které jsou signifikantní min. na 5% hladině významnosti.

způsobují, že heterogenita sociální sítě přátel s věkem klesá (dodejme, že od určitého věku klesá i její velikost viz [Šafr 2008a]). Vliv třídní příslušnosti se projevuje pouze v dimenzi *odlišných zájmů* a je poměrně slabý (-0,08). Připomeňme, že v ordinalizované sedmitřídní verzi EGP má nejvyšší třída řídicích pracovníků nejnižší hodnotu. Lidé s vyšším statusovým postavením se vyznačují ve sféře zájmů heterogennější sítí přátel.²⁰ Tento vztah poukazuje na částečnou platnost hypotézy o nerovnoměrné distribuci sociálního kapitálu mezi sociálními straty, pouze ale v případě kulturních odlišností v sociálních sítích, jako je vkus, volný čas či politické názory.

Vedle strukturního postavení ve společnosti náš model uvažuje i vliv zjednodušené podoby osobnostního rysu jedince. Extroverzi jsme do modelu zařadili proto, že náš model sleduje, jaké jsou efekty diverzity v přátelských vazbách na intoleranci a sociální důvěru nezávisle na schopnosti lidí navazovat kontakty. Extroverti se vyznačují společenskostí a asertivitou. Introverti naproti tomu jsou rezervovaní, hloubaví a soběstační. Nemusejí být ale nezbytně asociální, jen mají tendenci mít menší okruh přátel a necítí se dobře při navazování nových sociálních kontaktů. Extroverze jako ústřední psychologická predispozice pro navazování společenských vazeb má, nikterak překvapivě, pozitivní vliv na všechny tři dimenze různorodosti v síti přátel. Tento vliv se nicméně uplatňuje především ve sférách *různého životního stylu a zájmů* (0,27 a 0,15), na největším překlenutí směrem k *odlišným minoritám* se samotná extroverze nepodílí s takovou intenzitou (0,09). Zajímavé zjištění je, že vedle jejího vlivu na účast v dobrovolných sdruženích také silně zvyšuje důvěru v druhé lidi.

Náš model rovněž sleduje socioprofesionální heterogenitu ve vztahu s nejbližším přítelem či kamarádem, tedy vliv bezprostředně silných vazeb na toleranci. S rostoucí třídní odlišností mezi respondentem a jeho přítelem klesá netolerance. Oproti teoretickému očekávání tak ovlivňují vedle efektu diverzity ve slabých vazbách kulturní složku sociálního kapitálu také vazby silné.

Významné místo v našem modelu představuje v souladu s tzv. neo-tocquevillskou teorií vzniku celospolečenské koheze občanská participace [Putnam 2000; Halpern 2005], která reprezentuje, podobně jako přátelské okruhy, strukturní složku sociálního kapitálu (podrobněji teoretická východiska vlivu občanské participace na důvěru v druhé lidi pojednává [Sedláčková, Šafr 2008]). Teze o vlivu slabých vazeb na soudržnost sousedské komunity předpokládá, že veřejná angažovanost zvyšuje rozpětí vertikálních vazeb [Granovetter 1973].²¹ Hete-

²⁰ Dodejme, že v podobném modelu, jenž obsahuje místo třídní pozice vzdělání, úroveň diverzity s dosaženým vzděláním roste (0,11) [viz Šafr, Häuberer 2007].

²¹ O dimenzi sousedství v rámci mikroúrovně soudržnosti podrobně pojednává pátá kapitola O. Špačka a J. Vobecké.

rogenita okruhu přátel skutečně signifikantně vzrůstá s účastí na aktivitách dobrovolných organizací jako sportovních klubů, charitativních organizací či politických stran. Interpretovat vliv participace na diverzitu přátelských sítí toliko jednosměrně je ovšem problematické. Přátele potkáváme ve spolcích a klubech, stejně tak nás naši přátelé do těchto klubů přivádí.

K posouzení hypotézy o vzniku celospolečenské soudržnosti je pro nás klíčová druhá část modelů sledující, zda diverzita v okruhu přátel jako strukturální aspekt sociálního kapitálu působí v souladu s teorií na kulturní rovinu. Tento vliv lze pozorovat pouze u intolerance a v dimenzi *rozdílného životního způsobu* $(-0,14)$ a *odlišných skupin* $(-0,20)$. Regresní koeficienty poukazují na efekt sociální diverzity v přátelských vazbách na prevenci xenofobie v uvedených dvou dimenzích jinakosti v přátelských sítích. V případě *odlišných zájmů* pozitivní efekt na intoleranci není statisticky významný. Hodnota indexu skupinové intolerance klesá s tím, jak roste hodnota faktorů *odlišný způsob života* a *minoritní skupiny*, dodejme že při kontrole vlivu postavení v sociální struktuře, psychologické predispozice extroverze i občanské participace. Přátelské vazby v těchto dvou oblastech tedy, zdá se, působí, byť nikterak extenzivně jako zprostředkovatel s cizím, a působí v souladu se vstupním předpokladem pozitivně – zvyšují meziskupinovou toleranci, resp. snižují xenofobii. Ta je také posilována samotnou důvěrou k druhým lidem.

Naproti tomu v případě druhé komponenty kulturní dimenze sociálního kapitálu, kterou je generalizovaná sociální důvěra, nenacházíme statisticky významnou souvislost ani u jedné z dimenzí. Očekávaný vliv diverzity v okruhu přátel, alespoň tak, jak ji zaznamenával náš výzkum, na generalizovanou důvěru v druhé nebyl jednoznačně prokázán. Ke stejnému výsledku dospěla i analýza polské populace vysokoškolských studentů [Pajak 2006]. Dodejme, že v modelu, který používá menší počet exogenních proměnných (bez extroverze a participace) i data z jiného výzkumu (ISSP 2007), se vliv heterogenity přátelských sítí na generalizovanou důvěru ve dvou hlavních dimenzích – *minorit* a sloučené *odlišnosti životního stylu a zájmů* – uplatňuje [viz Šafr, Häuberer 2008]. Efekt ovšem nelze považovat za jednoznačný. Toto zjištění poukazuje na dvě věci. Buď je měřicí nástroj diverzity přátelské sítě nevalidní, nebo samotný výchozí teoretický předpoklad vlivu na generalizovanou důvěru není platný. Na podporu druhého tvrzení lze uvést argument, že z důvodu zvýšené mobility a plurality v soudobých společnostech důvěra vzniká především uvnitř uzavřených skupin [Campbell 2000]. Ověřit tuto tezi jsme však nemohli, neboť tzv. vnitroskupinová důvěra (např. k sousedům či členům dobrovolné organizace) není v datech k dispozici. Absence vztahu důvěry a diverzity přátelských vazeb nemusí být až zase tak překvapivá, uvážíme-li, že R. Putnamem proponovaný vztah jiné struk-

turní dimenze sociálního kapitálu – formální participace v občanských organizacích a sociální důvěry jako jeho kulturní komponenty je považován za nejednoznačný [Evers 2002] a nebyl v mnoha zemích prokázán [např. Newton 2001; pro ČR viz Sedláčková, Šafr 2008].²²

Vliv participace na kulturní složku sociálního kapitálu (a v konečném důsledku soudržnost) však není a ani logicky nemusí mít takový charakter, který je přímo patrný a tím i měřitelný na individuální úrovni. Tento vliv může být také nepřímý, ekologický: Na generalizovanou důvěru působí i míra participace v občanských organizacích v relevantním prostředí jako celku. V něm pak, pokud nepřevažují organizace z hlediska společenského statusu uzavřené a nesledují pouze partikulární zájmy svých členů, vzniká tzv. „habits of heart“ [Bellah et al. 1985], tedy reciprocita, empatie, smysl pro společný zájem a společné dobro.

Celkově výsledky naznačují, že společenská soudržnost – kulturní dimenze sociálního kapitálu vyjádřená meziskupinovou tolerancí (nikoliv však generalizovanou důvěrou) – nachází podhoubí v sociokulturní diverzitě přátelských vztahů v dimenzi, která je spojena s *odlišným způsobem života* (generace, venkov/město, náboženská víra, chudí) a v dimenzi, která se vyznačuje zkušeností s lidmi ze společensky *minoritních skupin* (národnost, etnikum, sexuální orientace). Naproti tomu odlišnosti našich přátel v rovině *zájmů* (vkus, volný čas, politický názor), alespoň při způsobu jejich měření, který jsme ve výzkumu uplatnili, nevykazuje soulad s teoretickým předpokladem vzniku celospolečenské koheze ve vzájemném vztahu kulturní a strukturální dimenze sociálního kapitálu.

6.6. Závěr

Viděli jsme, že česká společnost se vyznačuje jistou uzavřeností sociálních okruhů. Naše zjištění tak nepřímo potvrzují, že v našem prostředí je příznačná existence určité interakční bariéry mezi lidmi z odlišného třídního prostředí, která je ostatně v určité míře příznačná pro většinu moderních společností [Petrušek 1969].

Hlavním záměrem této kapitoly bylo především komplexním způsobem otestovat platnost dnes asi nejznámější teorie vzniku celospolečenské soudržnosti skrze zkušenost s odlišnostmi v sociální síti [podrobněji viz kapitolu 1 a Šafr, Bayer, Sedláčková 2008]. Nejprve jsme hledali, zda v rozmanitosti sociálních

²² Jak jsme viděli ve všech třech modelech dimenzí přemostujícího sociálního kapitálu, je na datech z výzkumu CVVM tato pozitivní souvislost mezi sociální důvěrou a občanskou participací statisticky signifikantní, což souvisí nejspíše s rozdílným – značně zjednodušeným způsobem měření občanské participace v jednotlivých studiích.

kontaktů, která v naší společnosti rozhodně nepřevažuje, existuje určitá struktura. Výsledky faktorové analýzy ukázaly, že sociokulturní odlišnosti v okruhu přátel v sobě obsahují tři odlišné dimenze: *rozdílný životní způsob*, *odlišné zájmy* a *minoritní skupiny*. Vysoká zkorelovanost prvních dvou faktorů nicméně poukazuje na to, že i dvoudimenzionální výsledek slučující první a druhou dimenzi lze považovat za vyhovující. Existence různých typů přemostujícího sociálního kapitálu a jejich odlišných efektů poukazuje na potřebu dalšího nejen empirického zkoumání, ale i hlubšího teoretického ukotvení samotné problematiky celospolečenské koheze. Další studium by mělo dát odpověď mezi jinými na otázku, do jaké míry je tato forma sociálního kapitálu generována společenskou heterogenitou ve slabých vazbách, tj. přátel našich přátel, a do jaké v bezprostředních silných vazbách, jako jsou rodinní příslušníci a nejbližší přátelé. Doposud totiž teoretická východiska spojují přemostující sociální kapitál především s působením slabých vazeb, zatímco psychologická tzv. kontaktní teorie o snižování intolerance skrze zkušenost s cizím poukazuje především na vliv intenzivních forem interakcí.

Vznik makrospolečenské sociální soudržnosti jsme ověřovali pomocí strukturního modelu odvozeného z teorie, která předpokládá, že různorodost v přátelských vazbách (strukturní dimenze sociálního kapitálu) přispívá k toleranci vůči odlišnostem a podporuje vznik sociální důvěry (kulturní dimenze sociálního kapitálu). Při kontrole vlivu postavení v sociální struktuře, osobnostní predispozice k navazování kontaktů i občanské participace poukazují výsledky v jednotlivých dimenzích přemostujícího sociálního kapitálu na to, že eufunkční vliv heterogenity přátelských sítí lze uvažovat pouze u prvních dvou latentních dimenzí *rozdílný životní způsob* a *okrajové skupiny*, které snižují intoleranci ke společensky minoritním skupinám. Teorií předpokládaný vztah sociální důvěry s diverzitou v okruhu přátel však nebyl prokázán ani v jedné dimenzi. Pro *odlišné zájmy* je pak příznačné, že se jako jediná z odhalených dimenzí jinnakosti sociální sítě přátel v naší společnosti váže (byť slabě) na sociální status v modelu zastoupený socioprofesionální třídou EGP. Domníváme se proto, že tato dimenze přátelských vazeb spíše než samotnou podstatu přemostujícího sociálního kapitálu jako mechanismu překonávání výrazné společenské odlišnosti manifestuje moderní formu (multi)kulturního kapitálu – schopnost efektivně se orientovat v proměnlivé kulturní a společenské rozmanitosti. Lidé s vyšším statusem jsou obecně více sociabilní [viz Vlachová 1996; Šafr 2008a], navíc se pohybují v okruhu sobě podobných lidí, což jim zpětně přináší výhody v přístupu k sociálně zakotveným zdrojům v širších sítích. Zkrátka v sociální síti není heterogenita jako heterogenita. Někdy působí jako výsledek přemostování, jindy tento společensky bohubilý efekt převáží statusová exkluze a uzavírání se.

Model vzniku soudržnosti, který jsme představili a ověřovali jeho platnost v soudobé české společnosti, je pouhou ilustrací jedné z cest, kterými soudržnost může v pozdně moderní společnosti vznikat. Při zobecnění výsledků tohoto modelu je třeba vést v patrnosti dvě omezení. Zaprvé, jak jsme viděli, celkově se přátelské okruhy v české společnosti vyznačují vnitřní sociokulturní podobností. Nadto u více než poloviny dotázaných pochází jejich nejlepší přítel ze stejné sociální třídy. Jsme tedy stále společností spíše interakčně uzavřenou, jak poukázal již před čtyřiceti lety M. Petrusek [1969], viz zmíněné srovnání se zjištěním z počátku 90. let [Vlachová 1996; Šafr 2008b]. Výsledky našeho výzkumu obecně ukazují, že tento trend, kdy se lidé v primárních vazbách stýkají především se sobě podobnými, čímž vzniká ve společnosti interakční bariéra, přetrvává (zde je však třeba dalších podrobnějších analýz v čase a srovnání s jinými zeměmi). Její původ lze hledat v kulturních vzorcích, hodnotách a orientacích, které jsou vytvářeny již během procesu získávání vzdělání. Zadruhé, je třeba si uvědomit, že okolnosti kontaktu se sociálně cizím mohou být velmi rozdílné, a je proto třeba přesněji specifikovat a sledovat interakce v konkrétních podmínkách. Jak upozorňuje sociálně psychologická tzv. kontaktní teorie, ke zlepšení postojů k cizí minoritní, negativně stereotypizované či dokonce stigmatizované sociální skupině dochází teprve při splnění vícero předpokladů. Teorie uvádí na základě výsledků mnoha studií značné množství podmínek, ať už jde o frekvenci a intenzitu, či o kvalitativní dimenze kontaktu (jako je jeho intimita, zkušenost během kontaktu rozporná se vstupním negativním stereotypem, stejný status skupin v průběhu interakce, vzájemná kooperace, vnější institucionální podpora, společný nadřazený cíl a dobrovolnost vztahu), značnou roli také hrají časové faktory (opakování a posilování kontaktů v určitých časových intervalech) [Hrčka 1997], které náš výzkum veřejného mínění sledující odlišnosti toliko v primárních sociálních vztazích v rámci přátelství (tedy silné a nebo jenom omezeně slabé vazby) navíc pouze velmi jednoduchým způsobem nemohl zachytit.

Viděli jsme, byť na základě zjednodušeného modelu a na datech podléhajících určitým limitům, že meziskupinová tolerance je skutečně v naší společnosti posilována růzností vzájemných kontaktů mezi lidmi pocházejícími z výrazně sociálně vzdálených skupin. V eseji o přátelství Jiří Musil v této souvislosti ke vztahu přátelských vazeb a koheze společnosti poznamenává: „Představa, že lze přenést obecné principy přátelství do složité organizace společnosti našeho typu, je zřejmě nerealistická, ale stejně nerealistická je pravděpodobně i představa, že může existovat dobrá a spokojená společnost bez vztahů vzájemnosti, důvěry, porozumění a opory.“ [Musil 2007: 17] Pochopitelně že ideál otevřené společnosti je v realitě bezezbytku nedosažitelný, přesto či právě proto je pro

soudobou společností nezbytný model soudržnosti jako dobré společnosti, který neklade důraz na národnostně unifikovanou, normativní jednotu, ale spíše na schopnost soužití rozmanitých společenských skupin v multikulturních podmínkách. Pro upevňování soudržnosti v pozdně moderní společnosti je třeba překonávání partikulárních identit – ať už se jedná o národnostní, etnické či třídně statusové – skupin lidí, kteří jsou vnímáni jako jiní, odlišní a cizí. Jde tedy o to, najít cesty, jak se oprostit od skupinové solidarity ve smyslu vědomí nebo pocitu unifikujícího „my-skupiny“, který ve svém důsledku vylučuje odlišnosti ať už etnické, nebo pouze subkulturní, dané odlišným životním stylem. Josef Alan k tomu dodává: „Podmínkou je vytvořit na obou stranách – uvnitř vlastní skupiny i v širším sociálním okolí – atmosféru vstřícnosti, podpory, ocenění tolerance. Tato podmínka se nedá ani vyhlásit, ani uzákonit, ani nařídit. Vyrůstá pouze z vůle minimalizovat vědomí skupinových odlišností, které jsou pramenem předsudků i skupinových konfliktů. Zbavit se xenofobie znamená poznat je a naučit se žít s nimi pospolu. Čím hustější síť sociálních kontaktů zde vznikne, tím slabší bude nedůvěra, jež existuje na obou stranách.“ [Alan 2008: 12] Přátelství, překračující uzavřené sociální okruhy, je sice tou nejpřímější cestou, ale není nevyhnutelně nutné ani možné v absolutní podobě. Mezi našimi přáteli vždy bude převažovat podobnost. Vycházejí v konceptu koheze jako „dobré společnosti“ z uplatněné Habermasovy diskurzivní etiky (viz první kapitola) jsme proto přesvědčeni, že podstatné a pro skutečně moderní formu dosahování a udržování společenské soudržnosti postačující je, že i při vědomí partikulárních odlišností a samozřejmě rozdílných zájmů bude každá skupina respektována ve svých právech prosazovat své vidění světa. K tomu, aby společnost vůbec poznala a naučila se subkulturní odlišnosti vnímat jako legitimní, jsou nutné „přeshraniční“ kontakty. Neznamena to, že by každý měl mít mezi svými přáteli převážně, či dokonce výhradně osoby z jiných sociálních okruhů, ale to, že hustota těchto kontaktů s „jinými“ musí překročit určité „kritické“ množství, při němž se meziskupinová tolerance stává jakousi automatickou společenskou normou přítomnou ve všech vrstvách společnosti bez rozdílu.

7. Závěr

Milan Tuček, Ivo Bayer

Není asi potřebné v závěru opakovat všechna zjištění, která jsme na datech a údajích různé provenience k problematice soudržnosti naší stále více a více se diferencující společnosti v průběhu práce na projektu doložili v jednotlivých kapitolách. Navíc každá kapitola je zakončena určitým shrnutím.

Chtěli bychom především zdůraznit, že sociální soudržnost společnosti je určitá obecná kvalita fungování (existence) moderní společnosti, o jejímž významu a významu jejího posilování není jak mezi odborníky, tak ve veřejnosti pochyb. Je jistě řada přímých i nepřímých indikací, na základě kterých lze míru soudržnosti společnosti poměřovat, případně poměřovat jimi různé společnosti navzájem. Na podstatné z nich, které jsme vysvětlili v našich teoretických východiscích, jsme se zaměřili v našem výzkumu. Přesto na základě poměrování těchto indikací v čase či prostoru, nebo i jen při posuzování jejich aktuálního stavu, nemusíme dojít k pravdivým závěrům. Je zcela možné, zvláště pak při porovnávání různých národních společností, či společností s různým společenským uspořádáním, že indikace sice svědčí o vyšší míře soudržnosti té které společnosti, ale žitá skutečnost je jiná. Pro příklad nemusíme chodit daleko: řada indikací naší předlistopadové společnosti (např. rozdíly v příjmech, životní úrovni, zapojení lidí do různých sdružení a spolků, aktivity v místě bydliště,...) by měla svědčit o vysoké míře soudržnosti tehdejší společnosti, ovšem realita byla jiná a připisovat tehdejší společnosti vysokou míru soudržnosti prostě neodpovídá žité realitě.

V našem projektu jsme mimo jiné zjistili, které faktory vedou k posilování či zeslabování míry soudržnosti, v jakých oblastech společenského života je možné určitou sociální či veřejnou politikou, výchovou, mediálním působením atd. působit na její posilování či proti zeslabování. Neměl by ovšem vzniknout dojem, že jde o čistě mechanickou závislost, že i v takových oblastech, jako je např. pracovní trh, by nabídka práce pro všechny, potlačení diskriminačních prvků atd. automaticky zřejmě nezvýšila (celkovou) soudržnost společnosti. I když jsme se v případě přemostujícího kapitálu pokusili o strukturální model, který by kvantitativně provázal otevřenost meziskupinových vazeb s mírou vzájemné tolerance ve společnosti, jde maximálně o model pravděpodobnostní.

Nechceme tímto závěrem relativizovat celé naše úsilí o empirické uchopení fenoménu soudržnosti v souvislosti se společenskou diferenciací, ale jen připomenout, že sledovaná problematika je opravdu složitá.

Vraťme se ještě k našemu konceptuálnímu vymezení. Ne nadarmo vznikl koncept sociální soudržnosti (a sociálního kapitálu) v rámci diskurzu občanské společnosti. V pozadí uplatněného pojetí „dobré společnosti“ stojí starost o faktory, které ji udržují přesto, že za normálních okolností lidé sledují své zájmy (to věděli už Marx a Weber), přesto, že je společnost funkcionálně diferencovaná natolik, že se jednotlivé subsystémy zdají navzájem nekompatibilní (téma Durkheima a Parsonse). Aby hledání soudržnosti nebylo pouhým odmítnutím modernosti nebo pouhou nostalgií, stanovili jsme taková kritéria, která jsou adekvátní moderní, diferencované společnosti. V tom je explikativní síla jak Lockwoodova důrazu na občanská, ale i ekonomická práva, tedy na zajištění objektivních podmínek soudržnosti, tak i Habermasovy diskursivní etiky, která je jednak předpokladem pro to, aby se soudržnost společnosti nevytvářela na úkor nějaké (jakékoliv) skupiny ve společnosti, jednak ve svém konečném důsledku dodává soudržnosti její subjektivní dimenzi a „konečný účel“.

V našem konceptu jsme věnovali velkou pozornost lokální, skupinové a individuální úrovni vytváření soudržnosti. Přestože se představa, že v individuálních a skupinových výkonech vytvářená solidarita se *via facti* stává obecnou normou, může na první pohled zdát naivní [Luhmann 1997], představují individuální výkony, např. při překonávání kulturních stereotypů, při vytváření občanské společnosti, nezbytnou podmínku pro soudržnou společnost. Jsou – i když v české společnosti nepříliš rozšířené – nesmírně důležitými „ostrovy pozitivní deviace“, které se mohou v dlouhodobé perspektivě stát producentem norem každodenní sociability. Protože soudržnost je také starost o věci veřejné, jsou – paradoxně – její součástí i aktivity, které na první pohled spíše společnost rozdělují. Aktivní angažovanost občanů, i neformální, nebo dokonce konfliktní, uvádí nová témata do veřejné debaty a přispívá v delším časovém horizontu k pozitivní proměně norem.

Závěrem je třeba uvést, že česká společnost – na první pohled soudržná – má k moderní, pro diferencovanou společnost typické soudržnosti ještě daleko. Z hlediska vertikální dimenze soudržnosti lze v převážně rovnostářské společnosti, a to jak reálně, tak i ve většinovém přesvědčení, v potenciální a již probíhající polarizaci sociální struktury, která spočívá ve vzniku extrémních disparit vůči nižším příjmům, vidět jeden z hlavních zdrojů sociálního napětí. Druhým potencialem zdrojem je početně silná skupina extrémně chudého obyvatelstva a reálná exkluze její části. Z hlediska horizontální dimenze mají vzorce soudržnosti v české společnosti spíše tradiční charakter, chybí např. vět-

ší otevřenost k výrazným odlišnostem, hlavně etnickým a národnostním, vyšší tolerance k neúspěšným (např. bezdomovci, drogově závislí), nedostatečné jsou i prvky občanské společnosti, zejména nízká je angažovanost v práci pro druhé (např. dárcovství nebo dobrovolná činnost). To není zrovna dobrý fundament pro schopnost společnosti zvládat budoucí problémy.

Přílohy

1. Tabulková příloha k 2. kapitole

Tabulka P2.1. Změny ve struktuře zaměstnanosti od roku 1948 (v tisících)

Rok	Produkt. věk	EA celkem	EA v prod. věku	Nezaměstnaní	EA v postpr. věku	Výrobní odvětví	Nevýrobní odvětví	
1948	5 440	3 953	3 545	–	300	3 439	545	
1960	5 391	4 447	3 891	–	484	3 720	730	
1970	5 611	4 834	4 322	–	452	3 880	1 045	
1980	5 836	4 983	4 484	–	484	3 884	1 178	
1990	6 029	5 436	4 588	39	518	3 938	1 483	
						Primární	Sekundár.	Terciární
1990						819	2 241	2 290
1992	6 150	5 170	4 890	133	279	550	2 081	2 296
1994	6 212	5 155	4 878	166	276	440	1 962	2 480
1996		5 210		186		389	1 979	2 674
1998		5 246		386		340	1 921	2 612
2001		5 170		406	144*	291	1 847	2 626
2003		5 136		409	169*	261	1 807	2 659
2005								

Zdroj: údaje z let 1948–1980: Historická statistická ročenka, 1990–1998 : příslušné statistické ročenky, 2001, 2003 : Výběrové šetření pracovních sil.

* 60 let a více.

Poznámka: mezi EA jsou ženy na mateřské dovolené, nezaměstnaní registrovaní na pracovních úřadech. Žen na mateřské a další dovolené bylo v roce 1990 kolem 300 tisíc (70 tis. mateřská), v roce 1998 150 tisíc (36 tis. mateřská).

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka P2.2. Socioekonomický status

	Celkem	Zaměstnanci	Zaměstnavatelé	Sam. činní	Družstevníci	Pomáhající
1993/94	5 044	4 400 87,2 %	147 2,9 %	327 6,5 %	155 3,1 %	14 0,3 %
1998	4 802	4 052 84,4 %	203 4,2 %	462 9,6 %	59 1,2 %	25 0,5 %
2003	4 727	3 894 82,4 %	193 4,1 %	578 12,2 %	28 0,6 %	33 0,7 %
2004	4 700	3 881 82,6 %	188 4,0 %	573 12,2 %	25 0,5 %	31 0,7 %
2006						

Zdroj: Výběrová šetření pracovních sil z příslušných let, ČSÚ.

Tabulka P2.3. Podíl podnikatelů na celkové zaměstnanosti za jednotlivé země EU a v Norsku (v %)

EU – 25 zemí	14,7	Lotyšsko	9,9
EU – 15 zemí	14,2	Litva	15,8
		Lucembursko	7,4
Belgie	13,0	Maďarsko	14,0
Česká republika	16,3	Malta	14,4
Dánsko	7,9	Nizozemsko	11,6
Německo	10,4	Rakousko	11,5
Estonsko	9,2	Polsko	21,2
Řecko	32,4	Portugalsko	24,4
Španělsko	16,8	Slovensko	11,9
Francie	9,6	Slovinsko	10,1
Irsko	17,2	Finsko	12,3
Itálie	23,2	Švédsko	10,1
Kypr	20,2	Spojené království	12,8
		Norsko	7,2

Zdroj: VŠPS 4/2004 (údaje za pololetí 2004, resp. 2003).

Tabulka P2.4. Odhad měsíční míry nezaměstnanosti Eurostatu za jednotlivé členské země EU (prosinec 2004) (v %)

EU – 25 zemí	8,9	Lotyšsko	9,6
EU – 15 zemí	8,0	Litva	9,4
EU – 12 zemí (Eurozóna)	8,9	Lucembursko	4,4
EU – 10 nových zemí	13,7	Maďarsko	6,2
Belgie	8,0	Malta	6,9
Česká republika	8,3	Nizozemsko	4,7
Dánsko	5,1	Rakousko	4,5
Německo	10,0	Polsko	18,3
Estonsko	8,3	Portugalsko	6,7
Řecko	10,5	Slovensko	16,9
Španělsko	10,4	Slovinsko	5,8
Francie	9,7	Finsko	8,6
Irsko	4,3	Švédsko	6,4
Itálie	7,7	Spojené království	4,6
Kypr	5,5		

Zdroj: VŠPS 4/2004.

Tabulka P2.5. Nezaměstnaní, dříve pracující podle klasifikace zaměstnání (KZAM) v roce 2005

	Nezaměstnaní		z toho ženy	
	tisíce	%	tisíce	%
Celkem	311,1	100,0	169,0	100,0
KZAM: Zákonodárci, vedoucí a řídicí pracovníci	6,0	1,9	2,7	1,6
Vědečtí a odborní duševní pracovníci	9,4	3,0	5,5	3,2
Techničtí, zdravotní a pedagogičtí pracovníci.	32,6	10,5	21,9	13,0
Nižší administrativní pracovníci. (úředníci)	19,6	6,3	15,4	9,1
Provozní pracovníci ve službách a obchodě	61,0	19,6	47,3	28,0
Kvalifikovaní dělníci v zemědělství a lesnictví.	7,8	2,5	3,9	2,3
Řemeslníci a kvalifikovaní výrobci	56,0	18,0	15,6	9,2
Obsluha strojů a zařízení	45,3	14,6	19,9	11,8
Pomocní a nekvalifikovaní pracovníci	72,5	23,3	36,6	21,7
Armáda	0,5	0,2	–	–

Soudržnost v diferencující se společnosti**Tabulka P2.6. Nezaměstnaní podle postavení před začátkem hledání zaměstnání, doby a způsobu hledání zaměstnání v roce 2005**

	Nezaměstnaní		z toho ženy	
	tisíce	%	tisíce	%
Celkem	410,2	100,0	223,5	100,0
Zájem o práci				
bude hledat práci později	14,2	3,5	6,7	3,0
aktivně hledající práci	396,0	96,5	216,8	97,0
Délka nezaměstnanosti				
Do 3 měsíců	58,8	14,3	30,7	13,7
3–6 měsíců	53,2	13,0	28,8	12,9
6 měsíců – 1 rok	78,3	19,1	42,9	19,2
1–2 roky	85,5	20,8	46,6	20,8
Více než 2 roky	134,2	32,7	74,4	33,3
Způsob hledání práce				
přes úřady práce	364,8	88,9	199,2	89,1
přes inzeráty	345,7	84,3	190,8	85,4
pomocí přátel, rodiny	354,2	86,4	193,9	86,7
přímo u zaměstnavatelů	294,6	71,8	156,4	70,0
přes přijímací pohovory	119,7	29,2	66,9	29,9
Sociálně ekonomický status před ztrátou zaměstnání				
Zaměstnanec (i člen družstva)	250,6	61,1	128,1	57,3
Samostatně činný (i pomáhající v rodinné firmě)	20,5	5,0	9,1	4,1
Student	52,4	12,8	23,0	10,3
Na mateřské, rodičovské dovolené	23,2	5,6	23,2	10,4
Důchodce	8,2	2,0	5,3	2,4

Zdroj: Výběrové šetření pracovních sil ČSÚ.

Tabulka P2.7. Struktura zaměstnanosti v odvětvích podle OKEČ (rok 2002, v %) – Česká republika a staré země EU

	ČR	Lu	Ir	Da	Ra	Ni	VB	Be	Šv	Fi	Ně	It	Šp	Ře	Po
HDP	69	215	133	123	122	121	119	118	115	113	108	107	98	81	74
EA v mil.	4,77	0,29	1,72	2,72	3,84	7,87	28,41	4,07	4,24	2,39	36,54	21,92	16,26	3,92	5,12
1	4,8	1,3	7,0	3,2	5,6	2,8	1,4	1,7	2,1	5,3	2,5	5,0	5,9	16,0	12,3
2	1,3	0,1	0,4	0,2	0,2	0,1	0,4	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3	0,4	0,5	0,3
3	27,7	11,9	17,4	16,9	19,5	14,2	15,6	18,1	16,8	19,5	23,2	22,6	18,4	14,2	20,5
4	1,8	0,6	0,7	0,5	0,9	0,4	0,8	0,7	0,6	0,9	0,8	0,7	0,6	0,9	0,8
5	8,9	9,8	10,5	6,7	8,8	6,5	7,3	6,4	5,5	6,2	7,5	8,0	11,8	7,3	12,2
6	13,0	13,9	14,4	14,4	15,7	15,9	15,0	14,3	12,1	11,8	13,9	15,8	15,7	17,2	15,0
7	3,6	4,6	6,1	2,5	5,7	3,7	4,6	3,4	2,7	3,4	3,4	4,1	6,3	6,5	5,2
8	7,7	8,3	6,4	6,8	6,6	6,2	7,1	7,7	6,7	7,1	5,6	5,3	6,1	6,4	3,9
9	2,0	11,6	4,0	3,2	3,5	3,9	4,6	3,9	2,1	2,0	3,7	3,0	2,5	2,8	1,6
10	5,6	16,2	8,7	9,3	7,9	12,0	11,5	9,1	13,3	10,9	8,5	7,6	8,0	5,4	4,7
11	6,8	5,2	4,7	5,9	6,5	6,9	6,7	9,7	5,7	5,7	8,2	9,0	6,4	7,4	6,7
12	6,5	4,5	6,0	7,7	6,0	6,1	8,2	8,3	8,2	6,8	5,5	7,0	5,8	6,4	5,6
13	6,4	6,1	8,3	17,7	8,5	14,4	11,0	12,1	18,7	14,5	10,7	6,1	5,6	4,5	5,0
14	3,8	6,0	4,9	4,8	4,6	4,5	5,7	4,0	5,1	5,5	6,0	5,3	6,6	4,5	6,2

Zdroj: Výběrové šetření pracovních sil ČSÚ.

Legenda: 1 Zemědělství, rybolov, lesnictví; 2 Dobývání nerostných surovin; 3 Zpracovatelský průmysl; 4 Výroba a rozvod elektřiny, plynu a vody; 5 Stavebnictví; 6 Obchod, opravy motorových vozidel a spotřebního zboží; 7 Pohoštění a ubytování; 8 Doprava, skladování, pošty a telekomunikace; 9 Peněžnictví a pojišťovnictví; 10 Činnost v oblasti nemovitostí, pronajímání, služby pro podniky, V+V; 11 Veřejná správa, obrana, sociální pojištění; 12 Školství; 13 Zdravotnictví, veterinární a sociální služby; 14 Ostatní služby, domácí služebnictvo...

Tabulka P2.8. Struktura zaměstnanosti podle profesí KZAM (rok 2002, v %) – Česká republika a staré země EU

	ČR	Ir	Da	Ra	Ni	VB	Be	Šv	Fi	Ně	It	Šp	Ře	Po
1	6,4	17,1	7,1	7,1	12,7	14,1	11,1	4,8	8,4	6,7	3,3	7,5	9,5	7,2
2	10,2	15,3	14,2	10,1	16,9	11,6	19,4	18,1	16,3	13,4	10,3	12,3	12,4	6,7
3	19,1	5,5	20,5	14,8	17,4	13,6	11,0	19,5	16,3	20,1	17,0	10,3	6,6	7,3
4	8,5	13,1	10,2	13,5	12,2	13,0	16,5	10,2	8,1	12,2	13,6	9,5	11,8	9,5
3+4	27,7	18,5	30,7	28,3	29,7	26,6	27,5	29,7	24,4	32,3	30,6	19,8	18,4	16,8
5	12,5	15,7	15,1	15,0	12,5	14,9	10,6	18,9	15,3	11,7	15,9	14,4	13,0	13,7
6	1,9	0,9	2,2	5,2	1,6	2,2	1,8	2,0	3,0	2,0	2,9	3,8	15,8	11,2
7	19,6	13,4	11,5	16,6	9,9	11,8	11,3	11,0	12,5	16,4	17,6	17,5	16,1	21,3
8	13,2	10,2	6,7	7,8	6,2	8,3	8,0	10,3	8,5	7,2	9,1	10,1	7,4	8,6
7+8	32,8	23,7	18,2	24,4	16,1	20,2	19,3	21,3	20,9	23,7	26,6	27,5	23,5	29,9
9	7,7	8,3	11,6	9,0	8,7	10,1	9,3	4,6	8,3	7,9	8,7	14,1	6,4	13,8
10	0,7	0,4	0,6	0,9	0,5	0,3	0,9	0,2	1,2	0,8	1,4	0,6	0,0	0,8

Zdroj: Vyběrové šetření pracovních sil ČSÚ.

Legenda: 1 Zákonníci, vedoucí a řídicí pracovníci; 2 Vědci a odborní duševní pracovníci; 3 Techničtí, zdravotní a pedagogičtí pracovníci; 4 Nižší administrativní pracovníci (úředníci); 5 Provozní pracovníci ve službách a obchodě; 6 Kvalifikovaní dělníci v zemědělství, lesnictví; 7 Řemeslníci a kvalifikovaní výrobci, zpracovatelé a opraváři; 8 Obsluha strojů a zařízení; 9 Pomocní a nekvalifikovaní pracovníci; 10 Armáda.

Tabulka P2.9. Porovnání příjmových rozdílů za profesní skupiny (ISCO)

	1984*	1992**	1996*	2001*	z-skór
11 Zákodníci, vyšší úředníci	0,33	1,01	1,41	21465	0,81
12 Vedoucí a řídicí pracovníci velkých organizací	1,18	1,15	2,02	33811	2,44
13 Vedoucí a řídicí pracovníci malých podniků a organizací		1,20	1,45	23117	1,04
21 Vědci a odborníci ve fyzikálních vědách, architekti a techničtí inženýři	1,04	0,78	0,83	22614	0,96
22 Vědci a odborníci v biolog., lékařských oborech	1,03	0,44	0,97	21243	0,78
23 Odborní pedagogičtí pracovníci	-0,09	-0,05	0,22	14061	-0,14
24 Ostatní odborníci	0,11	0,47	1,04	23514	1,08
31 Technici ve fyzikálních, technických oborech	0,54	0,22	0,42	18349	0,40
32 Technici v oblasti biologie, lékařství (sestry)	-0,41	-0,26	-0,05	13080	-0,26
33 Vychovatelé, instruktoři		-0,23	-0,08	11937	-0,42
34 Ostatní techničtí pracovníci		0,16	0,19	15670	0,06
41 Nižší administrativní pracovníci	-0,40	-0,25	-0,15	12588	-0,34
42 Úředníci ve službách a obchodě	-0,16	-0,10	-0,02	13095	-0,26
51 Obsluhující pracovníci	-0,90	-0,15	-0,30	9894	-0,68
52 Prodavači a předváděči zboží	-0,58	-0,28	-0,40	9876	-0,68
61 Kvalifikovaní dělníci v zemědělství, lesnictví	0,24	-0,32	-0,35	10096	-0,66
62 Ostatní zemědělci	-0,08	-0,56	-0,57		
71 Kvalifikovaní dělníci při dobývání surovin, stavební dělníci	0,51	0,31	0,06	13385	-0,22
72 Kvalifikovaní kovodělníci a strojírenští dělníci	0,20	-0,01	0,01	14250	-0,12
73 Kvalifikovaní dělníci v uměleckých oborech, v polygrafii	-0,27	0,02	0,04	12507	-0,34
74 Kvalifikovaní dělníci v ostatních průmyslových oborech	-0,47	-0,21	-0,34	9779	-0,70
81 Obsluha průmyslových zařízení		-0,10	-0,20	14200	-0,12
82 Obsluha stacionárních zařízení a montáž		-0,23	-0,29	11979	-0,42
83 Řidiči a obsluha pojízdných strojů	0,25	-0,02	-0,05	13223	-0,24
91 Pomocní pracovníci – prodej a služby	-0,63	-0,51	-0,68	7674	-0,98
92 Pomocní pracovníci –zemědělství, lesnictví	-0,51	-0,50	-0,56	9349	-0,76
93 Pomocní pracovníci – průmysl, stavebnictví, doprava	-0,02	-0,46	-0,52	10390	-0,62
Průměrný příjem v Kč	3100	4727	12341	15187	
Počty respondentů	6594	14442	28530	355440	

Zdroj: Příjmové mikrocenzy 1984, 1992, 1996, pro rok 2000 – ISPV (Informační systém o průměrném výděлку zaměstnanců), ČSÚ, vlastní výpočet; * hrubé příjmy, **čisté příjmy.

Poznámka: Profesní skupiny jsou od roku 1992 včetně určeny 1.a 2. kódem klasifikace ISCO, v roce 1984 byl proveden v rámci možností převod z původní klasifikace JKZ (Jednotná klasifikace zaměstnání).

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka P2.10. Výsledky regresních analýz vlivu vybraných proměnných na přirozený logaritmus měsíčního pracovního příjmu z hlavního zaměstnání – koef. beta

	1978	1984	1993	1999
Pohlaví	0,49	0,41	0,33	0,33
Vzdělání	0,13	0,11	0,15	0,19
Složitost práce	0,10	0,04	0,17	0,13
Postavení v řízení	0,14	0,14	0,17	0,20
Věk	0,01	0,14	-0,04	-0,05
% vysvětlené variance	29,3	28,2	31,2	33,0

Zdroj: Výzkumy sociální struktury SoÚ AV ČR, citováno z publikace: M.Tuček a kol. Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí, SLON, Praha 2003.

Poznámka: Z důvodů výrazně asymetrického rozložení pracovních příjmů je obvyklé aplikovat regresní model na přirozený logaritmus.

Tabulka P2.11. Přehled seskupení podle statusových vzorců 1999 v pořadí od nejnižšího k nejvyššímu*

Vzorec	%	Charakteristika sociálního postavení	Velikost	Konzistence
111	21,6	Nízké ve všech třech dimenzích	Velké	Konzistentní
112+113	17,8	Nízké vzdělání; bez rozhodování; střední, výjimečně vyšší příjem	Velké	Inkonzistentní
121+131	3,8	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; nízký příjem	Malé	Polokonzistentní
122+132	5,8	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; střední příjem	Střední	Inkonzistentní
123+133	2,3	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; vyšší příjem	Malé	Inkonzistentní
211	11,5	Maturita; bez rozhodování; nízký příjem	Velké	Inkonzistentní
212	10,7	Maturita; bez rozhodování; střední příjem	Velké	Polokonzistentní
223+213	3,9	Maturita; střední, někdy žádné rozhodování; vyšší příjem	Malé	Inkonzistentní
221+231	2,5	Maturita; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; nižší příjem	Malé	Inkonzistentní
222+232	7,8	Maturita; střední, někdy vyšší rozhodování; střední příjem	Střední	Konzistentní
311+321	2,1	VŠ; žádné, někdy střední rozhodování; nižší příjem	Malé	Inkonzistentní
312+322	4,6	VŠ; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; střední příjem	Střední	Inkonzistentní
323+313	2,7	VŠ; žádné, někdy střední rozhodování; vyšší příjem	Malé	Polokonzistentní
332+331	1,0	VŠ; vyšší rozhodování; střední (výjimečně nižší příjem)	Velmi malé	Inkonzistentní
333+233	1,9	VŠ nebo maturita; vyšší rozhodování; vyšší příjem	Malé	Polokonzistentní

Zdroj: Výzkum 10 let transformace české společnosti, vyšetřený soubor 4750 osob ve věku 20–69 let, náhodný výběr, SoÚ AV ČR 1999, a výzkum Sociální stratifikace ve východní Evropě z roku 1993, vyšetřený soubor.

*) Jako inkonzistentní označujeme vzorce, při nichž odchylka kterýchkoli dvou dimenzí je větší než 1, a dále ty, v nichž se příjem odlišuje od vzdělání o jeden stupeň. Za polokonzistentní považujeme ty, u nichž se při souladu příjmu a vzdělání odlišuje účast na řízení o jeden stupeň od vzdělání. Označujeme tak tedy skupiny osob se stejným stupněm vzdělání a příjmu, které mají rozdílný stupeň v účasti na řízení. Tento typ rozdílu odpovídá větší přikročnosti pyramidy řízení ve srovnání s oválným uspořádáním vzdělání a s ním spjatou distribucí složitosti práce. U vzorce 15 polokonzistence vyjadřuje jistý podíl maturantů v jinak konzistentní skupině.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka P2.12. Vzdělanostní mezigenerační stabilita (autoreprodukce), vzestup a sestup v celku populace 20–69 let a v desetiletých věkových kohortách (v %)

	Celek	1932–41	1942–51	1952–61	1962–71	1972–81*
<i>Stabilita</i>						
Nižší	41,7	64,7	49,7	50,0	35,6	23,0
Maturitní	14,5	4,5	9,9	9,7	19,6	22,7
Terciární	4,7	1,2	2,5	2,8	5,2	9,2
	60,9	70,4	62,1	62,5	60,4	55,9
<i>Vzestup</i>						
Nižší-maturitní	16,6	17,2	21,7	17,2	15,1	13,0
Maturitní-terciární	4,6	3,3	3,9	3,4	5,3	6,1
Nižší-terciární	2,7	3,9	3,6	1,9	3,5	1,5
	23,9	24,4	29,2	22,5	23,8	20,6
<i>Sestup</i>						
Maturitní-nižší	8,3	3,8	4,6	10,4	9,1	10,9
Terciární-maturitní	5,4	0,6	3,2	3,1	5,0	11,5
Terciární-nižší	1,5	0,8	0,9	1,5	1,7	2,1
	15,2	5,2	8,7	15,0	15,8	24,5
N	4 340	513	882	954	826	1 165
RS	0,47	0,35	0,41	0,37	0,45	0,48

Zdroj: Výzkum 10 let transformace české společnosti, vyšetřený soubor 4750 osob ve věku 20–69 let, náhodný výběr, SoÚ AV ČR 1999.

*) Studenti ve věku 21 a více let jsou zde považováni za osoby s vysokoškolským vzděláním.

Tabulka P2.13. Výsledná struktura prestiže povolání z výzkumů po roce 1989*

1990	1990	1992		2003		MPP***
	Body	Body	Pořadí	Body	Pořadí	
1. Lékař na poliklinice	80,6	79,2	1.	88,2	1.	78
2. Ministr	77,5	77,9	2.	78,1	3.	64
3. Docent, profesor VŠ	74,8	76,8	3.	79,5	2.	78
4. Vědec	71,7	72,2	4.	75,9	4.	69
5. Ředitel podniku	70,0	71,4	5.	74,0	5.	70
6. Učitel ZDŠ	66,8	66,3	7.	63,2	9.	57
7. Zdravotní sestra	66,3	63,4	8.	59,6	12.	44
8. Právník, advokát	65,8	69,8	6.	72,2	6.	73
9. Horník	63,4	51,2	18.	33,8	31.	34
10. Agronom	58,7	56,4	13.	53,7	14.	47

11. Konstruktor, projektant	58,5	60,2	9.	62,0	11.	47
12. Strojvedoucí	57,9	51,2	17.	46,4	22.	43
13. Soukromý zemědělec	54,5	48,2	20.	42,5	26.	38
14. Spisovatel	54,5	59,7	10.	62,4	10.	58
15. Mistr v továrně	53,7	47,5	21.	44,1	23.	48
16. Novinář	50,0	57,8	11.	57,6	13.	45
17. Majitel obchodu	48,7	49,9	19.	50,9	17.	46
18. Profesionální sportovec	48,7	52,1	16.	66,6	8.	50
19. Policista	47,8	56,9	12.	53,4	15.	40
20. Operátor na počítači**	47,6	53,3	14.	66,7	7.	53
21. Zedník	47,6	43,3	25.	35,5	29.	36
22. Automechanik	47,1	45,2	23.	39,8	27.	43
23. Traktorista	48,5	38,4	32.	27,8	36.	31
24. Řidič nákladního auta	45,4	40,6	28.	35,4	30.	33
25. Soustružník	44,9	37,6	33.	30,6	35.	27
26. Seřizovač, nástrojář	44,3	39,4	31.	33,7	33.	43
27. Kněz, duchovní	43,9	46,0	22.	50,2	20.	60
28. Krejčí	43,3	36,7	34.	31,6	34.	40
29. Opravář televizorů	42,7	40,1	29.	36,5	28.	36
30. Účetní	42,3	44,7	24.	50,6	18.	45
31. Bankovní úředník	41,6	52,7	15.	43,9	24.	50
32. Sekretářka	29,5	36,1	35.	42,7	25.	42
33. Voják z povolání	27,9	41,4	26.	50,7	19.	44
34. Číšník	27,8	34,2	36.	33,7	32.	21
35. Referent okres. úřadu	27,1	39,5	30.	49,1	21.	51
36. Uklízečka	24,0	19,4	38.	16,1	38.	21
37. Pomocný dělník	23,4	20,1	37.	18,9	37.	19
38. Tajemník polit. strany	20,3	41,2	27.	53,1	16.	63
39. Pouliční prodavač	18,7	14,7	39.	15,7	39.	24

Zdroj: Sociální rozdíly a prestiž povolání 1990, N (ČR) = 880, Utváření trhu práce 1992 (Ústav sociálně politických věd UK, Universitas, N = 1 597), Aktér 2003, FF UK, Universitas, N = 1560.

*V roce 1992 a 2003 shodný seznam 70 profesí, v r. 1991 mírně odlišný seznam 50 profesí. Zde jejich průnik.
**programátor v roce 1990 dosáhl 54,6 bodů (13.), v roce 1992 nebyl zařazen, v roce 2003 nebyl zařazen operátor.

***MPP – mezinárodní index prestiže povolání, který byl vytvořen na základě cca 50-ti výzkumů z různých vyspělých zemí z osmdesátých let.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka P2.14. Spotřeba vybraných komodit na jednoho obyvatele 1993–2004

Ukazatel	jedn.	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2004
Spotřeba vybraných potravin na 1 obyvatele								
maso celkem	kg	84,3	82,0	81,5	83,0	77,8	80,6	80,5
sádlo vepřové vč. slaniny	kg	6,1	5,2	5,1	5,0	4,8	4,7	4,7
rostlinné jedlé tuky a oleje	kg	14,5	15,4	16,2	16,4	16,1	15,7	16,0
mléko konzumní	l	72,8	64,6	57,7	58,4	58,8	56,7	59,7
máslo	kg	5,3	4,5	4,1	4,0	4,2	4,5	4,6
pšeničná mouka	kg	88,5	88,1	86,0	86,3	87,7	91,0	91,2
vejce	kusy	318	290	311	297	286	256	247
cukr	kg	38,9	38,9	39,1	37,1	39,0	43,0	42,6
zelenina v hodnotě čerstvé	kg	74,2	78,0	81,1	85,3	82,1	80,0	79,8
ovoce v hodnotě čerstvého	kg	72,7	72,1	71,5	75,6	70,1	76,2	83,8
Spotřeba energie na 1 obyvatele								
plyn	m ³	189,5	213,0	248,7	253,2	290,7	294,7	286,3
elektrina	kWh	1103,7	1437,2	1504,8	1366,2	1372,7	1422,1	1423,1

Zdroj: Vývoj vybraných ukazatelů životní úrovně v ČR v letech 1993–2007 MPSV, 2007.

Tabulka P2.15. Vybrané ukazatele oblastí (NUTS 2) v roce 2005

	jednotka	ČR	Praha	Střední Čechy	Jiho- západ	Severo- západ	Severo- východ	Jiho- východ	Střední Morava	Morav.- Slezsko
Obyvatelstvo										
Střední stav obyvatelstva	osob	10 234 092	1 176 116	1 150 128	1 177 137	1 127 564	1 481 670	1 640 282	1 229 428	1 251 767
Ženy	osob	5 242 653	612 969	586 622	599 426	574 936	758 145	839 496	630 911	640 148
Živé nar. na 1 000 obyv.	‰	10,0	10,2	10,5	9,8	10,4	9,8	9,9	9,6	9,7
Zemělí na 1 000 obyv.	‰	10,5	10,8	11,2	10,4	10,6	10,2	10,6	10,4	10,4
Migrač. přírůstek/úbytek	‰	3,5	10,0	12,8	3,9	0,8	2,6	1,2	0,1	-1,3
Hrubý domácí produkt (2004)										
Podíl na HDP, CR=100	%	100,0	23,6	10,4	10,7	8,9	12,3	14,4	9,6	10,0
HDP na obyv.	PPS	16 013	33 115	14 940	14 876	12 935	13 602	14 395	12 780	13 047
v paritě kupní síly										
CR = 100	%	100,0	206,8	93,3	92,9	80,8	84,9	89,9	79,8	81,5
EU 25 = 100	%	70,5	145,9	65,8	65,5	57,0	59,9	63,4	56,3	57,5
Práce										
Míra registrované nezaměstnanosti (31.12.)	%	8,88	3,25	6,25	6,58	13,97	7,79	9,60	9,99	14,23
Neumístění uchazeči o práci (31.12.)	osob	510 416	24 571	40 751	44 132	88 549	63 694	86 506	65 685	96 528
Volná pracovní místa (31.12.)		52 164	11 119	7 064	6 576	3 916	7 520	7 747	4 916	3 306
Zemědělství										
Zemědělská půda (31.12.)	Ha	4 259 481	20 870	666 793	877 095	402 021	693 594	843 963	477 487	277 658
Orná půda	Ha	3 047 250	15 329	554 576	582 794	242 118	462 145	678 942	335 969	175 376
Hospodářská zvířata (1.4.)										
Skot	tis.ks	1 374		151,3	359,3	72,4	267,2	290,4	152,9	80,2
Prasata	tis.ks	2 840		407,4	549,1	156,4	429,2	845,1	324,1	129,0
Drůbež	tis.ks	25 736	3 967,4	5 659,4	2 835,1	3 996,5	5 387,9	2 212,1	1 677,5	

Tabulka P2.15. Vybrané ukazatele oblastí (NUTS 2) v roce 2005

	jednotka	ČR	Praha	Střední Čechy	Jiho- západ	Severo- západ	Severo- východ	Jiho- východ	Střední Morava	Morav.- Slezsko
Stavebnictví										
Zahájené byty		40 381	8 124	9 565	4 057	2 062	4 642	6 520	3 405	2 006
Rozestavěné byty (31.12.)		155 202	17 709	30 496	23 794	10 494	18 545	26 094	17 561	10 509
Dokončené byty		32 863	6 564	6 084	3 931	2 191	3 956	5 389	2 824	1 924
Obytná plocha na jeden dokončený byt	m ²	70,3	61	82	71,4	70,7	68,2	68,1	67,	1 78,0
Zdravotnictví										
Lékaři v zařízeních ambulantní péče na 1 000 obyv.	osob	2,9	5	2	2,9	2,4	2,7	2,8	2,7	2,6
Lékaři v nemocnicích na 10 000 obyv.	osob	8,7	14,5	6,3	8,3	7,4	7,7	9,6	7,7	8,1
Lůžka v nemocnicích na 1 000 obyv.		6,4	8,8	4,9	6,2	6,4	6,1	6,7	5,7	6,0
Průměrná pracovní neschopnost	%	6,126	4,706	5,673	6,505	6,030	6,532	6,454	6,914	7,225
Sociální zabezpečení										
Příjemci důchodů celkem (31.12.)	osob	2 645 100	295 502	295 208	302 098	277 268	389 035	438 161	322 251	325 577
Starobní důchodci, celkem	osob	1 388 959	173 442	151 135	158 501	144 338	202 712	228 525	167 424	162 882
Průměrný starobní důchod (31.12.)	Kč	7 744	8 291	7 748	7 668	7 704	7 619	7 614	7 550	7 806

Zdroj: Statistická ročenka ČSÚ 2005.

2. Volební chování 1990–2006 a vývoj politických orientací české populace

Přehled si klade za cíl přinést údaje o volebním chování od prvních svobodných voleb po současnost, datově doložit vývoj základních politických postojů jak v tradičním pojetí levoprávní orientace či rozhodování mezi svobodou a rovností, tak v méně tradičním příklonu k vybraným ideologickým (politickým) konceptům. Máme za to, že tato fakta a zjištění hrají závažnou roli v našich analytických konceptech a interpretačních schématech a vůbec v celkovém uvažování o soudržnosti společnosti.

a. Výsledky voleb do poslanecké sněmovny

Tabulka 1. Výsledky voleb po roce 1989 do poslanecké sněmovny ČR* v %, v závorce počty získaných mandátů

	1990	1992	1996	1998	2002	2006
ODS	–	29,7 (76)	29,6 (68)	27,7 (63)	24,5 (58)	35,4 (81)
ČSSD	4,1 (0)	6,5 (16)	26,4 (61)	32,3 (74)	30,2 (70)	32,3 (74)
KSČM	13,2 (32)	14,1 (35)***	10,3 (22)	11,0 (24)	18,5 (41)	12,8 (26)
KDU-ČSL	8,4 (19)	6,3 (15)	8,1 (18)	9,0 (20)	14,3 (31)**	7,2 (13)
Zelení					2,4 (0)	6,3 (6)
OF	49,5 (127)					
Účast	96,8	85,1	76,4	73,9	58,0	64,5

Zdroj: ČSÚ, příslušné statistické ročenky.

Poznámka: Do ČNR, resp. PS ČR prošly ještě tyto strany: 1990: HSD-SMS (10%), 1992: HSD-SMS (5,9%), LSU (6,5%), ODA (5,9), SPR-RSČ (6,0), 1996 ODA (6,4%), SPR-RSČ (8,0%), 1998: US (8,6%).

* v roce 1990 a 1992 Česká národní rada, od 1993 poslanecká sněmovna.

** koalice KDU-ČSL a US-DEU.

*** Levý blok (koalice levicových stran v čele s KSČM).

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 2. Volby do Poslanecké sněmovny 2. a 3. června 2006 – výsledky voleb

Číslo a název politické strany	Zkratka názvu	Získané hlasy	%	Mandátů
1 Strana zdravého rozumu	SZR	24 828	0,46	–
2 České hnutí za národní jednotu	ČHNJ	216	0,00	–
3 Balbínova poetická strana	BPS	6 897	0,12	–
4 Liberální reformní strana	LiRA	253	0,00	–
5 Právo a Spravedlnost	PaS	12 756	0,23	–
6 NEZÁVISLÍ	NEZ	33 030	0,61	–
7 Česká pravice	ČP	395	0,00	–
8 Koruna Česká	KČ	7 293	0,13	–
9 Občanská demokratická strana	ODS	1 892 475	35,38	81
10 Česká strana sociálně demokratická	ČSSD	1 728 827	32,32	74
11 SNK Evropští demokraté	SNK ED	111 724	2,08	–
12 Unie svobody – Demokratická unie	US-DEU	16 457	0,30	–
13 Helax-Ostrava se baví	HOB	1 375	0,02	–
14 Pravý Blok	PB	20 382	0,38	–
15 4 VIZE – www.4vize.cz	4 VIZE	3 109	0,05	–
16 Česká strana národně socialistická	ČSNS2005	1 387	0,02	–
17 Moravané	M	12 552	0,23	–
18 Strana zelených	SZ	336 487	6,29	6
19 Humanistická strana	H.S.	857	0,01	–
20 Komunistická strana Čech a Moravy	KSČM	685 328	12,81	26
21 Koalice pro Českou republiku	Koal_ČR	8 140	0,15	–
22 Národní strana	NS	9 341	0,17	–
23 Folklor i Společnost	FiS	574	0,01	–
24 Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová	KDU- ČSL	386 706	7,22	13
25 Nezávislí demokraté	NEZ/DEM	36 708	0,68	–
26 Strana rovnost šancí	SRŠ	10 879	0,20	–

Zdroj: Statistická ročenka 2006, ČSÚ.

b. Vývoj pravolevé politické orientace

V prvních letech po sametové revoluci se v české společnosti postupně ustavilo určité rozložení na levoprávé škále, které se pak zhruba od poloviny devadesátých let do současnosti už příliš neměnilo. Počáteční „turbulence“ lze připsat nestabilnímu politickému spektru (viz systém politických stran a hnutí), výkyvu politického a ideologického „kyvadla“ doprava, kritickému přehodnocení před i polistopadového období, určité stigmatizaci levicových názorů atd.:

Tabulka 3. Rozložení populace na levoprávé škále v letech 1991 a 1993

	Levice										Pravice	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	neví	
1991	3,0	3,1	6,7	8,7	34,9	12,0	9,8	9,1	3,3	4,6	4,7	
1993	1,4	2,3	6,0	6,2	24,3	13,1	14,6	17,0	7,4	6,6	1,2	

Zdroj: Transformace sociální struktury 1991, náhodný výběr, dospělá populace, N=2564 (při omezení 18–69 let z důvodů komparace s výsledky z roku 1993), SOÚ AV ČR a Názory na společenské změny 1993, náhodný výběr, 18–70 let, N=1902, SOÚ AV ČR.

Koncem 90. let při sedmistupňové škále bylo rozložení veřejnosti na levoprávé škále následující: 2 % krajní levice, 9 % levice, 13 % levý střed, 30–32 % střed, 18 % pravý střed, 15 % pravice a 3 % krajní pravice (8–10 % se neumělo zařadit – CVVM 98). Ať se levoprává orientace zjišťovala pěti, sedmi, devíti, desíti či jedenáctibodovou škálou, ať byly škály číselné, nebo naopak jen se slovním popisem a ať přitom byly výsledky parlamentních voleb jakékoliv, v posledních deseti letech byla tato orientace české společnosti vždy podobná – společnost nikdy nebyla (a není) polarizovaná, lidé většinou zaujímali středové pozice se zhruba 10% převahou ve prospěch pravice (pravého středu). Pro úplnost v následující tabulce uvádíme výsledky za poslední roky včetně grafické podoby otázky, tak jak je levoprávé (sebe) zařazení zjišťováno v omnibusovém šetření Naše společnost Centrem pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Tabulka 4. V politice lidé někdy hovoří o pravici a levici. Kam byste se sám zařadil na této stupnici?" (uvádíme včetně grafické formy otázky)

LEVICE					PRAVICE								
L	L	L	L	L	0	P	P	P	P	P			
A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	Neví		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	99	Rok	
1,6	3,7	9,7	8,2	9,6	20,1	9,4	12,0	10,2	4,5	1,2	9,9	2004	
1,0	4,0	9,8	8,8	8,6	20,3	8,4	13,1	11,3	4,5	2,1	8,2	2005	
1,7	4,5	8,5	8,2	8,8	20,2	10,5	12,0	10,6	5,4	2,9	6,5	2006	
1,3	3,1	7,1	10,1	9,8	18,5	9,5	11,4	12,0	5,7	2,3	9,1	2007	

Zdroj: Periodický výzkum Naše společnost CVVM SOÚ AV ČR 10/2004, 11/2005, 11/2006, 2/2007, kvótní výběr, 15–79, N zhruba 1000 respondentů.

c. Příklon veřejnosti k (obecným) politickým programům

Podobnou názorovou stabilitu jako levoprávé názorové spektrum vykazuje i rozdělení populace podle preferencí určitého politického programu či ideového zaměření. Otázka je pokládána teprve v posledních několika letech v rámci výzkumného projektu Soudržnost v diferencované společnosti, jehož řešitelem je oddělení Studií sociální struktury SOÚ AV ČR.

Tabulka 5. Zastoupení skupin preferujících určitý politický program a míra jejich levicovosti / pravicovosti

	Soudržnost 2006		CVVM 11/2005		CVVM 10/2004	
	%	LP*	%	LP**	%	LP**
Konzervativní	12,0	3,64	12,9	7,53	12,2	7,17
Liberální	21,0	3,79	20,0	8,17	19,5	7,76
Sociálně demokratický	28,4	2,96	22,5	5,52	23,8	5,77
Socialistický	16,3	2,55	18,5	4,40	17,1	4,14
Komunistický	4,1	2,09	4,0	3,16	4,0	3,45
Křesťanský	1,6	3,27	5,2	6,66	5,6	6,53
Národně vlastenecký	4,0	2,92	4,5	6,39	3,9	6,21
Ekologický	7,3	3,16	7,1	6,60	5,6	6,75
Anarchistický	1,6	3,00	0,8	6,50	0,3	5,67
Neví	0,3		4,3	6,66	8,0	6,46
Celkem	100	3,14	100	6,22	100	6,12

Zdroj: CVVM 11/2005, 10/2004, kvótní výběr, 15–79, N zhruba 1000 respondentů, Soudržnost 2006 doplněk -STEM, N=1554.

Poznámka:

*průměr levoprávní orientace v dané skupině (5 ti bodová škála).

** průměr levoprávní orientace v dané skupině (11 ti bodová škála).

- Konzervativní, zdůrazňující odpovědnost jedince i význam řádu a tradičních hodnot;
- Liberální, zdůrazňující svobodu jedince a volný trh;
- Sociálnědemokratický, spojující demokracii se sociálně tržním hospodářstvím;
- Socialistický, zdůrazňující solidaritu a sociální jistoty garantované státem;
- Komunistický, obhajující státní socialismus a zájmy sociálně ohrožených;
- Křesťanskodemokratický nebo křesťanskosociální, zdůrazňující význam křesťanských hodnot;
- Národní a vlastenecký, který zdůrazňuje národ a klade na první místo národní zájmy;
- Ekologický, zdůrazňující ochranu životního prostředí;
- Radikální až anarchistický, který požaduje zrušení státu a zásadní změnu systému.

Soudržnost v diferencující se společnosti

d. Levoprává orientace a svoboda versus rovnost v celoevropském srovnání

Tabulka 6. Levice pravice (původně desetibodová škála) (%)

	Levice		Střed		Pravice	Neví	Svoboda	Rovnost	ani-ani	L/P**
Francie	10,7	20,4	34,1	12,4	4,9	17,4	49,7	43,4	6,9	-0,14
Velká Británie	5,2	15,7	46,6	9,6	2,2	20,7	60,0	32,2	7,9	-0,09
Německo	5,4	21,7	35,9	16,2	3,2	17,6	56,4	30,8	12,8	-0,12
Rakousko	3,1	12,7	49,5	11,9	3,4	19,4	56,3	36,1	7,6	-0,06
Itálie	8,1	17,0	31,6	15,1	6,9	21,5	39,7	49,3	11,0	-0,14
Španělsko	9,1	21,5	30,8	11,3	3,4	24,1	49,1	39,7	11,2	-0,04
Portugalsko	7,9	18,6	30,6	14,0	6,1	22,8	48,7	46,9	4,4	-0,01
Nizozemsko	6,1	29,0	38,2	21,5	1,2	4,0	56,9	39,2	3,9	-0,13
Belgie	5,5	16,2	43,1	13,2	3,5	18,5	46,4	48,7	4,9	-0,07
Dánsko	5,7	18,2	37,6	23,9	5,1	9,6	69,4	26,5	4,1	-0,27
Švédsko	7,4	24,7	32,1	26,1	5,5	4,1	62,3	33,8	3,9	-0,34
Finsko	6,0	15,2	35,5	22,4	8,0	12,8	54,0	43,6	2,4	-0,15
Island	4,8	20,4	30,5	25,4	9,5	9,5	45,6	52,5	1,9	-0,24
Severní Irsko	4,1	11,3	41,6	15,7	5,5	21,8	48,9	44,9	6,2	-0,14
Irsko	2,1	8,8	53,5	13,7	5,8	16,1	48,6	44,8	6,6	-0,09
Estonsko	1,6	6,2	39,2	16,7	5,0	31,4	55,3	34,3	10,2	-0,20
Litva*	2,5	6,3	37,2	14,1	6,8	33,1	52,1	47,9	-	-0,11
Lotyšsko	6,0	11,2	34,2	9,5	7,6	31,6	58,2	33,6	8,2	-0,16
Polsko	8,5	13,3	35,2	12,7	7,7	22,7	53,5	41,3	5,1	-0,07
Česko	8,2	11,9	36,3	23,1	12,9	7,7	58,2	35,1	6,7	-0,27
Slovensko	7,5	20,1	38,5	12,3	5,9	15,7	63,5	24,7	11,8	-0,14
Maďarsko	5,4	14,6	48,4	7,1	3,4	21,1	46,3	47,1	6,6	0,01
Rumunsko*	4,7	5,3	27,4	10,6	7,3	44,6	60,3	39,7	-	-0,11
Bulharsko	8,1	8,8	28,0	14,2	11,8	29,1	62,1	33,3	4,5	-0,23
Kréta	5,5	13,2	49,5	7,8	3,6	20,6	44,6	50,1	5,3	0,00
Řecko*	8,1	22,3	31,9	12,6	7,0	11,6	64,9	35,1	-	-0,14
Rusko	9,9	9,7	31,9	7,8	3,9	36,8	45,2	49,4	5,4	-0,20
Malta	4,2	8,3	61,2	16,3	7,3	2,8	57,3	38,4	4,3	0,00
Lucembursko	3,3	15,3	38,3	11,1	7,3	28,5	48,9	39,7	11,3	0,01
Slovinsko	6,0	11,7	44,1	6,9	3,4	28,0	46,4	45,3	8,3	0,07
Ukrajina	6,4	10,1	27,4	9,6	7,9	38,4	52,7	41,6	5,6	-0,22
Bělorusko	3,4	4,5	29,2	9,6	4,8	48,5	61,3	29,4	9,0	-0,13
Turecko	6,3	14,5	37,6	14,0	16,6	21,4	41,5	56,2	2,3	-0,08

Zdroj: Výzkum evropských hodnot 1999.

Poznámka: Znění odpovědí:

– Svoboda i rovnost jsou důležité. Ale kdybych si měl vybrat jedno nebo druhé, považoval bych za důležitější osobní svobodu, která umožňuje žít svobodně a rozvíjet se bez omezení.

– Zajisté, svoboda i rovnost jsou důležité. Kdybych si měl vybrat jedno nebo druhé, považoval bych rovnost za důležitější, to znamená, že nikdo není znevýhodněn a sociální rozdíly nejsou tak velké.

*předloženy pouze odpovědi svoboda/rovnost.

** korelace s pravolevou orientací.

Na otázku neodpovědělo v jednotlivých zemích kolem 2–10 % dotázaných (v ČR 2,3 %, v SR 9,3 %).

Zjištěné vysoké procento lidí, kteří se nedovedou zařadit na pravolevém spektru v takových zemích, jako je Francie či Velká Británie, nás vede k hypotéze, že tradiční „politicko ideové štěpení“ ztrácí v moderní společnosti svoje opodstatnění (reálnou oporu v politickém diskursu). Naše zjištění rezonuje v tomto smyslu s úvahami, které se objevují v posledních pracích U. Becka, F. Fukuyamy, R. Dahrendorfa a dalších, kteří, každý svým způsobem a v různých teoretických rámcích, reflektují sociální a politický vývoj společnosti v posledním desetiletí v národním, ale především v nadnárodním měřítku. V českém prostředí vzhledem k „tematizaci“ posledních několika parlamentních voleb je situace trochu odlišná a zjevně tradiční levopravé dělení mělo a má oporu v politických reáliích a tím i dostatečnou vypovídací schopnost. Určitým potvrzením této situace v ČR je i relativně vysoká korelace mezi levopravou orientací a rozhodováním mezi svobodou a rovností (viz poslední sloupec tabulky).

Shrnutí:

Všechna fakta, která jsme uvedli, svědčí o tom, že u nás v průběhu let vykristalizovala více méně stabilní struktura a rozložení politických názorů, že se více méně stabilizovala politická scéna, že politické názory a postoje české veřejnosti se výrazně neodlišují od postojů veřejnosti v tradičně demokratických zemích, a pokud zde nějaký názorový posun existuje, tak má logické vysvětlení. Dá se předpokládat, že v nejbližším období nedojde k výrazným změnám – určitě ne v politických orientacích veřejnosti. Samozřejmě různé proměny politických reprezentací, pětiprocentní kvórum pro vstup politické strany do poslanecké sněmovny, konkrétní rozhodnutí současné vlády, atd. mohou ovlivnit budoucí složení vládní garnitury a tím i směřování např. veřejných politik v oblasti školství, zdravotnictví apod.

Jak jsme výše prokázali, dlouhodobě je téměř neměnné rozložení populace na levopravé škále (navíc bez ohledu na to, zda je to rozložení zjišťováno pěti, sedmi, jedenácti bodovou škálou, s označením hodnot, či jen půlů...). Pro českou veřejnost má přihlášení se k levici či pravici stále podstatný (světonázorový)

Soudržnost v diferencující se společnosti

význam a je vázáno, či je vlastně souhrnným vyjádřením postojů k nerovnostem ve společnosti, ke spravedlnosti, k sociální politice vlády, k individualismu, či státnímu paternalismu, solidaritě atd. Dlouhodobě také platí, že levoprávní orientace je ovlivněna věkem, vzděláním, sociálním statusem, životní úrovní domácnosti. (Pro představu, o jak velký vliv se jedná, viz tab. 7, 8) Pochopitelně za předpokladu, že lidé své orientace během života nemění, by se s výměnou generací, nárůstem vzdělanosti a dále pak s obecně stoupající životní úrovní měl u nás zvyšovat podíl pravicově smýšlejících lidí. Protože tomu tak není (o čemž mimo jiné svědčí i výsledky voleb), je zřejmé, že přeci jen politické orientace se v průběhu života (času) v závislosti na osobní situaci, či třeba jako reakce na jednání konkrétních politických reprezentací, mění.

Tabulka 7. Sebezařazení na škále levice – pravice podle dosaženého vzdělání v %

	Jasná levice	Spíše nalevo	Střed	Spíše napravo	Jasná pravice
Základní	8,5	21,6	45,4	19,1	5,3
Vyučení	5,2	19,4	48,5	19,0	7,9
Maturita	3,2	15,2	40,5	27,7	13,4
Vysoká škola	3,4	20,9	33,1	22,3	20,3
	5,0	18,6	43,9	22,1	10,4

Zdroj: Soudržnost 2006, doplněk.

Tabulka 8. Sebezařazení na škále levice – pravice podle věkových kohort v %

	Jasná levice	Spíše nalevo	Střed	Spíše napravo	Jasná pravice
18–24	1,5	7,7	49,5	30,6	10,7
25–34	1,0	12,6	49,7	23,8	12,9
35–44	2,7	15,3	47,1	23,0	11,9
45–54	3,5	22,3	40,3	23,3	10,6
55–64	7,8	23,8	41,1	18,4	8,9
65+	14,0	29,3	34,7	14,9	7,2

Zdroj: Soudržnost 2006, doplněk.

3. Informace o vývoji občanského sektoru

Zpráva o neziskovém sektoru v ČR uvádí čtyři etapy vývoje neziskového sektoru po roce 1989 [Vajdová 2004: 10–11].

1. etapa (1990–1992) – revoluční entusiasmus se promítl do liberální politiky státu ve vztahu k neziskovému sektoru; byl vládou založen Nadační investiční fond (1% akcií z privatizace); příchod zahraničních dárců a výrazný příliv finančních prostředků na rozvoj neziskového sektoru ze zahraničních zdrojů.

2. etapa (1993–1996) – toto období lze nazvat dobou váhání; diskuse Václava Havla a Václava Klause o občanské společnosti; rezervovaný vztah státu k neziskovému sektoru; stabilní podpora ze strany státu na straně jedné, neochota rozdělit Nadační investiční fond na straně druhé.

3. etapa (1997–2001) – stát věnuje intenzivní pozornost legislativě regulující neziskový sektor (nadace, církevní právnické osoby); jsou zpřísněna dotační pravidla ministerstev; dochází k rozdělení prvních prostředků z NIF.

4. etapa (2002–2006) – decentralizace státní správy ovlivňuje situaci neziskových organizací v regionech; odchod zahraničních dárců po vstupu země do EU, vstup do EU přináší rovněž výzvu k prosazování principu Partnerství a snahu o využívání strukturálních fondů EU.

Následující tabulka představuje procentní podíly neziskových organizací podle hlavní oblasti jejich činnosti. Největší zastoupení nacházíme mezi organizacemi zaměřenými na rekreaci a sport (sem řadíme vedle ČSTV a Sokola také organizace zaměřené na volnočasové aktivity – rybářské a myslivecké spolky, spolky modelářů atd.). Významnou složkou neziskového sektoru jsou ale také organizace zaměřené na poskytování sociálních služeb. Významně jsou zastoupeny rovněž organizace se zaměřením na kulturu, umění, vědu a výzkum. Naopak početně nejméně jsou zastoupeny organizace se zaměřením na charitu. V tomto kontextu však musíme konstatovat jisté zkresení způsobené tím, že je evidována jen hlavní oblast činnosti – většina organizací působí ve více oblastech současně.

Tabulka 1. Vývoj počtu nestátních neziskových organizací v letech 1990–2006

Etapa vývoje	1. etapa (1990–1992)			2. etapa (1993–1996)			3. etapa (1997–2001)			
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	
Nestátní nezisková organizace	3879	9366	15393	21694	24978	26814	27807	30297	36046	
Občanská sdružení			1551	2768	3800	4253	4392	5238	55**	
Nadace									71**	
Nadační fondy							1*	52	129	
Obecně prospěšná společnost										
Církevní právnické osoby										
Organizační jednotka sdružení										
Celkem (bez org. jednotek sdružení)	3879	9366	16944	24462	28778	31067	32200	35587	36301	
Etapa vývoje	3. etapa (1997–2001) pokračování						4. etapa (2002–2006)			
Nestátní nezisková organizace	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006		
Občanská sdružení	38072	42302	47101	49108	50997	53306	54963	57270		
Nadace	272	282	299	330	350	362	368	377		
Nadační fondy	695	735	784	825	859	898	925	937		
Obecně prospěšná společnost	560	557	701	762	884	1038	1158	1232		
Církevní právnické osoby				4785	4946	4927	4605	4522		
Organizační jednotka sdružení				30547	31509	32020	33178	30957		
Celkem (bez org. jednotek sdružení)	39599	43876	48885	55810	58036	60531	62019	64338		

Zdroj: ICN, Český statistický úřad, Albertina – Firemní monitor.

* Zákon č. 248/1995 Sb., o obecně prospěšných společnostech vstoupil v platnost 1. ledna 1996.

** Zákon č. 227/1997 Sb., o nadacích a nadačních fondech vstoupil v platnost 1. ledna 1998.

Tabulka 2. Počty neziskových organizací podle hlavní oblasti činnosti (v %)

Hlavní oblast činnosti	%
Rekreace, sport a tělovýchova	17
Sociální služby	15
Kultura a umění	14
Vzdělání a výzkum	13
Ekologie (životní prostředí)	9
Zdraví	8
Komunitní rozvoj a bytové hospodářství	5
Občanskoprávní a poradenská osvěta, ochrana práv člověka	4
Náboženství, cirkve	3
Mezinárodní aktivity	3
Odbory, profesní spolky a podnikatelská sdružení	3
Dobročinnost (charita)	2
Jiné	5

Zdroj: ČSÚ, Odbor geščního zpracování, oddělení zpracování statistiky neziskových organizací, Brno a Rada vlády pro nestátní neziskové organizace.

Český statistický úřad kategorizuje v systému národních účtů neziskové organizace v sektoru „neziskových institucí sloužících domácnostem“. Celkově se neziskové organizace nepodílí na hrubém domácím rozpočtu významným způsobem – podíl činí přibližně 0,35 % celkového HDP a v čase se tento podíl téměř nezvyšuje. Podíl neziskového sektoru na zaměstnanosti v roce 2003 činil přibližně třicet sedm tisíc pracovníků – 0,71 % z celkového počtu ekonomicky aktivních obyvatel. Počty pracovníků v neziskových organizacích se však v posledních letech stále zvyšují (např. od roku 1999 do roku 2003 došlo k nárůstu o téměř 60 %). Zatímco v některých zemích západní Evropy pracuje v oblasti sociálních služeb téměř třetina lidí z neziskového sektoru, v ČR to je jen desetina. V oblasti kultury, sportu a volného času je situace přesně obrácená – v zemích západní Evropy zde pracuje desetina pracovníků, v ČR více než třetina.

Členství obyvatel v neziskových organizacích není ze zákona nikde vedeno, a zjišťuje se proto na základě výběrových průzkumů populace (na rozdíl od údajů o počtu neziskových organizací, které jsou uvedeny v jednotlivých registrech). Podle posledního údaje z roku 2006 je členem nějaké neziskové organizace přibližně 45 % české dospělé populace, což je pokles o téměř 11

Soudržnost v diferencující se společnosti

procentních bodů ve srovnání s rokem 2003, kdy se ke členství v nějaké neziskové organizaci přihlásilo téměř 56 % české dospělé populace. Tento propad můžeme vysvětlit kontinuálním poklesem členské základny velkých organizací, např. sportovních.

Literatura

- Alaluf, M. 1999. „Demographic Trends and the Role of Social Protection: the Idea of Social Cohesion.“ Závěrečná zpráva ze semináře *Evolutions démographiques et rôle de la protection sociale: le concept de cohésion sociale*. Brusel, 16.–17. 9. 1999. Brusel: Centre de sociologie du travail, de l'emploi et de la formation (TEF), Université Libre de Bruxelles.
- Alexander, J. C. (1988) 2006a. „Ústřední solidarita, etnická okrajová skupina a sociální diference.“ Pp. 16–48 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Alexander, J. C. (2001) 2006b. „Promýšlení ‚způsobů začlenění‘ asimilace, napojování a multikulturalismus jako varianty občanské participace.“ Pp. 49–71 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Alan, J. 2008. „Xenofobie a rasismus: úvodní poznámka sociologa.“ Pp. 10–12 in T. Šišková (ed.). *Výchova k toleranci a proti rasismu. Multikulturní výchova v praxi*. Praha: Portál.
- Allport, G. W. (1954) 2004. *O povaze předsudků*. Praha: Prostor.
- Almond, G., S. Verba. 1963. *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Aristoteles. 1996. *Etika Nikomachova*. Praha: Rezek.
- Barša, P. 2003. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. (2. vydání).
- Bayer, I., M. Sedláčková, J. Šafr. 2005. „Sociální koheze. Teorie, empirické přístupy, projekty a používaná data.“ *SDA Info VII* (2): 2–6.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, W., L. J. G. van der Maesen, F. Thomése, A. Walker (eds.). 2001. *Social Quality. A Vision for the Europe*. Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Beck, W. et al. 1998. *The Social Quality of Europe*. Bristol: Polity Press.
- Bellah, R. N. et al. 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
- Berger-Schmitt, R. 2002a. „Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (6): 721–748.
- Berger-Schmitt, R. 2002b. „Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement.“ *Social Indicators Research* 58: 403–428.
- Blau, P. 1978. „Parameter sozialer Strukturen.“ Pp. 203–233 in P. Blau. *Theorien sozialer Strukturen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Buckner, J. C. 1988. „The Development of an Instrument to Measure Neighborhood Cohesion.“ *American Journal of Community Psychology* 16: 771–791.
- Campbell, C. 2000. „Social Capital and Health: Contextualizing Health Promotion within Local Community Networks.“ Pp. 182–196 in T. Schuller, S. Baron, J. Field (eds.). *Social Capital – Critical Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Chan J., H. To, E. Chan. 2005. „Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research.“ *Social Indicators Research* 75 (2): 273–302.
- Čermáková, M. et al. 2000. *Souvislosti a změny genderových diferencí v české společnosti v 90. letech*. Gender & sociologie. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce.“ *Sociologický časopis* 33: 389–404
- Čermáková, M. et al. 2002. *Podmínky harmonizace práce a rodiny v České republice*. Gender & sociologie. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Dahrendorf, R. 1969. „Zu einer Theorie des sozialen Konflikts.“ Pp. 108–123 in W. Zapf (Hrsg.). *Theorien des sozialen Wandels*. Kolín/R., Berlín: Kiepenheuer und Witsch.
- Delhey, J. 2002. „Sozialer Zusammenhalt in europäischen Gesellschaften.“ Pp. 624–631 in Statistisches Bundesamt (Hg.). *Datenreport 2002. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*. Bonn: Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung.
- Easterly, W., J. Ritzen, M. Woolcock. 2006. „Social Cohesion, Institutions, and Growth.“ *Economics & Politics* 18 (2): 103–120.
- Evers, A. 2002. „Bürgergesellschaft und soziales Kapital. Die politische Leerstelle im Konzept Robert Putnam.“ Pp. 59-75 in M. Haus (ed.). *Bürgergesellschaft, soziales Kapital und lokale Politik. Theoretische Analysen und empirische Befunde*. Opladen: Leske + Budrich.
- European Commission. 1996. „What Do We Mean by Cohesion?“ [online]. Pp. 13–15 in *First European Cohesion Report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/1st_cohesion_report_en.zip>.
- Forrest, R., A. Kearns. 2001. „Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood.“ *Urban Studies* 38 (12): 2125–2143.
- Friedrichs, J., W. Jagodzinski. 1999. „Theorien sozialer Integration.“ Pp. 9-43 in J. Friedrichs, W. Jagodzinski. (Hrsg.). *Soziale Integration* (Sonderband 39 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fukuyama F. 2006. *Velký rozvrat*. Praha. Academia.
- Gans, H. 1968. „Urbanism and Suburbanism as Ways of Life.“ Pp. 95–118 in R. E. Pahl et al. *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon Press.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties.“ *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380.
- Habermas, J. 1991. *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Habermas, J. 1996. *Die Einbeziehung des Anderen*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Halpern, D. 2005. *Social Capital*. Cambridge UK, Malden MA: Polity Press.
- Hampl, Martin. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Univerzita Karlova.
- Höffe, O. 2007. *Gerechtigkeit. Eine philosophische Einführung*. München: C. H. Beck.
- Holý, L. 2001. *Malý český člověk a velký český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hrčka, M. 1997. „Současný stav kontaktní hypotézy v sociální psychologii II.“ *Československá psychologie* 41 (3): 225–234.
- Hudson, L., C. Chapman. 2002. „The Measurement of Social Capital in the United States.“ Conference Paper. *Social Capital: the Challenge of International Measurement*. An international conference convened by the Organisation for Economic Co-operation and Development and the United Kingdom Office for National Statistics. London, UK, 25–27 September 2002.
- Jackman, R.W. Miller, R.A. 1998. „Social Capital and Politics.“ *Annual Review of Political Science* 1: 47–73.
- Jenson, J. 1998. „Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research.“ [online]. *CPRN Study F-03*. Ottawa: Canadian Policy Research Network [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <http://www.cprn.com/documents/15723_en.pdf>.
- Kasarda, J. D., M. Janowitz. 1974. „Community Attachment in Mass Society.“ *American Sociological Review* 39: 328–339.
- Katrnáček, T., M. Kreidl, L. Fónadová. 2006. „Has the Post-communist Transformation Led to an Increase in Educational Homogeneity in The Czech Republic after 1989?“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 3: 297–318.
- Katrnáček, T., L. Rabušic. 2002. „Anomie a vztah k menšinám v České společnosti.“ Pp. 95–107 in T. Sirovátka (ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown.
- Kearns, A., R. Forrest. 2000. „Social Cohesion and Multilevel Urban Governance.“ *Urban Studies* 37 (5/6): 995–1017.
- Keller, J., L. Tvrđý. 2008. *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kostecký, T. 1995. *Politické, ekonomické a sociální aspekty chování obyvatel České republiky v období postkomunistické transformace společnosti – regionální perspektiva*. Working Papers SOÚ AV ČR 95:5. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Kostecký, T. 2002. „Vývoj české společnosti v devadesátých letech 20. století v regionálním pohledu.“ Pp. 3–29 in T. Kostecký, J. Stachová, D. Čermák. *Region a politika*. Sociologické texty/Sociological Papers 02:7. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Kostecký, T. 2003. „Regionální změny.“ Pp. 54–68 in M. Tuček et al. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kostecký, T., Čermák, D. 2004. „Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40: 469–488.

- Křížková, A. 2007. *Životní strategie žen a mužů v řízení (a) podnikání*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kuchařová, V., L. Zamykalová 2000. *Rovnost příležitostí žen a mužů*. Praha: VÚPSV.
- Laumann, E. O. 1973. *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: John Wiley.
- Lewandowski, J. 2006. „Capitalising Sociability: Rethinking the Theory of Social Capital.“ Pp. 14–28 in R. Edwards, J. Franklin, J. Holland (eds.). *Assessing Social Capital: Concept, Policy and Practice*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Press.
- Lewandowski, J. 2008. „On Social Poverty: Human Development and the Distribution of Social Capital.“ *Journal of Poverty* 12 (1): 27–48.
- Lockwood, D. 1996. „Civic Integration and Class Formation.“ *The British Journal of Sociology* 47 (3): 531–550.
- Lockwood, D. 2000. *Solidarity and Schism: the Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Luhmann, N. 1997. *Gesellschaft der Gesellschaft*. 2 Bde. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Machonin, P., M. Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnam sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Machonin, P., L. Gatnar a M. Tuček 2000. „Vývoj sociální struktury v české společnosti 1988–1999.“ *Sociologické texty* 00:6. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Machonin, P. et al. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Výzkumný projekt VaV – ZVZ MS6-2 zadaný MPSV. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- McMillan, D. W., D. M. Chavis. 1986. „Sense of Community: A Definition and Theory.“ *Journal of Community Psychology* 14: 6–23.
- Majerová V. et al. 2001. *Tři české vesnice*. Praha: PEF ČZU.
- Majerová V. et al. 2003. *Český venkov 2003 – Situace před vstupem do EU*. Praha: PEF ČZU.
- Majerová V. et al. 2005. *Český venkov 2004 – Život mladých a starých lidí*. Praha: PEF ČZU.
- Mareš P., T. Sirovátka. 2005. „Sociální exkluze.“ Pp. 58–73 in J. Musil et al. *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES / CESES Papers – Teoretik 9/2004. Praha: CESES.
- Maříková, H. (ed.) 2000. *Proměny současné české rodiny (Rodina – gender – stratifikace)*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Merton, R. 1968. *Social Theory and Social Structure*. 2nd enlarged edition. New York: Free Press.
- Misztal, B. A. 1996. *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*. Cambridge, U.K.: Polity Press.
- Moody J., D. R. White. 2003. „Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups.“ *American Sociological Review* 68 (1): 103–127.
- Musil, J. 2005. „Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika.“ Pp. 7–16 in J. Musil et al. *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES / CESES Papers – Teoretik 9/2004. Praha: CESES, FSV UK.

- Musil, J. 2007. „Je moderní člověk schopen přátelství?“ *Přítomnost* Léto 2007: 17–22.
- Newton, K. 1999. „Social Capital and Democracy in Modern Europe.“ Pp. 3–24 in J. van Deth, M. Maraffi, K. Newton, P. Whiteley (eds). *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge.
- Newton, K. 2001. „Trust, Social Capital, Civil Society and Democracy.“ *International Political Science Review* 22 (2): 201–214.
- Olson, M. 1991. *Umfassende Okonomie*. Tübingen: J.C.B. Mohr (P. Siebeck).
- Offe, C. 1999. „Sozialkapital.“ Begriffliche Probleme und Wirkungsweise. Pp. 113–120 in E. Kistler, H.-H. Noll, E. Priller (Hrsg.). *Perspektiven gesellschaftlichen Zusammenhalts: Empirische Befunde, Praxiserfahrungen, Messkonzepte*, Berlín: Edition Sigma.
- Pahl, R. E. 2000. *On Friendship. Themes for the 21st Century*. Malden, Mass: Polity Press.
- Pajak, K. 2006. „A Tool for Measuring Bridging Social Capital.“ [online]. Příspěvek na *Conference of the ESA Research Network for the Sociology of Culture and the Cultural Policy Research Centre 'Re-Creatief Vlaanderen Changing Cultures: European Perspectives*, Ghent, 15.–17. 11. 2006. [online]. Dostupné z: <<http://www.esaculture.be/files/A%20Tool%20for%20Measuring%20Bridging%20Social%20Capital-final%20paper.pdf>>.
- Parsons, T. 1967. „Full Citizenship for Negro American?“ Pp. 422–465 in T. Parsons. *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press.
- Parsons, T. 1986. *Aktor, Situation und normative Muster. Ein Essay zur Theorie sozialen Handelns*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Payne, G. 2000. „Social Divisions and Social Cohesion.“ Pp. 242–253 in G. Payne (ed.). *Social Divisions*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Petrusek, M. 1969. „Sociální kontakty a sociopreferenční orientace.“ Pp. 401–422 in P. Machonin et al. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Portes, A. 1998. „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology.“ *Annual Review of Sociology* 24 (1): 1–24.
- Potůček, M. et al. 2001. *Vize rozvoje ČR do roku 2015*. Praha: Gutenberg.
- Potůček, M. et al. 2002. *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. Praha: Gutenberg.
- Prudký, L. 2003. 2.4 Cesty rozvoje sociální soudržnosti a národní a občanské identity. Pp. 105–120 in M. Potůček et al. *Putování českou budoucností*. Praha: Gutenberg.
- Putnam, R. D. et al 1993. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 1995. „A Bowling Alone: America's Declining Social Capital.“ *Journal of Democracy* 6: 65–78.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster.
- Putnam, R. D. 2004. „Education, Diversity, Social Cohesion and ‚Social Capital‘.“ Note for discussion. *Meeting of OECD Education Ministers. Raising the Quality of Learning for All*. 18.–19. 3. 2004. Dublin.

- Rabušic, L., P. Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32 (2): 175-187.
- Reich R. B. 2003. *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21.století*. Praha: Prostor.
- Samson, R. J. 1991. „Linking the Micro- and Macrolevel Dimensions of Community Social Organization.“ *Social Forces* 70 (1): 43–64.
- Schmidt, M. 1998. „Das politische Leistungsprofil der Demokratien“ Pp. 181–200 in M. Greven (Hrsg.). *Demokratie – eine Kultur des Westens?* Opladen: Leske + Budrich.
- Sedláčková, M., J. Šafr. 2008. „Social Trust and Civic Participation in the Czech Republic.“ Pp. 213–236 in J. D. Lewandowski, M. Znoj (eds.). *Trust and Transition*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Simmel, G. (1903) 1997. „The Metropolis and the Mental Life.“ Pp. 174–185 in D. Frisby, M. Featherstone (eds.). *Simmel on Culture*. London: SAGE.
- Stachová, J. 2005. *Občanská společnost v regionech v České republice*. Sociologické studie/Sociological Studies 05:06. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Stachová, J. 2008. *Občanská společnost v regionech České republiky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Stachová, J., D. Čermák, J. Vobecká. 2008. „Institutional Trust in the Regions of the Czech Republic.“ Pp 556–566 in V. Mayerová (ed.). *Venkov je náš svět, Countryside – our World*. Praha: Česká zemědělská univerzita.
- Statistická ročenka ČR*. 2005, 2006. Praha: Scientia.
- Sýkora, L. 2003. „Suburbanizace a její společenské důsledky.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39 (2): 217–233.
- Šafr, J. 2008a. „How Inter-Connected are Citizens in Society, and Why Does it Matter?“ *Socioweb* 2008 (7-8): 17–22.
- Šafr, J. 2008b. „Status Homogeneity and Heterogeneity in Social Contacts.“ Pp. 55–66 in J. Šafr, J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 2008: 4. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.
- Šafr, J., I. Bayer, M. Sedláčková. 2008. „Sociální koheze. Teorie, koncepty a analytická východiska.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 44 (2): 247–269.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2007. „Měření přemostujícího sociálního kapitálu: baterie PSK zjišťující odlišnosti v okruhu přátel.“ *Data a výzkum / SDA Info* 1 (2): 85–108.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2008. Item Battery for Measurement of Bridging Social Capital: The Comparison of ISSP 2007 and CVVM 2007 Datasets. *Pracovní texty Katedry sociologie FF ZČU č.03/2008*.
- Šafr, J., J. Häuberer (eds.), M. Kolářová, K. Vojtíšková. 2008. *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic*. Sociologické studie/Sociological Studies 2008: 4. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006a. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie/Sociological Studies 06: 7. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006b. „Koncepty a východiska zkoumání sociální soudržnosti: prakticko-politický a sociálněvědní diskurs.“ Pp. 19–37 in M. Tuček et al. *Soudržnost*

- české společnosti z pohledu veřejnosti*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Tuček, M. et al. 2003. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Tuček, M. (ed.) et al. 2006. *České elity po patnácti letech transformace*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Uslaner, E. M. 2002. *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press.
- Vajdová, T. 2004. *Zpráva o neziskovém sektoru v České republice*. Praha: Rada vlády pro nestátní neziskové organizace.
- van Deth, J. W. 1997. „Introduction: Social Involvement and Democratic Politics.“ Pp. 1–23 in J. van Deth: *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations, and Political Involvement in Representative Democracies*. London: Routledge.
- van Deth, J. W. 2000. „Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe.“ *European Journal of Political Research* 37 (12): 115–147.
- van Deth, J. W. 2003. „Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies.“ *International Journal of Social Research Methodology* 6 (1): 79–92.
- Vlachová, K. 1996. „Otevřená nebo uzavřená společnost?“ Pp. 168–184 in P. Machonin, M. Tuček et al. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Vobecká, J. 2009. „Dojížďkový přístup k vymezení městského, příměstského a venkovského obyvatelstva v České republice.“ *Demografie* 50 (1): 14–23.
- Wellman, B. 1979. The Community Question: The Intimate Networks of East Yorkers. *The American Journal of Sociology* 84 (5): 1201–1231.
- Wirth, L. 1938. „Urbanism as a Way of Life.“ *The American Journal of Sociology* 44: 1–24.
- Základní informace o rodinách a domácnostech v České republice získané ze SLDB 2001, 2003*. Praha: ČSÚ [online]. Dostupné z: <www.czso.cz/sldb>.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v České republice podle výsledků výběrového šetření pracovních sil za 4. čtvrtletí 2006, 2007*. Praha: ČSÚ.
- Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 2003, 2003*. Praha: UNDP.

Summary

Cohesion in a Differentiating Society

This publication is designed to analyze empirically the level of cohesion in contemporary Czech society and its reflection in people's opinions and attitudes. While taking a comprehensive perspective, the book highlights several topics based on material reasons that arose throughout the project implementation and the fact that those topics have been rather understudied in Czech sociology. Chapter 1 lays out the conceptual framework for our study of social cohesion which was applied in all empirical surveys. Clearly, this framework also determines the principal direction of our interpretations of and conclusions about the extensive data collected.

Chapter 2 tracks the developments of Czech society from the 1990s to present time. We refer to 2006 as "present time" in order to be able to link "hard" data from national statistics with data about the state of society and social consciousness that were collected in a large 2006 stratification survey. The chapter gradually introduces us to the standard or basic dimensions of social structure, i.e., principal areas of social differentiation or changes in social inequalities. Not only current situation, but also the dynamic processes that occurred throughout the past decade are covered for each area. Where necessary, datasets are extended into a more distant past. We attempt to provide a sufficient evidence-based (persuasive) description of the recent dynamic and level of differentiation within Czech society as a social space that is, on one hand, more-or-less homogenous but, on the other hand, sees certain growing tensions that may weaken or even jeopardize social cohesion, not only at the macro level.

Chapter 3 deals with people's reflections of social inequalities or perceived social tensions. It studies in particular detail the issues of social exclusion, xenophobia, and relations with elites (which might be understood in terms of mutual exclusion). The chapter concludes by evaluating the level of anomie in contemporary society (as perceived by the Czech general public). Chapter 4 studies people's opinions about the levels of justice, trust, regime legitimacy, and other aspects of contemporary society that are conceptualized in all social cohesion theories.

Chapter 5 looks at local differences in perceived cohesion. We focus not only on mezzo-level cohesion (i.e., within local communities) but also on the ways various aspects of macro-level cohesion (within society as a whole) are viewed through the lens of—or influenced by—local experience. We have decided to deal with this topic extensively because it had so far received scant attention within Czech sociology (based on a lack of relevant data, rather than theoretical concepts). In doing so, we have structured residential areas differently from the standard municipality size categories,

reflecting the profound changes resulting from the processes of suburbanization around major cities, cuts in primary agricultural production, and more generally, economic restructuring that shifts job opportunities across regions and municipalities, and the related job commuting from places of residence.

Chapter 6 is devoted to bridging social capital, which is claimed by many theorists as one of the decisive factors working against social exclusion. Under bridging social capital we understand the overlap of one's own social (status, education, cultural, ethnic, etc.) stratum/group with other strata/groups in friendship and family relationships as well as everyday job or neighborhood contacts. Again, Czech social science has, to the best of our knowledge, hitherto not empirically investigated this area in relation to social cohesion. Isolated attempts by some studies of social inequalities or social structure/stratification have typically mapped the (status) composition of respondents' best friends in order to determine the level of societal openness/closedness or describe the so-called useful contacts (social capital). Our research project broadens the range of possible (inter)group contacts (structural dimension of social capital) and analyzes them in relation to perceived generalized trust and tolerance within society (cultural dimension of social capital). Substantial and sufficient for a truly modern form of generating and maintaining social cohesion is that every group's rights to pursue its world view be respected, despite partial differences and, of course, conflicting interests. "Cross-border" contacts are essential for a society to recognize subcultural differences and learn to see them as legitimate. This does not mean that everyone's friends should predominantly or even exclusively be recruited from other social circles. However, such contacts with "others" must exceed a "critical" density which facilitates the emergence of intergroup tolerance as an automatic social norm that exists throughout all social strata.

Broadly speaking, social cohesion is a general quality of modern society's functioning/existence that scholars and general public alike largely recognize as important and worth of strengthening. There are numerous direct and indirect indicators that we can use to measure the level of social cohesion within a society as well as between different societies. We have reflected the most important indicators in our theoretical framework and used them in our empirical research. It is, however, not guaranteed that we will reach true conclusions by measuring these indicators in time or space or by assessing their current levels. In particular, when we compare different nations or societies with different social regimes, these numbers might indicate higher cohesion levels for a given society despite a different lived reality. For example, numerous indicators of the 1980s Czech communist society (income and standard of living differences, people's participation in associations and clubs, neighborhood activities, etc.) suggest a high level of social cohesion at that time, even though the lived reality was different and people did not experience a high level of cohesion.

During our project, we have found out which factors strengthen or weaken the level of cohesion, and what areas of social life can be affected by social or public policies, education, media campaigns, etc. in order to strengthen cohesion and oppose the weakening trend. However, we do not intend to say that such relationships are purely mechanical; measures such as jobs for all or fighting discrimination in the labor market

will not automatically raise the (general) level of social cohesion. We have formulated a structural model of bridging capital in order to demonstrate quantitatively a relationship between the openness of intergroup ties and the level of tolerance within society. However, this model is at best a probabilistic one. By noting this, we intend to emphasize the extreme complexity of the subject matter, rather than relativize our entire effort to study empirically the links between cohesion and social differentiation.

Let us once again return to our conceptual framework. It is not coincidental that the concepts of social cohesion (and social capital) emerged from a civil society discourse. In the background of these applied perspectives on a “good society” are efforts to determine the factors sustaining such a society in spite of the facts that people pursue their own interests (as noted by Marx and Weber) or that the society’s functional differentiation seems to cause mutual incompatibility between its subsystems (as studied by Durkheim and Parsons). In order to go beyond a mere nostalgia or refusal of modernity, we have determined such criteria for our study of cohesion that are adequate to a modern, differentiated society. This is why we find a strong explanative power in Lockwood’s emphasis on civil and economic rights (i.e., ensuring objective conditions for cohesion) as well as Habermas’s discursive ethics (which facilitates social cohesion without detriment to any particular social group, adding a subjective dimension and an “ultimate purpose” to cohesion).

Our conceptual framework gives particular attention to local, group, and individual-level cohesion factors. While it might, at first sight, seem naive to think that solidarity arising out of individual and group actions might in practice become a general norm, individual actions in situations such as overcoming cultural stereotypes—in creating civil society—are indeed a necessary condition for a cohesive society. While rather rare in Czech society, such actions constitute extremely important “islands of positive deviation” that may, in the long term, become sources of everyday sociability norms. Since cohesion includes caring about public affairs, it paradoxically also requires activities that are, at first sight, rather splitting the society apart. Citizens’ active involvement, including informal action or even dispute, raises new issues in public debate and, in the long term, facilitates a positive norm change.

While cohesive at first sight, Czech society has a long way to go towards the form of cohesion typical to modern differentiated societies. Looking at the predominantly—in terms of majority attitudes as well as objectively—egalitarian society from the perspective of vertical cohesion, we identify a major source of social tension in the ongoing and prospective polarization of social structure that leads to an extreme gap between low and high incomes. We see another potential source of tension in the existence of a large group of extremely poor people and the real exclusion of a part thereof. From the horizontal perspective, the patterns of cohesion in Czech society are rather traditional, with low openness to profound differences (primarily in terms of ethnicity) and low tolerance of the unsuccessful (e.g., the homeless or drug addicts). Civil society structures are still insufficient, and in particular, people are getting little involved in caring for others (e.g., donor activities or volunteering). This is indeed not a good foundation for the society’s ability to cope with future problems.

O autorech

Doc. Milan Tuček, CSc.

milan.tucek@soc.cas.cz

je vědeckým pracovníkem a vedoucím oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a vedoucí katedry sociologie na ISS FSV UK. V současnosti se orientuje na konkrétní sociologické problémy, zvláště na poli výzkumu sociální struktury, mobility, sociální stratifikace a soudržnosti společnosti. Je autorem četných monografií, jako např. *Jak se máte Slováci, ako sa máte Česi?*, *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*, *České elity po patnácti letech transformace*.

Ivo Bayer, M.A.

ivo.bayer@soc.cas.cz

pracuje jako odborný pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a jako vědecký pracovník na Institutu sociologických studií FSV UK (částečný úvazek). Věnuje se studiu sociální integrace, sociálního kapitálu a elit. Dále se zabývá zkoumáním sociální spravedlnosti a životního způsobu.

Dipl.-Soz. Julia Häuberer

julia.hauberer@soc.cas.cz

je odborným pracovníkem v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a v Institutu sociologických studií FSV UK (částečný úvazek), kde v současnosti dokončuje dizertaci věnovanou problematice měření sociálních sítí a sociálního kapitálu v českém kontextu. Rovněž se zabývá analýzou sociálních sítí, sociální spravedlnosti a sociálních nerovností.

Mgr. Markéta Sedláčková, Ph.D.

market.sedlackova@gmail.com

pracuje jako odborná pracovnice v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., v oddělení Studia sociální struktury. V současnosti je na rodičovské dovolené. Zabývá se problematikou důvěry a sociálního kapitálu v demokratickém systému (interpersonální důvěra, důvěra v instituce). Je autorkou monografie *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření* (spolu s J. Šafrem, 2006).

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D.

jiri.safr@soc.cas.cz

pracuje jako vědecký pracovník v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a v Institutu sociologických studií FSV UK. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace, sociální spravedlnosti, problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Je autorem monografií *Social Standing and Lifestyle in Czech Society* (2006), *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření* (spolu s M. Sedláčkovou, 2006), *Životní styl a sociální třídy* (2008), *Social Distances and Stratification: Social Space in the Czech Republic* (editor spolu s J. Häuberer, 2008) a *Sociální distance, in-*

terakce, relace a kategorizace: alternativní teoretické perspektivy studia sociální stratifikace (editor, 2008).

Mgr. et Mgr. Ondřej Špaček

ondrej.spacek@soc.cas.cz

je odborným pracovníkem v oddělení Studia sociální struktury Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a doktorandem oboru Sociologie na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se sociální diferenciací volného času a sociologií města se zaměřením na sousedství. Specializuje se také na kvantitativní zpracování dat a pokročilé statistické metody.

Mgr. Jana Vobecká

jana.vobecka@soc.cas.cz

je odbornou pracovnící v oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a doktorandkou oboru demografie na Přírodovědecké fakultě UK a UMR INRA-ENESAD CESAER: Centre d'Economie et Sociologie appliquées à l'Agriculture et aux Espaces Ruraux na Université de Bourgogne v Dijonu. Její odborné zaměření zahrnuje analýzu prostorové dynamiky obyvatel, analýzu politického chování na lokální úrovni a studium demografického vývoje Židů v Čechách. Je autorkou monografie *Populační vývoj Židů v Čechách v 19. a v první třetině 20. století: společenské a hospodářské souvislosti*.

Soudržnost v diferencující se společnosti

Milan Tuček (ed.)

Redakce: Denis Jerie

Návrh obálky: Kateřina Šachová

Sazba: Petr Teichmann

Tisk a vazba: ERMAT Praha s. r. o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

1. vydání

Praha 2008

Počet výtisků: 200

Distribuce:

Tiskové a ediční oddělení

Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz

Studie je věnována především poznatkům z rozsáhlého výzkumu z roku 2006, který se uskutečnil v rámci řešení projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“. Studie je koncipována ne jako zpráva z jednoho výzkumu, ale jako celkový pohled na problematiku soudržnosti v současné diferencující se české společnosti opřené o rozsáhlý empirický materiál z řady datových zdrojů. V úvodní kapitole je vyložen konceptuální rámec našeho zkoumání sociální soudržnosti, který se následně promítl do všech empirických šetření, která byla v rámci řešení projektu výzkumným oddělením Studií sociální struktury uskutečněna. Tento rámec též vymezuje hlavní směřování interpretací či závěrů z analýz dat.

Jednotlivé analytické kapitoly jsou věnovány:

- zachycení vývoje sociální struktury české společnosti od devadesátých let minulého století po současnost s důrazem na sociální nerovnosti;
- reflexi sociálních nerovností či vnímané míře sociálního napětí s tím, že podrobně je probírána míra sociální exkluze, xenofobie, a také vztah k elitám;
- názorům lidí na míru spravedlnosti, důvěry, legitimacy systému;
- vnímání soudržnosti v rámci lokálního společenství;
- přemostujícímu sociálnímu kapitálu, který je podle řady teorií jedním z rozhodujících faktorů překonávajících sociální exkluzi.

9 788073 301453